Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут): історичний_____

Кафедра історіографії, пам'яткознавства та археології_____

До захисту допущено
Кафедрою _____ протокол №____ від _____

завідувач кафедри _____ _Сергій Посохов_____
(підпис) (ім'я, прізвище)

«___»_____ 2026 р.

Кваліфікаційна робота
_____здобувачки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти_____
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Кераміка міста Дінця
(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності – за наявності)

Освітня програма _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ _Софія Мішра_____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Валерій Скирда_____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Мета даного дослідження полягає в якомога повнішому комплексному аналізі кераміки на окремо взятих пам'ятках Лівобережжя Дніпра періоду IX–XIII ст. і в першу чергу літописного міста Дінця, а також визначенні її типологічних характеристик, технології виготовлення та культурно-хронологічної приналежності.

Об'єктом дослідження є археологічна кераміка як складова матеріальної культури населення басейну Сіверського Дінця доби Київської Русі. *Предметом* дослідження виступають морфологічні, типологічні, технологічні та культурно-хронологічні особливості археологічної кераміки міста Дінця.

При написанні даної робота було використано наступні *методи*: типологічний, метод порівняльного аналізу, статистико-комбінаторний метод, формалізовано-статистичний, математичний і найголовніший – візуально-типологічний метод обробки керамічного матеріалу.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що вивчення кераміки доби Київської Русі почалося з другої половини XIX століття й активно продовжується на сучасному етапі. Участь у цьому процесі беруть не лише вітчизняні, а й європейські дослідники. Вдалося з'ясувати, що давньоруські гончари використовували кілька типів гончарних кіл. Посуд поділявся на столовий і кухонний за призначенням. За складом глини і кольором на сіроглиняний і червоноглиняний. Готову продукцію обпалювали в спеціальних горнах та звичайних печах. Асортимент посуду був доволі широким. Виготовляли миски, глечики, світильники, піфоси, корчаги і сковорідки, представлені різними видами й типами. Найбільш масовою продукцію, що репрезентована на пам'ятках, шари яких датуються періодом Київської Русі, представляють горщики. Вони представлені більш ніж тридцятьма типами. Самими рідкими керамічними знахідками є кришки на посуд, глиняні статуетки, кахлі та яйця-писанки. *Новизна* роботи полягає у введенні в науковий матеріалів із розкопок 2003 року. Роботи були здійснені археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом Б. А. Шрамка і В. В. Скирди. Завдяки опрацюванню кераміки з цих розкопок було визначено кілька типів горщиків, які не відомі на інших пам'ятках Київської Русі.

Ключові слова: кераміка, Київська Русь, Донецьке городище, горщики, гончарне коло.

ABSTRACT

The aim of this study is to provide as comprehensive a complex analysis as possible of ceramics from selected sites on the Left Bank of the Dnipro River dating to the 9th–13th centuries, with primary focus on the chronicle city of Donets, as well as to determine their typological characteristics, manufacturing technology, and cultural-chronological affiliation.

The object of the study is archaeological ceramics as a component of the material culture of the population of the Siverskyi Donets basin during the period of Kyivan Rus.

The subject of the study comprises the morphological, typological, technological, and cultural-chronological characteristics of the archaeological ceramics of the city of Donets.

In writing this study, the following methods were employed: typological, comparative analysis, statistical-combinatorial, formalized-statistical, mathematical, and—most importantly—the visual-typological method for processing ceramic material.

As a result of the conducted study, it was established that the study of ceramics from the period of Kyivan Rus began in the second half of the 19th century and continues actively at the present stage. Both domestic and European researchers take part in this process. It was determined that Old Rus potters used several types of potter's wheels. Tableware was divided into table and kitchen ware according to its function. Based on the composition of the clay and color, it was classified into grey-clay and red-clay ceramics. Finished products were fired in special kilns as well as in ordinary ovens. The range of pottery was quite extensive. Craftsmen produced bowls, jugs, lamps, pithoi, korchagas, and frying pans, represented by various kinds and types. The most widespread type of artifacts represented at sites whose layers date to the period of Kyivan Rus are pots. They are represented by more than thirty types. The rarest ceramic finds include vessel lids, clay figurines, tiles, and decorated eggs (pysanky). The novelty of the study lies in the introduction into scholarly circulation of materials from the 2003 excavations. These works were carried out by an archaeological expedition of V. N. Karazin Kharkiv National University under the direction of Borys Shramko and Valerii Skyrda. As a result of processing the ceramics from these excavations, several types of pots were identified that are not known from other sites of Kyivan Rus.

Keywords: ceramics, Kyivan Rus, Donets Hillfort, pots, potter's wheel.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 5
ВСТУП 6
РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КЕРАМІКИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ 10
РОЗДІЛ ІІ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КЕРАМІКИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ 24
РОЗДІЛ ІІІ. КЕРАМІКА ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ 44
РОЗДІЛ IV. КЕРАМІКА ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ДОНЕЦЬКОМУ ГОРОДИЩІ 65
ВИСНОВКИ 76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 78
ДОДАТКИ 92

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП –	Археологічні пам’ятки
АДІУ –	Археологія і давня історія України
АДУ –	Археологічні дослідження в Україні
АИУ –	Археологические исследования на Украине
АВ –	Археологічні відкриття
АЛЛУ–	Археологічний літопис Лівобережної України
АН СРСР –	Академія наук СРСР
АС –	Археологический съезд
Вісн. Харк. ун-ту –	Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
КСИИМК –	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
КСИА АН СССР –	Краткие сообщения института археологии АН СССР
ЖМВД –	Журнал министерства внутренних дел
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ –	Науковий архів Національної академії наук України
НА МА ХНУ –	Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна
СА –	Советская археология
САИ –	Свод археологических источников
МАЕСУ –	Музей археології та етнографії Слобідської України
ИАК –	Известия Археологической Комиссии
ПУАК –	Полтавская учёная архивная комиссия
ПСРЛ –	Полное собрание русских летописей
ХГУ –	Харьковский государственный университет
ХрАМ –	Хроніка археології та мистецтва

ВСТУП

З моменту появи керамічного посуду в неолітичну добу, його фрагменти, а інколи й цілі форми, є найбільш масовими знахідками на поселеннях усіх археологічних періодів на теренах сучасної України. Це в повній мір стосується й періоду, який відображає археологічно час існування однієї з наймогутнішої держави Європи доби середньовіччя – Київської Русі, яка об'єднала всіх східних слов'ян, а також деякі сусідні неслов'янські племена.

Велика кількість керамічних виробів зустрічається й на пам'ятках Київської Русі. Різноманітний і її асортимент. До його складу входять: горщики, миски, глечики, корчаги, амфори київського типу, світильники, оздоблювальні поливні плитки, писанки, мілка пластика, іграшки тощо. Їх вивчення дозволяє з'ясувати рівень керамічного виробництва, його місце в економіці Київської Русі.[1]

Підкреслюючи всю важливість робіт дослідників, які займалися вивченням даного питання, слід, однак, зауважити, що в справі вивчення Київської кераміки залишається ще ряд невирішених проблем і задач, без чого не може бути отримана вся повнота закладеної в цьому джерелі інформації.

Серед них, надзвичайно важливим є завданням створення типології й опрацювання кераміки зі щорічних розкопів, прийняття єдиної системи її опису та фіксації є укладення коду опису матеріалу, доповненого ілюстративною частиною, визначення основних термінів та понять. Тому, запропонована нами в другому розділі даної роботи вербальна частина систематизації та групування посуду за типами та варіантами є результатом спостережень за матеріалами розкопів за останні років, а також результатом постійних консультацій і дискусій, які ведуться в середовищі вчених, що переймаються вивченням археологічної кераміки.

---

[1] Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва, 1948. С. 553.

Вивчення кераміки, як джерела важливої та різнобічної інформації вже давно стало окремою і самостійною дослідницькою темою. Особливо помітно цікавість посилилась до неї за останні десятиріччя.

Однак, незважаючи на вищевказані досягнення, питання, пов'язане з розглядом стану вивчення керамічних матеріалів періоду Київської Русі, особливо тих, що походять з окремих пам'яток, залишається малодослідженим. І саме з цим пов'язана *актуальність теми* даної дипломної роботи, де розглядається керамічний матеріал, який походить з Донецького городища. Для цього важливо ввести в обіг дані, пов'язані з дослідженням кераміки періоду IX–XIII ст. на пам'ятках Лівобережжя Дніпра, а також доповнити вже існуючу типологію Київської кухонної кераміки, наведену в праці Тимощуком В. М.[1] Актуальність нашого дослідження підсилюється тим, що незважаючи на наявність окремих публікацій, кераміка, яка походить із шару міста Дінця давньоруського часу не отримала достатньо комплексного висвітлення.

Новизна дослідження в першу чергу пов'язана з введенням до наукового обігу керамічного матеріалу з останніх розкопок проведених на Донецькому городищі експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом професора Б. А. Шрамка та доцента В. В. Скирди.[2] До того ж, для вивчення матеріальної культури населення міста Дінця, археологічна кераміка є одним із найінформативніших джерел та відображає рівень розвитку його ремесла, господарської діяльності, естетичних уявлень та міжкультурних контактів.

Дослідження, проведене стосовно об'єднання матеріалів по Київській кераміці на Дніпровському Лівобережжі в даній праці, ще не мало місця в

[1] Тимощук В.М. К проблеме хронологии киевских древностей // Древности 1996. Харьков, 1997. С. 140
[2] Шрамко Б.А., Скирда В.В. Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове // НА ІА НАНУ. ф.64. № 2003/235. Харьков, 2004.

науковій літературі. Саме з цього і випливає наукова новизна дипломної роботи. Адже до нашого дослідження не було спроб провести паралелі між загальними рисами кераміки періоду Київської Русі, які вже до цього моменту були вивчені та класифіковані дослідниками та керамічним матеріалом із пам’яток Лівобережжя Дніпра вказаного періоду і в першу чергу Донецького городища.

Стосовно методів, які були використані при написанні даної робота можна виділити наступні: типологічний, метод порівняльного аналізу, статистико-комбінаторний метод, формалізовано-статистичний, математичний і найголовніший – візуально-типологічний метод обробки керамічного матеріалу.

Хронологічні рамки дипломної роботи визначаються періодом IX–XIII ст., який пов'язаний з існуванням давньоруської держави із центром у місті Києві.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Дніпровського Лівобережжя періоду існування Київської Русі, в першу чергу роблячи наголос на Донецькому городищі.

Також слід звернути увагу на те, що впевнено ми можемо говорити лише про верхню межу існування пам’яток Київської Русі (межа визначається моментом загибелі Київської держави під час монголо-татарської навали, наприкінці 30-х рр. XIII ст.).

Що стосується нижньої межі, то питання про хронологію кожного пам’ятника доводиться вирішувати лише на основі аналізу матеріалів досліджень конкретної пам’ятки.

Мета і основні завдання роботи визначені з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової дослідженності.

Мета полягає в якомога повнішому комплексному аналізі кераміки на окремо взятих пам'ятках Лівобережжя Дніпра періоду IX–XIII ст. і в першу чергу літописного міста Дінця, а також визначенні її типологічних характеристик,

технології виготовлення та культурно-хронологічної приналежності.

Виходячи з цієї мети, ми вважаємо за необхідне вирішити наступні наукові *завдання*:

- проаналізувати і узагальнити літературу по темі дипломної роботи;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- обробити доступні керамічні матеріали вказаного періоду з різних пам'яток доби Київської Русі й особливо Лівобережжя Дніпра;
- здійснити типологічний аналіз керамічного матеріалу (форми, функції);
- здійснити спробу розширити існуючу типологію давньоруської кераміки X–XIII ст.;
- проаналізувати склад керамічного матеріалу шару доби Київської Русі з Донецького городища.

Об'єктом дослідження є археологічна кераміка як складова матеріальної культури населення басейну Сіверського Дінця доби Київської Русі.

Предметом дослідження виступають морфологічні, типологічні, технологічні та культурно-хронологічні особливості археологічної кераміки міста Дінця.

Структура дипломної роботи складається зі списку скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також та додатків із таблицями та ілюстраціями.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КЕРАМІКИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Починаючи розгляд історії дослідження кераміки періоду Київської Русі, треба відзначити, що вона міцно пов'язана, з продовженням всезагального руху за збереження, реставрацію і вивчення пам'яток давнини стало запровадження на початку XIX ст. на території України консерваторських комісій. Зокрема, діяльність консерваторства обумовлювалась відповідними законодавчими актами, серед яких одними з перших були декрети австрійського уряду від 28 грудня 1818 р., 3 квітня 1827 р., 15 червня 1846 р., згідно яких заборонялося вивозити за межі країни старожитності, *«володіння якими приносить державі славу і гордість, оскільки усі ці предмети є творінням майстрів, котрих вже немає в живих».*[1]

У другій половині XIX ст. починають виникати й перші державні установи (музеї, архіви, бібліотеки), діяльність яких була спрямована на вивчення і збереження старожитностей. Ревну роль у цьому відіграли приватні колекції, що часто становили основу майбутніх фондових збірок наукових установ.

В основі поширення ідеї збереження старожитностей, на думку В. Ф. Генінга, лежав зростаючий інтерес до молодої науки археології, в популяризації якої значну роль відіграли прогресивні просвітницькі тенденції і області історії, мистецтва і естетики, безпосередньо пов'язані зі спадковістю древніх культур[2].

Перші кроки наукових установ, окрім реставраційних робіт, характеризуються збиральництвом, в тому числі і викопних матеріалів, виявлених випадково. І. Шараневич зазначав, що окреме місце при цьому

---

[1] Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та західної Волині // Національна академія Наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2005. Вип. № 9. С.353

[2] Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей - период зарождения науки (конец XVIII -70-е годы XIX в.). Киев, 1992. С. 15.

відводиться археологічним дослідженням. У подальшому, дякуючи зусиллям краєзнавців і численного загону любителів старовини – вчителів, священників, селян, які усвідомлювали важливість збереження археологічних знахідок, поступово формувалися колекції речового матеріалу (в тому числі й кераміки) відомих науково культурних осередків. Поряд з цим засновуються невеликі музеї у повітових містечках. Інтенсивне поповнення збірок, на думку львівського дослідник, викликало гостру необхідність у впорядкуванні цих матеріалів. Створюються перші інвентарні описи та проводиться систематизація колекцій за категоріями старожитностей. У перші колекційні списки, поряд з іншими предметами, входять різноманітні вироби із глини. В результаті накопичення речового інвентаря об'єктивно назрівала необхідність в інтерпретації окремих сукупностей предметів. Паралельно проводилась робота з популяризації музейних збірок, в тому числі керамічного матеріалу. В наступні роки виставки стали традиційною формою популяризації вітчизняних старожитностей.[1]

В каталогах виставок серед археологічних речей знаходимо в описах глиняні горщики, амфори, іграшки, полив'яне начиння, плитки княжої доби. Вперше результати багаторічних досліджень були узагальнені у матеріалах XI Археологічного з'їзду у Києві М. Ф. Біляшівським.[2]

У міжвоєнний період вчені активно проводили археологічні дослідження. В результаті збільшення об'єму розкопок, за дослідженнями В. Гупало, колекції речового матеріалу надзвичайно зросли. У першій чверті XX ст. збірки кераміки вже нараховували тисячі одиниць збереження.[3]

Наступний етап в був пов'язаний з опрацюванням масового археологічного матеріалу разом зі спробами виділення характерних особливостей у морфології

[1] Шараневич И. Каталог археологическо- библиографической выставки Старопигийского института во Львове. Львов, 1888. С. 40.
[2] Беляшевский Н. Археологический съезд в Киеве // Киевская старина. 1899. Т. 67. № 10. С. 119.
[3] Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки... С. 358.

та технології виготовлення предметів. Проблема систематизації величезної кількості кераміки обумовила більш докладну фіксацію ознак. Це, за спостереженнями В. Гупало і Ю. Лащука, дозволило виділити окремі культурно-хронологічні сукупності артефактів. При цьому дослідники продовжують акцентувати увагу на кольорі випалу, домішках у тісті, конфігурації орнаменту на глиняних виробах одного періоду, що знайшло відображення і в колекційних описах. Кропітка праця по систематизації кераміки, що проводилась науковими працівниками у довоєнних музеях, залишилась в тіні, оскільки не відображена в публікаціях. Про значимість докладених зусиль свідчить чітке впорядкування керамічного матеріалу в інвентарних книгах.[1] [2]

Докладний опис керамічних колекцій призвів до нового підходу у науковому вивченні кераміки. В основі цих починань формується зародок порівняльного аналізу. Як підсумок опрацювання скомплектованих керамічних збірок, актуальності набувають узагальнюючі праці, присвячені окремим культурам або пам’яткам.

Після перерви, викликаної Другою світовою війною, у складних обставинах післявоєнних років в 1946 р. були відновлені польові дослідження. Планомірний характер розкопок цілої групи ранньосередньовічних пам’яток сприяв формуванню об’ємних археологічних колекцій. Основу цих збірок становили комплекси з надійною стратиграфією, що охоплювали широкий хронологічний діапазон: V–XIII ст. В умовах наявності чисельного матеріалу в межах однієї пам’ятки стало можливим проведення порівняльної характеристики різночасових комплексів по сукупності ознак і як результат – розроблення періодизації слов’яно-руської кераміки. В основу цих опрацювань покладено формально-типологічний метод, який став основною формою аналізу масового матеріалу у другій половині ХХ ст. і не втратив актуальності й на сьогодні.

---

[1] Лащук Ю.П. Кераміка // Історія Українського мистецтва. Київ, 1967. Т.2. С. 391.
[2] Там само. С. 393.

З 1950-х років археологічні дослідження слов'яно-руських пам'яток набувають широкого масштабу і систематичного характеру. У ході розкопок здобуті дуже цікаві і порівняно багаті керамічні комплекси, на базі яких вченими було здійснено поглиблений аналіз кераміки. Пильна увага приділялася техніці виготовлення та формі виробів, якості обробки поверхні, насиченню глиняного тіста домішками, товщині стінок, способу нанесення і локалізації орнаменту. В цей же період почалися активні розкопки Донецького городища, якими керував молодий на той час харківський дослідник Б. А. Шрамко[1]. Ці розкопки пій його керівництвом тривали кілька років. Однак ми не будемо зупинятися на цьому питанні, бо воно дуже докладно висвітлено в праці В. В. Скирди, присвяченій історії дослідження Донецького городища.[2]

Підводячи підсумок майже 30-річних післявоєнних досліджень кераміки доби раннього середньовіччя стала розробка її періодизації на основі комплексів з пам'яток, що стали еталонами.[3] [4]

Публікуючи результати поточних досліджень кожної окремої пам'ятки автори розкопок для визначення хронологічних меж існування об'єктів в якості другорядного матеріалу залучали кераміку, яка почасти становила єдине джерело інформації. При цьому опис кераміки зводився до візуально фіксованих ознак, котрі вибірково ілюструвалися зведеними таблицями. У подібних публікаціях, перелік яких є достатньо об'ємний, подано різні за характером походження матеріали, а, власне: кераміка – а) зібрана під час розвідкових робіт (підйомний матеріал); б) виявлена у культурному шарі; в) зафіксована в об'єктах і пов'язана

[1] Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета им. М. А. Горького в 1952 году // НА МА ХНУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.
[2] Скирда В.В. История исследования Донецкого городища // Проблемы источниковедения всеобщей истории. Белгород, 2002. Ч. 1. С. 106-107.
[3] Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки... С. 358.
[4] Тимощук В.М. К проблеме хронологии киевских древностей…С. 143.

з їх функціонуванням. Остання сукупність керамічних матеріалів становила основу, на якій формувалася база даних прояву ряду ознак на синхронних і різночасових пам'ятках. Спроби систематизувати керамічні ознаки в обставинах наявності багатих колекцій посуду, обумовили виникнення окремих хронологічних груп кераміки. Це дозволяло здійснювати порівняльну характеристику пам'яток. Таким чином, за допомогою формально-типологічного аналізу розроблялась загальна періодизація гончарної кераміки, в основі якої лежали матеріали розкопок, передусім, літописних міст.

За повідомленням М. А. Пелещишина, в кінці 1980-х рр. зросла увага до дослідження селищ.[1] В результаті охоронних розкопок було зібрано значні керамічні колекції.

Час від часу з'являються в періодичних виданнях повідомлення про результати робіт з пошуку і локалізації нових археологічних пам'яток. У контексті цих повідомлень, як зазначав В. Д. Гупало, зрідка з'являються дані про керамічні матеріали.[2]

Також слід зазначити, що стан зростання термінів виявлення і вивчення ранньосередньовічних пам'яток яскраво відображають реєстри чи так звані зводи пам'яток. Перший з них, де представлено результати дослідження післявоєнного десятиліття, був підготований О. О. Ратичем.[3]

Шлях і вихід на теоретичний рівень інтерпретації отриманих даних про ранньосередньовічну кераміку розглядуваного регіону був довгим і складним. У цій ситуації, на думку Б. О. Рибакова, особливого значення набули узагальнюючі

---

[1] Пелещишин М.А. Ранньослов'ямські і давньоруські селища Розточчя // Вісник Львівського ун - ту. 1998. Вип. 27. С. 13.

[2] Гупало В.Д. К методике исследования керамических комплексов // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тезисы докл научн. Конф. Куйбышев, 1991. С. 47.

[3] Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С.88.

праці про середньовічне ремесло Східної Європи[1]. Вони, як зазначав М. М. Тихоміров, значно впливали на формування напрямів дослідження давнього гончарства.[2]

Цілеспрямованому і глибокому вивченню кераміки присвячені дослідження М. П. Кучери. Спираючись на матеріали, накопичені в результаті розкопок за 1946–1949 і 1953–1954 рр., він вперше здійснив систематизацію слов'яно-руської кераміки з метою визначення динаміки розвитку типів і форм глиняного посуду протягом безперервного відрізку часу, охоплюю чого період з VII до XIII ст.[3]

Візуально визначаючи відмінності у профілюванні горщиків і порівнюючи ці дані з особливостями складу глиняного тіста і якості випалу виробів, М. П. Кучера розробив періодизацію кераміки, опираючись на стратиграфію культурного шару і житлово-господарських комплексів та на датовані аналоги супроводжуючих речей. Вченим були виділені чотири хронологічні комплекси кераміки: VII–VIII, IX–X, XI, XII–XIII ст. Однак, вже через чверть століття М. П. Кучера, переглядаючи з точки зору найновіших досягнень межі існування найраніших типів гончарної кераміки, визначів їх нижню хронологічну границю рубежем VIII–X ст. [4] При цьому слід відзначити дуже цікаві висновки дослідника відносно історичної долі окремих груп кераміки. Зокрема, горщики VIII–IX ст. інтерпретуються, М. П. Кучерою як локальний варіант загальнослов'янського типу раньогончарних горщиків, поширених на території Польщі, України та Угорщини. В обрисах кераміки XI ст. дослідник вбачав зовнішні впливи, основи яких склалися у середньому Подніпров'ї. На його думку, гончарна кераміка XII–

[1] Рыбаков БА. Ремесло древней Руси. С. 553.
[2] Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва, 1956. С. 307.
[3] Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно - руські старожитності. Київ, 1969. С. 176.
[4] Кучера М.П. Плеснеск // Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 3. С. 322.

XIII ст., згідно його думки, набуває загальноруських рис.[1] (Рис. 1).

У своїй наступній роботі, присвяченій результатам дослідження кераміки М. П. Кучера навів характеристику керамічного матеріалу, акцентуючи увагу на диференціюючи рисах посуду в межах раніше виділених типів[2] (Рис 2).

Таким чином, ці дві праці про кераміку поклали початок узагальненому аналізу накопиченого матеріалу. При цьому, в результаті застосування формально-типологічного методу виявлені перші загальні риси і основні етапи розвитку кераміки.

З 1960 року М. П. Кучера включився в розгорнуту ще в 1950-х рр. дискусію про гончарні клейма, і вперше подав об'ємний звід знаків. Визначаючи клейма як знаки майстрів, М. П. Кучера зробив спробу систематизувати їх за рисунком. Він виділив великі сукупності знаків: хрестоподібні, округлі, знаки Рюриковичів, квадратні. Решту клейм, що не ввійшли у перші чотири групи, вчений об’єднав до накопичення матеріалу в умовну групу (Рис. 3, 4). Однак, для виділення типологічних рядів даного матеріалу було явно не достатньо, тому досліднику детальний аналіз рисунків клейм здійснити не вдалося.

В подальшому, М. П. Кучера з позиції нових отриманих даних, в свою чергу, звернувся до питання про спадковість гончарного ремесла, яка відображається, на його думку, у поступовому ускладненні гончарних клейм. Не дивлячись на те, що український вчений в цілому підтримував гіпотезу Б. О. Рибакова про спадковий характер змін у рисунках знаків, в кінцевому результаті він вимушений був констатувати, що «виділити серед них окремі генеалогічні лінії неможливо».[3] [4]

Заслуговує на увагу й висловлена М. П. Кучерою думка про заснування

---

[1] Там само. С. 327.
[2] Кучера М.Л. Про одну групу середньовічної кераміки... С. 176.
[3] Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки. - С. 179.
[4] Кучера М. П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плиснецка // КСИА АН СССР. Вып. 10. 1960. С. 118.

зйомних підставок гончарного кола, на яких в залежності від діаметра денця вирізалися клейма тотожного рисунку, але різного розміру.

Поряд із постановкою питання про функціональне призначення знаків, ця перша публікація колекції клейм зробила можливою порівняльну характеристику рисунків клейм по всій території держави і цим упритул підійшла до проблеми створення єдиної класифікації системи східнослов'янських гончарних клейм[1] (Рис. 5, 6, 7, 8).

Проблема систематизації гончарних клейм знову набуває актуальності через 25 років, коли в результаті розкопок виявлено численні зразки знаків на багатьох пам'ятках. На підставі цих матеріалів, В. Д. Гупало було зроблено спробу класифікації рисунків знаків з території, яку ми розглядаємо. Автором було виділено шість основних груп: А – хрестоподібні; Б – квадратні; В – округлі; Г – з прямокутних відрізків; Д – «знаки Рюриковичів»; Е – буквені.[2]

Наявність у публікаціях перших післявоєнних десятиліть численних, але розрізнених даних про керамічні комплекси окремих пам'яток, а також існування поодиноких розробок систематизації кераміки і присутність багатої джерельної бази сприяли тому, що на кінець 1960-х рр. склалися об'єктивні передумови для появи узагальнюючих робіт про кераміку. Перша така праця була написана М. В. Малевською й присвячена кераміці Галицької землі XII–XIII ст.[3]

Цей матеріал цінний для нас у джерелознавчому плані, оскільки містить дуже докладну інформацію про гончарну майстерню XI ст. Ця майстерня з Галичі – одна з не багатьох, що добре датується керамічним матеріалом. Функціонування її обмежене вузьким хронологічним періодом – рубежем X – XI першої половини XII ст. У цей період майстер-гончар виготовляв посуд на

[1] Там само. С. 120.
[2] Гупало В. Д. К методике исследования керамических комплексов… С. 50.
[3] Малевская М. В. Гончарная мастерская первой половины XI в в древнем Галиче // Культура средневековой Руси. Ленинград, 1974. С.36.

гончарному колі, випалюючи його ще в звичайній побутовій печі. Уся сукупність виготовленої продукції майже однорідна. Авторка статті відзначала деякі відмінності лише у профілях вінець. Останнє, на думку М. В. Малевської, вказує на те, що зміни морфологічного характеру протікали дуже повільно, по крайній мірі протягом 50 років загальні пропорції горщика залишалися стабільними, диференціювалася, і то незначно, в основному, форма вінець. Ці спостереження дозволили М. В. Малевській зафіксувати розвиток моделювання горщиків протягом 2-3 поколінь гончарів.[1]

В 1970-х рр. з'являються роботи, в яких представлені узагальнюючі дані про розвиток матеріальної культури окремих регіонів. В контексті таких праць певне місце знайшлося й розвитку гончарства.

Тим не менше, все частіше і частіше звертання дослідників до кераміки, як основного, а почасти і єдиного джерела визначення культурної належності пам'ятки, розробки періодизації і т. п. ставило у вивченні кераміки на порядок денний нові проблеми. Головні з них були сформульовані В. В. Ауліхом.

Дослідник акцентував увагу на необхідності глибокого і всебічного вивчення окремих аспектів гончарного виробництва, що включали техніку і технологію виготовлення продукції, розвиток асортименту виробів, еволюцію декорування, функціональну належність гончарних клейм, організацію ремісників та економічні форми гончарного виробництва.[2]

Поряд з цим, Б. А. Тимощуком та А. В. Ніколовою з усієї маси виробів із глини було виділено окрему категорію – керамічні плитки.[3]

Починаючи з 1960-х років, проблеми опрацювання об'ємних колекцій речових матеріалів зумовили застосування в археології, формалізовано-

---

[1] Там само. С. 40.
[2] Ауліх В. В. Про вивчення слов'янської кераміки // Археологія. 1977. №. 21. С. 67.
[3] Тимощук Б. А. Декоративные плитки из Василева // КСИА АН СССР. Вып. 120. 1969. С. 113; Николова А.В. Советская аннотированная литература по формализовано-статистическим методам в археологии (1961 - 1985 гг.) // Формализовано-статистические методы в археологии. Киев, 1990. С. 256.

статистичних методів.

В основі цієї методики лежить точна фіксація (за допомогою математичного аналізу) ознак артефактів, виявлення взаємозв'язків між ознаками, розробка типології (або класифікації) речових категорій та їх періодизація і як кінцевий результат – вихід на теоретичний рівень з інтерпретації отриманих даних.

Значний вплив на методику досліджень керамічного матеріалу справили розробки В. Ф. Гегінга, які знайшли своїх чисельних послідовників.[1]

Поряд із статистико-комбінаторними методами, скерованими на дослідження морфогенезу, важливе місце посідають методи природних наук, за допомогою яких вивчаються техніко-технологічні особливості кераміки.

Найбільшого поширення набули петрографічні та кількісні хімічні аналізи, які дають уяву, передусім про мінералогічний склад сировини, з якої виготовлялось начиння. Про перебіг термообробки гончарної маси докладно інформують дані ренгено-структурного аналізу, які наводив у своїх дослідженнях Е. В. Сайко[2]. (Табл. 1).

Окреме місце історії археології посідають розкопки, що поводяться в межах історичних центрів сучасних міст, як правило сягають значної глибини. Яскравим прикладом яких є дослідження гончарства Києва.[3]

Про важливість обраної нами теми свідчить той факт, що проблеми керамічного виробництва Київської Русі висвітлювалися також у працях іноземних дослідників, зокрема англійських,[4] французьких,[5] польських[6] та

---

[1] Гегинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. 1973. № 1. С. 118.
[2] Сайко Э. В. Методологические основы исследования древней керамики // Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Москва, 1982. С. 48, 52.
[3] Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 292.
[4] Edberg R. Glazed ceramic resurrection eggs found in Northern Europe and their Rus' origin // Fornvännen. 2021. Vol. 116. No. 3. P. 201–214.
[5] Noiret Ph. La Rus' de Kiev et le monde byzantin. Paris : Presses Universitaires de France, 1997. 284 p.
[6] Kokowski A. Kontakty kulturowe Rusi Kijowskiej z Europą Środkową. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. 256 s.

німецьких[1] авторів. Їх праці присвячені розгляду технології, типології та міжрегіональним зв'язкам давньоруської кераміки.

Відсутність більш ранніх письмових джерел, які б прямо відносилися до історії заснування міста більшість авторів, намагалися пояснити відсутністю місцевих літописців того часу. Це досить вірогідно, але не пояснює повністю ситуацію. Автори дослідження «История города Харькова...» Д. І. Багалій і Д. П. Міллер визнавали, що «большую услугу истории могла бы оказать в данном случае археология»,[2] та необхідних археологічних даних вони тоді не мали. До цього слід додати і те, що відсутність таких даних не дозволяло в повному обсязі визначити і більш ранні відомості Іпатіївського літопису про місто Донець[3] і пов'язати їх з Донецьким городищем, розміщення якого вже читко визначено в Книзі Більшому Чертежу 1627 р.[4]

Зараз зрозуміло, що Донецьке городище э ключовою пам'яткою, археологічне дослідження якого дозволяє зрозуміти складні проблеми древньої історії м. Харкова, і пере до всім пов'язати між собою різночасові свідотцтва письмових і археологічних джерел (Рис. 10).

Ще в XIX ст. Н. М. Карамзін[5] і В. В. Пасек[6] висловили думку про те, що, можливо, Донецьке городище представляє собою залишки літописного міста Донець, відміченого в Іпатіївському літописі під 1185 р. Нажаль, конкретними доказами вони не володіли і не могли довести справедливість такого твердження. Виникало багато питань, на які в той час було важко знайти відповіді. Наприклад, чи існувало взагалі Донецьке городище в XIII ст. – в той час, коли місто Донець згадується в Іпатіївському літописі. Чим пояснити ті обставини, що місто Донець

---

[1] Brather S. Archäologie der westlichen Rus. Berlin : de Gruyter, 2001. 342 s.
[2] Багалей Д. И. История города Харькова... С. 25.
[3] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. Ч. 3. С. 133- 134.
[4] Книга Большому Чертежу. Москва; Ленинград, 1950. С. 71.
[5] Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1842. Кн. 1. Т. 3. Прим. 73.
[6] Пасек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. 1839. Т. 3. Кн. 3. С. 211 -216.

при ототожненні його з Донецьким городищем знаходиться на березі р. Уди, а не на березі р. Дінець? Чи було Донецьке городище того часу поселенням міського типу? Відповіді на ці запитання могли дати матеріали археологічних розкопок, але такими матеріалами в той час не володіли. Тому в наступних працях вчених думки Н. М. Карамзіна і В. В. Пасека не отримали необхідної підтримки.

Перші невеликі, але важливі археологічні матеріали були отримані при розвідкових розкопках В. О. Городцова під час екскурсії учасників XII Археологічного з'їзду в Харкові на Донецьке городище в 1902 р.[1] Однак, хронологія та культурна належність нашарувань на городищі залишалися на той час не досить ясними. Більш об'ємний матеріал дали рятувальні розкопки О. С. Федоровського в 1929 р., які дозволили знайти ряд унікальних комплексів, що характеризують діяльність ремісників часу Київської Русі на посаді Донецького городища. На жаль, результати цих розкопок були опубліковані лише в незначній мірі[2]. Більша частина матеріалів і польова документація загинули разом з багатьма іншими колекціями Археологічного музею Харківського національного університету під час Другої світової війни.

Як ми вже згадували, найбільш значні розкопки на Донецькому городищі невеликими перервами з 1955 по 1962 рік проводила археологічна експедиція Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка. Після цього в 1978 році на пам'ятці були проведені незначні охоронні розкопки під керівництвом іншого харківського дослідника – О. Г. Дяченка[3].

Під час роботи експедиції Харківського державного університету в 1955–1962 рр. був повністю розкопаний дитинець міста (на площі 742 м^2) і частково частину міського посаду, яка до нього прилягає.[4] Для зручності опису та фіксації

---

[1] Городцов В. А Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда // Тр. XII АС. Москва. Т.1. С. 110 - 121.
[2] Федоровський О. С. Археологічні розкопки в околицях Харкова // ХрАМ. 1930. № 1. С. 5 - 10.
[3] Дьяченко А. Г. Новые исследования Донецкого городища // АО 1978 г. Москва, 1979. С. 329 - 330.
[4] Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 292; Він же. Раннеславянское поселение VIII - IX

знахідок під час дослідження єдина територія була умовно поділена на три частини (селища А, Б і В), які досить читко виділяються на місцевості і в наш час (Рис. 9). Селище А зі східної сторони обмежується берегом р. Уди, з півночі — невеликим яром, по якому ще недавно витікав невеликий струмок з питною водою 3 заходу селище А обмежується прокладеним в 1929–1930 рр. Карачівським шосе , яке відрізало від посаду давнього міста більшу частину, позначену як селище В. Селище Б відділене від селища А, вже зазначеним невеликим яром зі струмком, але фактично є прямим продовженням селища А (тобто тим же посадом).

В 2003 році, в рамках підготовки до 350-річчя заснування міста Харкова, археологами історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ) був отриманий грант університету для проведення розкопок на території міста.

Починаючи з 14 липня 2003 року, археологічна експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом проф. Б. А. Шрамка і доц. В. В. Скирди поновила розкопки на одному з найбільш відомих пам'ятників Харківщини – Донецькому городищі, яке на даний момент знаходилося на території Жовтневого району міста Харкова.

Для розкопок була обрана ділянка, на якій раніше дослідження не проводилися. Розкоп складався з двох паралельно розміщених траншей двохметрової ширини, і розділялися двадцяти сантиметровою бровкою. Після того як дві траншеї були розкопані до материка, бровка була знята. Так з'явився єдиний розкоп шириною 4 м, до якого в двох місцях були зроблені дорізки. Вся площа розкопа, досліджена археологічною експедицією Харківського національного університету, що складалася із студентів історичного факультету

вв. на Донецком городище// Древние славяне и их соседи. Москва, 1970. С. 105 -108.

під керівництвом доцента В. В. Скирди, складає 79 м^2.[1]

Підсумовуючи, слід підкреслити, що у вищевикладеному матеріалі відзначено основні етапи в історії формування і вивчення ранньосередньовічних керамічних колекцій. Отримані результати аналітичного опрацювання окремих пам'яток становлять лише перші кроки дослідження проблем ґенези керамічного виробництва населення Київської Русі. Однак вже зараз читко вимальовується подальше прогресування у вивченні цієї кераміки, що полягає у перспективах інтердисциплінарних досліджень. Додатковим підтвердженням важливості вивчення києво-руської кераміки публікації закордонних вчених, які переважно зосереджується на порівняльному та міжкультурному аспектах розвитку кераміки Київської Русі.

Наявні дослідження доводять, що, значна частина керамічного матеріалу який походить києво-руського шару Донецького городища не до кінця опрацьована й не введена в повній мірі в науковий обіг.

[1] Шрамко Б.А., Скирда В.В. Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове // НА ІА НАНУ. Ф.64. № 2003/235. Харьков, 2004.

РОЗДІЛ ІІ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КЕРАМІКИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У цьому розділі ми розглянемо питання, пов'язані з загальним розвитком керамічного виробництва у населення Київської Русі. В першу чергу слід зазначити, що керамічний комплекс Південної Русі і, зокрема, Києва неодноразово розглядалися в літературі. Для Києва з цього приводу установчою та програмною є праця П. П. Толочка, де представлена типологія та хронологічна таблиця київської кухонної кераміки X–XIII ст., а також викладено ряд завдань досліджень на майбутнє.[1] Зазначимо, що матеріали із Середнього Подніпров'я розглянуті в ряді праць В. О. Петрашенко,[2] для Південної Русі основною залишається типологія М. П. Кучери.[3] Керамічні комплекси Київського Подолу досліджувалися Сагайдаком М. А. та Зоценком В. М., які висловили власне бачення й розумінням типології та хронології кухонного посуду.[4]

Підкреслюючи всю важливість та значення зробленого, слід, однак, відмітити, що в справі вивчення кераміки залишається ще ряд невирішених проблем та завдань, без чого не може бути отримана вся повнота закладеної у цьому джерелі інформації . В першу чергу це стосується питань методичного плану, по-друге, накопичений матеріал, а також особливий характер стратиграфії Подолу дозволили О. П. Калюку розробити більш широку та точну типологію кухонного посуду Києва, встановити відносну хронологію типів та варіантів, провести кореляцію виділених комплексів з речовим матеріалом для уточнення абсолютних дат.[5]

Незважаючи на те, що вже з 60-х рр.. XX ст., при класифікаційно-

---

[1] Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 285.
[2] Петрашенко В. А. Керамика IX - XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. Москва, 1992. С. 138.
[3] Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской СССР. Киев, 1986. Т.3. С. 449.
[4] Сагайдак М. А. Давньоруський поділ. Київ, 1991. С. 112-134; Сагайдак М.А. Раскопки Киевского Подола // АО 1984 г. Москва, 1986. С. 303; Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок XI - XIII ст., на Київському Подолі // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984 - 1989 рр. Київ, 1993. С. 89 - 91.
[5] Калюк О. П. Склад керамічної продукції XII ст., з Київського Подолу // Археологія. 1988. № 61. С. 36.

традиційних побудовах різних епох і регіонів дослідниками використовуються формалізовано-статистичні методики, беруться в першу чергу кількісні ознаки, все ж основним методом до сьогодні є традиційний візуально-типологічний метод обробки керамічного матеріалу. Математичні методи виправдовують себе при вирішенні проблем і завдань більш широкого історико-культурного та соціо-етнічного планів, детальна програма такого напрямку розроблена В. Ф. Генінгом, є вже окремі праці стосовно конкретних культур і регіонів.[1] Типологія київської кераміки середини X–XIII ст. (а також і пізнішого часу), насамперед, необхідно для побудови хронологічної шкали київських старожитностей, датування горизонтів і об'єктів культурного шару. Таке конкретне завдання не потребує, на наш погляд, застосування математичних методик, хоча приклади цього для Подолу вже здійснено М. А. Сагайдаком.[2] Правда, щодо спроби поєднати в одному дослідженні математику та традиційний візуально-типологічний метод, В. М. Тимощук вже давно підкреслював, що «така практика ... не є кращим засобом обробки будь-якого археологічного матеріалу»,[3] а досягнуті результати і висновки у різних учених важко чи зовсім неможливо порівнювати, математична частина досліджень буває занадто громіздкою. На нашу думку, для вирішення ряду завдань відносної та абсолютної хронології, створення узагальнюючої типології для Середнього Подніпров'я та Південної Русі більш оптимістичними є перспективи у традиційного методу. А для цього потрібен ряд попередніх підготовчих розробок, перевірки методик та результатів на емпіричному рівні.

Одним із таких важливих завдань для створення типології і опрацювання кераміки зі щорічних розкопів, прийняття єдиної системи її опису та фіксації є

[1] Сагайдак М. А. Давньоруський поділ. С. 154.
[2] Зоценко В. М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок… С. 88.
[3] Тимощук В. М. К проблеме хронологии киевских древностей…С. 140.

укладання коду опису матеріалів, доповненого ілюстративною частиною, визначення основних термінів та понять. Запропонована нижче вербальна частина систематизації та групування посуду за типами і варіантами є результатом спостережень за матеріалами подільських розкопів за останні 15 років, а також результатом постійних консультацій і дискусій з київськими колегами. Система є відкритою і може доповнюватися новими варіантами, типами, в чомусь змінюючись.

Існуючи сьогодні типології кухонної кераміки за основу виділення типів та варіантів мають профіль вінець «як найбільш інформативних деталей форми посуду».[1] Щоправда, Ю. Л. Щапова не визнає за профілем вінця права на основу для типології.[2] Проте, це виняток на фоні широкого загалу робіт по кераміці цієї давньоруської території.[3]

Виконуючи функцію ребра жорсткості посудини в її верхній частині, вінця також несуть естетичне навантаження, тобто, вони є предметом особливої уваги майстра-гончара. Вінця оформлювались згідно з існуючими панівними стильовими традиціями, нормами, стереотипами. Таке поєднання типового та нового і зробило вінця посудин носіями хронологічної інформації та предметом особливої уваги дослідників. Естетична, декоративна функція вінець робить можливим визнати їх профіль (контур перетину як основну якісну ознаку для побудови типології). Вінця ж, позбавлені індивідуальних ознак (не профільовані, не модульовані), що виконують тільки конструктивну функцію, не можуть бути використані для хронологічних розробок як ненадійні, хоч і займають в типології певне місце.

Таким чином, беручи за основу типології профіль вінця, тобто геометрію

[1] Гегинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики…С. 114.
[2] Гегинг В. Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии. Киев, 1992. С. 175.
[3] Статистико-комбинаторные методы в археологии. Москва, 1970. С. 125.

поперечного перетину, основним і головним принципом такої систематизації є «принцип контуру», що вже давно використовується у переважній кількості праць класифікаційного плану. Таке їх використання, як підкреслює А. Н. Біанкі, «... веде до припущення, що цей метод має за основу не просто випадкову зручність, а спирається на якісь більш глибокі закономірності в культурі та людині», і що «такий засіб опису форм предметів найбільше відповідає механізмам роботи людського мозку взагалі».[1] Як відзначала Р. М. Грановська, «контур є найбільш інформативною частиною зорового об'єкту», а «першою операцією його опрацювання є виділення контуру».[2]

Говорячи про основні ознаки кераміки, О. П. Калюк, зазначає, що контур вінця може бути простим, що полегшує його опис разом із доповненням рисунком; може бути складним – тоді в ньому потрібно виділяти (розбивати контур) геометричні фігури та їх сполучення. Якщо ж це неможливо, слід брати терміни, визначення яких стійкі і не мають двоякого тлумачення. Залишаючи терміни, що вже давно використовуються, як-то: «манжет, валик, дзьоб, гриб» і мають звичні, візуально виразні, визначення, основну частину опису слід будувати на основі геометричних фігур і символів.

Принцип контурності, на думку В. М. Зоценка, слід доповнювати принципом технологічного конструювання вінця, що часом є хронологічно значущою, або датуючою ознакою.[3]

Беручи за основу типології якісну ознаку, необхідно при створенні коду опису матеріалу визначитись з питанням про дискретність цієї ознаки. Як відзначив С. Ж. Пустовалов, «визначаючи дискретність виділених варіантів

---

[1] Обломский А. М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. 1985. № 1. С. 90.

[2] Пачкова С. П. К методике классификации зарубинецкой керамики // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989. С. 34-35.

[3] Калюк О. П. Склад керамічної продукції XII ст. …. С. 40; Зоценко В.М. Ремісничий осередок XI - XIII ст. ...С. 89.

ознаки, ми, по суті справи, повинні встановити, чи розрізняли давні люди ці варіанти, чи звертали увагу на ці відмінності...», і, «... якщо ми знаходимо виразні розмежування в матеріалі, то маємо право допустити, що це результат свідомої діяльності і прагнення розмежувати варіанти».[1]

Коли ж питання про розмежування не має однозначного вирішення, цілком продуктивними, вже опрацьованими, є кілька методів, запропонованих тим же І. С. Каменецьким – метод експертизи, промінних визначень та метод подвійних визначень.[2]

Таким чином взявши за основу принцип контурності, та, в основному, геометричні символи, отримаємо наступні типи та варіанти кухонної кераміки XI–XIII ст., з Київського Подолу визначені В.М. Тимощуком[3]і якими ми будемо користуватися (Рис. 2):

Тип I. Масивне валикоподібне, із закраїною, завершення вінця:

Варіант: **1**. Кругле у перетині; 2. Округле (наближене до овалу) в перетині; 3. Сплощене в горизонтальній площині; 4. Кругле в перетині з ребром над закраїною; 5. Таке ж у перетині, з ребром по верху; інші варіанти можливі з урахуванням профілю шийки[4] (Рис. 2, тип 1).

Тип II. Округле із закраїною завершення. Тип II передує типу I страти графічно і відрізняється технологією формування (не масивний):

Варіанти: **1.** Округле, близьке до кола; 2. Округле, з ребром по краю і всередині; 3. Округле, з ребром по верху та канелюром із зовнішнього боку (по верху); 4. Округле, з ребром зовні; 5. Сплощене в горизонтальній площині; 5а. Сплощене по горизонталі, з ребром зовні; 6. Округле, з канелюром зовні,

---

[1] Пустовалов С.Ж. О некоторых методах формализованной обработки керамики // Теория и методы археологических исследований. Киев, 1982. С. 202.
[2] Каменецкий И.С. К определению косвенных признаков // КСИА АН СССР. 1990. Вып. 201. С. 22.
[3] Тимощук В.М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X-XIII ст. //АЛЛУ. 2001. № 2. С. 67-71.
[4] Вказ. праця. С. 67.

посередині – ущільнення. (Рис. 2, тип 2).

Тип III. Підняте вертикально догори, прямокутної форми в перетині, завершення із закраїною:

Варіанти: **1**. Округле завершення, з округлим ребром зовні внизу; 2. Горизонтально зрізане; 3. Округле, з ребром зовні внизу; 4. Горизонтально зрізане, з ребром зовні внизу; 4а. Те ж саме, але з канелюрами по верху та посередині зовні завершення; 5. Ребристе завершення; 5а. Те ж саме, з ребром зовні внизу; 6. Округле завершення, з канелюром посередині і зовні; 7. Горизонтально рівно зрізане, з канелюром зовні у верхній частині; 8. Те ж саме, з канелюром у нижній частині; 9. Ребристе завершення, з канелюром зовні посередині та з ребро внизу[1] (Рис. 2 тип 3).

Тип IV. Манжетоподібне завершення вінця без закраїни:

Варіанти: 1. Підтрикутне; 2. Напівовальне; 3. Трапецієподібне (рівнобедрена трапеція); 4. Півпрямокутне; 5. Півквадратне; 6. Прямокутне із зрізаними під кутом назовні завершення (прямокутна трапеція); 6а. Таке ж, з канелюром зовні, у нижній частині; 7. Прямокутне, з канелюром посередині і зовні; 8. Півпрямокутне із загладженим (округлим) ребром зовні внизу манжета; 9. Напівовальне, з ребром зовні посередині; 10. Півпрямокутне, із зрізаним до середини верхнім краєм; 11. Напівовальне, з горизонтально зрізаним верхнім краєм та канелюром зовні внизу; 12. Секторoподібне; 13. Напівовальне, з двома канелюрами зовні; 14. Те ж саме, з одним канелюром; 15. Підтрикутне, з горизонтально зрізаним верхнім краєм; 16. Напівовальне, з горизонтально зрізаним верхнім краєм (Рис. 2, тип 4).

Тип V. Ребристе, загнуте до середини (т. зв., «дзьоб») завершення вінця, із закраїною.

[1] Тимощук В. М. Деякі питання типології… С. 68.

Варіанти: 1. З ребром зовні, посередині ущільнення; 1а. Те ж саме, з канелюром під ребром зовні; 2. Без ребра, округле ущільнення зовні (Рис. 2, тип 5).

Тип VI. Манжетоподібне завершення вінця із закраїною (дугоподібний завиток, що її створює, при визначенні геометричних фігур перетину до уваги не брався).[1]

Варіанти: 1. Підпрямокутне; 2. Підквадратне; 3. Підтрикутне; 4. Трапецієподібне; 5. Сектороподібне; 6. Напівовальне; 7. Напівовальне, з канелюром посередині і зовні; 8. Те ж саме, з канелюром зовні в нижній частині; 9. Напівовальне, з горизонтально зрізаним краєм; 10. Те ж саме, зі зрізаним до середини верхнім краєм; 10а. Те ж саме, з канелюром зовні у нижній частині; 11. Підтрикутне, з канелюром зовні у нижній частині; 12. Підтрикутне, зі зрізаним до середини верхнім краєм; 13. Напівовальне, з горизонтально зрізаним краєм та канелюром зовні у нижній частині; 13а. Те ж саме, з канелюром зовні посередині; 14. Підпрямокутне, з канелюром зовні посередині; 15. Напівовальне, з двома канелюрами зовні; 16. На півовальне, з ребром посередині зовні (Рис. 2, тип 6).

Тип VII. Слабко профільоване, без закраїни завершення вінця.

Варіанти: 1. Горизонтально зрізане. 1а. Те ж саме, з ребром по верхній частині шийки з середини; 2. З горизонтальним верхом і прямою насічкою по внутрішньому ребру; 3. Зрізане під кутом до середини; 4. Округле; 5. Зрізане під кутом назовні; 6. Ребристе; 6а. Те ж саме, з канелюром зовні по верхньому краю; 7. Ребристе, з ребром зовні; 8. Округле, з ребром зовні; 8а. Зрізане під кутом назовні, з ребром нижче зрізу; 9. Округле, канелюром зовні посередині; 10.

[1] Тимощук В. М. Деякі питання типології… С. 69.

Зрізане до середини, з канелюром зовні посередині і ребром внизу ущільнення (Рис. 2, тип 7).

Тип VIII. Напівовального перетину, завершення ущільнення зовні вінця без закраїни[1].

Варіанти: 1. Округле; 2. Горизонтально рівно зрізане; 3. Ребристе; 4. Округле, канелюром зовні посередині; 5. Ребристе, канелюром зовні посередині; 6. Округле, з двома канелюрами зовні; 7. Зрізане назовні під кутом (Рис. 2, тип 8).

Тип IX. Пряме вінце з різноманітним оформленням завершення.

Варіанти: 1. Вертикальне, з горизонтально зрізаним верхнім і втягнутим назовні ребром; 2. Вертикальне, з ребристим завершенням і зрізаним під кутом назовні верхнім краєм, зовні – широкі канелюри по всій висоті; 3. Вертикальне, з округлим завершенням; 3а. Те ж саме, із закраїною; 4. Злегка відігнуте назовні, із зрізаним до середини верхом; 4а. Те ж саме, з горизонтальним завершенням; 5. Злегка загнуте до середини, з горизонтальним верхом; 6. З ребристим завершенням, вертикальне (Рис. 2, тип 9).

Тип X. Вінце зі зрізаним завершенням та закраїною.

Варіанти: **1**. Горизонтально рівно зрізаний край; 2. Те ж саме, з канелюром по зрізу; 3. Зі зрізаним до середини завершенням; 4. Зі зрізаним назовні завершенням; 5. З горизонтально зрізаним верхом та з канелюром зовні, посередині ущільнення; 5а. Те ж саме, з двома канелюрами (Рис. 2, тип 10).

Тип XI. «Грибоподібний», на півовального перетину, завершення перпендикулярне до шийки із закраїною (Рис. 2, тип 11).

Тип XII. «Гранований», горизонтально рівно зрізаний верхній край, з двома

[1] Тимощук В. М. Деякі питання типології… С. 70.

гранями зовні.

Варіанти: 1. Із закраїною; 2. Без закраїни.[1] (Рис. 2, тип 12):

Древньоруська кераміка представлена, в першу чергу, гончарним посудом. Незначне місце в археологічних матеріалах займають такі глиняні вироби, як світильники (Рис. 11–15), лампадки (Рис. 16), іграшки (Рис. 17–19), облицювальні будівельні плитки (Рис. 20), керамічні писанки (Рис. 21). Кераміка, в більшості випадків, глиняний посуд, найбільш чисельна категорія знахідок, обов'язковий атрибут культурного шару будь-якого поселення. Він має важливе значення не лише як етнографічне джерело і продукт ремісничого виробництва, але й містить найбільш доступну інформацію про хронологію археологічних пам'яток і об'єктів, що вивчаються.[2]

Цікавість до давньоруської кераміки проявилась ще в дореволюційний час у зв'язку з розкопками могильників. Перші дослідники приділяли увагу гончарним клеймам на денцях посуду. З часом залучення етнографічних матеріалів дало можливість вирішити питання технології гончарного виробництва. Після Жовтневої революції 1917 р. вивчення керамічного матеріалу продовжилося. Отримані дані були опубліковані Б. О. Рибаковим.[3]

Розкопками післявоєнних років на території України зібрана значна кількість керамічного матеріалу. Матеріали про кераміку наводяться в ряді публікацій, які присвячені підсумкам досліджень окремих пам'яток, а іноді й окремих районів. Виявлені особливості кераміки XII–XIII ст. Галицької землі. Із складу давньоруської кераміки виділений посуд після ординського часу XIII–XIV ст.[4] Зібрані дані про поливний посуд давньої Русі В останні роки на підставі етнографічних, археологічних і експериментальних даних розроблена методика

[1] Тимощук В. М. Деякі питання типології... С. 71.
[2] Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т.3. С. 446.
[3] Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. С. 590.
[4] Бобринський А. А. Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978. С. 260.

вивчення технології виготовлення гончарного посуду. Вивчається кераміка столиці Русі – Києва.[1]

По функціональному призначенню давньоруський посуд поділяється на декілька типів: горщики (Рис. 22), корчаги (Рис. 23), глечики (Рис. 24), миски (Рис. 25,2), (Рис. 26, 2), сковорідки (Рис. 27), кубки, кришки (Рис. 25; 1), (Рис. 28). Найбільш поширеним типом були горщики, інші типи посуду при розкопках зустрічаються рідше.

Горщики мали відігнутий назовні вінчик і невисоку шийку, від якої стінки переходили в опуклі бока, які конічно звужувалися до денця. Звичайно найбільш широка частина припадала на плічки. Як правило ширина горщиків трохи менше від висоти, тобто горщики мали трохи видовжені пропорції.[2]

За розміром горщики неоднакові; висота їх від 7 до 35 см. Кухонні горщики мали невеликі і середні розміри. Більшість горщиків одночасно використовувалися для зберігання припасів. В IX–X ст. на території сучасної України, особливо у її західних областях переважали горщики двох форм: макітроподібні з широкою верхньою частиною і видовжених пропорцій, які наближалися за формою до глечиків. Посуд обох форм, який виник ще в VII–VIII ст. мали не лише кухонне призначення, а і використовувалися для збереження крупи або ж рідини.[3]

В XI ст., з розповсюдженням спеціальних типів посуду для зберігання припасів – корчаг і глечиків, горщики набувають найбільш поширену форму по всій території сучасної України. Іноді горщики мали по одному невеликому вушку, яке кріпилося до краю вінчика і плічка. Такі горщики отримали широке розповсюдження в XII – XIII ст. в Середньому Подніпров'ї.[4]

---

[1] Толочко П. П. Гончарное дело… С. 290.
[2] Археология Украинской ССР. С. 449.
[3] Археология Украинской ССР. С. 451.
[4] Там само. С. 452.

Вінчики горщиків досить істотно відрізняються один від одного. На відміну від інших частин посуду, які виконували лише утилітарні функції і які мали відносно постійні ознаки, вінця формувалися в різні періоди давньоруської історії по-різному.[1]

Так як вінця горщиків є найбільш характерним датуючим матеріалом, виділення їх хронологічних особливостей має велике практичне значення в археологічних дослідженнях.

На ранньогончарному посуді вінчики по верхньому краю зрізані з нахилом, а іноді профільовані по зрізу неглибокою виїмкою. При цьому площина зрізу, як правило, нахилена всередину від вертикалі, а край вінчика часто трохи потовщений. Вінчики ранньогончарної кераміки переважно видовжені і на відміну від більш пізніх типів не сильно відігнуті на зовні. Датується ця кераміка в межах давньоруського періоду IX – початку чи першої половини X ст. Вона виникла в попередні часи в зв'язку з поширенням в південно-західної групи східних слов'ян гончарного кола.[2]

Раньогончарну кераміку витіснила так звана кераміка курганного типу X – початку чи першої половини XI ст. Вона вперше стала відома по розкопам давньоруських курганних могильників з дружинними захороненнями. Зовнішній край вінчика цієї групи має потовщення у вигляді манжету, досить часто профільованого заглибленням або борозною. Площина манжета знаходиться у вертикальному положенні та частіше нахилена назовні. Верхній край манжета бува гострим чи значно тоншим нижчого краю. У зрізі манжет такого вінчика під трикутний. Вінчики з вертикальною зовнішньою площиною манжета зустрічаються на пам'ятках рідше, ніж вінчики, з нахиленим манжетом, які з'явилися раніше останніх (відомі на раньогончарному посуді і досить часто

[1] Новое в археологии Киева. С. 288.
[2] Археология Украинской ССР. С. 450.

присутні на тих пам’ятках, де є ранньогончарна кераміка) (Рис. 29).

Для горщиків другої та третьої четверті XI ст. характерні вінчики стовщеним манжетом по всій ширині, як у верхній так і в нижній частині. При цьому площина манжета нахилена завжди назовні відповідно відгину вінчика. На більш пізньому посуді II пол. XI ст. – верхній край вінчика завернутий всередину, а манжети, які слабо виділяються, ззовні округлі. На горщиках кінця XI – XIII ст. край вінчика завернутий всередину і закруглений у вигляді валика, або ж , досить рідко, валик зверху напівзрізаний, а іноді його край по лінії зрізу відтягнутий назовні у вигляді гострого канта.[1]

Наведене вище датування типів вінчиків кухонних горщиків не слід вважати безумовним. Воно відображає загальну схему зміни їх найбільш характерних ознак, які в різних районах проходили не одночасно. Хронологічно сумісні типи посуду, як показують археологічні дослідження, не заміняли один одного випадково, а протягом деякого часу існували разом. Хронологічна послідовність зміни типів вінчиків зумовлена удосконаленням гончарного кола, придбанням відповідних технологічних звичок та традицій, які передавалися контактним шляхом на великі території.

На ранньому етапі розвитку і вдосконалення гончарного виробництва посуду, у тому числі і вінчики, попередньо формувалися від руки і лише після цього вдосконалювалися на колі. Як довів О. А. Бобринський, спочатку обточувалися, а вже потім і профілювалися на колі лише вінчики посуду. Залежністю форми вінчика від прийомів його виготовлення відповідно до технічних можливостей гончарного кола треба частково західних слов’ян.[2]

В XII–XIII ст. давньоруська кераміка вже різко відрізнялася від кераміки сусідів формою вінчика. Причину цього можна вбачати в складенні місцевих

[1] Толочко П. П. Гончарное дело… С. 291.
[2] Бобринський А. А. Гончарство Восточной Европы. С. 264.

традицій, пріоритет яких відображається в цілому ряді інших категорій матеріальної культури Русі. Та все ж закріплення нових традицій, особливо в гончарному ремеслі стало можливим лише на певному технічному рівні, коли відпала необхідність в попередньому ручному моделюванні вінчика. На давньоруській кераміці XII–XIII ст. вінчики формувалися безпосередньо на колі, і в результаті цього, очевидно, їх форма спростилася.[1]

Крім наведених типів вінчиків, відомі й інші форми. До нестійких і випадкових форм належать вінчики з потоншеним чи по різному зрізаним краєм, а також з округлим зрізом. Вони частіше зустрічаються на раньогончарній кераміці і, скоріше, можуть свідчити про недостатній професіоналізм гончарів. Та деякі особливості керамічних вінчиків кінця XI–XIII ст. мають ознаки локального характеру. Передусім, вище зазначене відноситься до території Галицької Русі, де поряд із звичайним валиком пояснити факт переваги однотипних вінчиків на посуді IX–X ст. і навіть XI ст. в східних, південних і зустрічаються горщики із кутовим моделюванням вінчика – досить часто з широким зрізом по верхньому краю.

Для горщиків кінця XI–XIII ст., в цілому ряді пам'яток в басейні Середньої і частково Нижньої Росі характерна досить оригінальна профільовка вінчиків. Вони мають гострий чи округлий край і характерну вузьку і глибоку бороздку на зовнішній стороні. В інших місцях вони не відомі, а в Пороссі зустрічаються на різних пам'ятках в неоднаковій і, в цілому невеликій кількості, разом з загальноруськими формами кінця XI – XIII ст.[2]

Спеціалізовані типи посуду для збереження сипучих тіл і рідини – корчаги і глечики, як правило мали циліндричне горло. Висота корчаг в середньому 35-50 см. (Рис. 23). Серед вчених виникла суперечка стосовно місця виробництва

[1] Там само. С. 265.
[2] Пустовалов С. Ж. О некоторых методах... С. 199.

даних корчаг. Розійшлися думки Б. О. Рибакова і М. К. Каргера. Для того щоб внести ясність в це питання ми звернулися в даній роботі до хіміків. Для аналізу були відібрані фрагменти двох груп кераміки: червоноглиняної та сіроглиняної. В результаті дослідження було виявлено, що вони відрізняються один від одного абсолютно різними хімічними характеристиками. Для наочності приведемо результати аналізу.[1]

Хімічний склад першого зразка відрізняється підвищеним рівнем заліза, кальцію, магнію, калію, натрію, яких в глинах, що використовувалися в даному регіоні, значно менше. Температура обпалу дуже висока. Хімічний склад іншої групи повністю відповідає характеристикам. Температура обпалу невисока.

Таким чином, вивчення цих двох груп кераміки (червоноглиняної та сіро глиняної) в хімічній лабораторії показало, що для їх виробництва використовувались не лише різноманітні джерела продукції, але й різні технології (Табл. 1). Для глечиків характерні ті ж самі розміри, що і для звичайних горщиків.

Миски при розкопках зустрічаються рідко (Рис. 26, *2*; 25, *2*). У древній Русі з поширенням токарного станка, столовий посуд виготовлявся з дерева. Глиняні миски в ранній період Русі мали прямі конічні стінки. Пізніше розміри їх зменшилися і по формі вони наблизились до низького горщика, з широкими плічками і ще широким верхнім краєм, який закінчується відігнутим назовні вінчиком. Інколи збоку розміщувалося вушко. Миски – сирниці з товстими стінками, які конічно розширюються, були порівняно глибокими і для більшої стійкості мали потовщення по зовнішньому краю денця. В нижній частині знаходився отвір для відціжування сироватки при виготовленні сиру.

Сковорідки мали форму товстого круга з загнутими догори краями –

[1] Гегинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики… С. 120.

бортиками. Вони характерні для раннього періоду Русі і на пам'ятках XII–XIII ст. не зустрічаються. Для цього часу вже відомі залізні сковорідки. Глиняні, напевно, використовувалися для випікання пампушок і хлібу. (Рис. 27).

Малочисельними знахідками представлені кришки конічної чи циліндричної форми XI–XIII ст., судячи з розмірів вони походять з невеликих горщиків і глечиків. Кришки X ст. масивні, конічної форми і належать великому посуду[1] (Рис. 25,1; 26,3; 28).

Поверхня посуду звичайно прикрашалась заглибленими прямими чи хвилястими горизонтальними лініями, які наносилися на сиру глину, на 34 гончарному колі з допомогою острія чи гребінка з декількома зубцями. (Рис. 30; 31, *1*; 32; 33). Зустрічається також орнамент у вигляді ямкових заглиблень, ряду насічок, відтиску зубців штампу (Рис. 34; 35; 36). На ранньому посуді орнамент нерідко прикрашає майже всю поверхню, тоді як посуд XI–XIII ст. прикрашений лише у верхній частині, на плічках. Більш раннім орнаментацій ним мотивом є прямі і хвилясті лінії, виготовлені гребінчастим штампом. Починаючи з X ст. цей мотив поступово виходить із уживання, і в XII ст. майже повністю зникає. В XII–XIII ст. посуд прикрашався по плічкам декількома горизонтальними лініями, які нанесені вістрям (Рис. 30; 33). Поряд з орнаментованим посудом, був поширений, хоч і в меншій кількості, неорнаментований посуд (Рис. 37). В древній Русі в незначній кількості виготовлявся поливний посуд, який представлений в археологічному матеріалі уламками глечиків та горщиків, які зустрічаються головним чином в Середньому Подніпров'ї.

У глині, з якої виготовляли посуд, є домішки піску, дресви, іноді шамоту. Домішки попереджували розтріскування глиняного тіста при сушці, і особливо при обпалюванні.

[1] Шелковников Б. А. Киевская керамика X - XI вв., расписная цветивши эмалями // СА. 1955. № 23. С. 170.

Всі охарактеризовані типи посуду виготовлялися на гончарному колі.

Гончарний посуд IX–X ст., за визначенням В. О. Петрашенко, технологічно відрізняється від посуду більш пізнього часу, наприклад XII–XIII ст. Для цього посуду характерні порівняно товсті стінки, деяка асиметричність форм, не зовсім рівні орнаментаційні лінії, більша кількість домішок у тісті, більш слабкий обпал[1].

З кінця X – початку XI ст. гончарі починають ставити на деяких виробах так звані клейма, які вирізалися на гончарному крузі і відпечатувалися на денцях посуду при формовці. Клейма різної форми, починаючи з простих – круга, квадрата, хреста, і закінчуючи більш складними знаками, основу яких частіше за все являє круг (Рис. 3; 4; 5; 6; 7; 8). Є також клейма у вигляді знаків «Рюриковичів». Єдиної точки зору щодо призначення клейм не існує. Одні їх вважають знаками замовників, інші придають їм культурне значення. Не позбавлена основи думка Б. О. Рибакова, що гончарні клейма є власними знаками гончарів. Зіставляючи малюнки клейм з етнографічними даними Б. О. Рибаков висловив думку про спадковість гончарного ремесла на Русі. Приймаючи від батька ремесло, син не порушував схему клейма, а лише доповнював її новим елементом.[2]

Ця думка підтверджується порівнянням клейм на посуді із окремих сільських курганних груп, тобто по матеріалам невеликих ізольованих колективів, які постачались продукцією вузького кола гончарів. Що стосується поселень, то на деяких з них знайдено по декілька екземплярів одного й того ж майстра, та генеалогічної лінії по ступеням ускладнення клейм виділити не вдалось. Можливо, це пояснюється порівняно невеликою площею розкопок по

[1] Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка… С. 117.
[2] Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. С. 35.

відношенню до розмірів поселення на яких вивчалися клейма.[1]

На раньогончарній кераміці клейма відсутні. З'являються вони на кераміці курганного типу і мають досить чіткий малюнок. Та на посуді XII–XIII ст. клейма стають менш виразними з-за невдалого відпечатування та нечіткості негативу, який вирізався на гончарному колі. В клеймах цього періоду важко розпізнати особисті знаки, по яким можна було б визначити індивідуальну продукцію гончарів. Між тим клейма зустрічаються і на посуді XIV ст., які були сформовані на ручному гончарному колі, та вони вже відсутні на ножному гончарному колі.[2]

До гончарних виробів відносяться світильники (Рис. 11–15). У Середньому Подніпров'ї використовувалися світильники з одним чи двома ярусами плоских чаш на циліндричній ніжці, у чаші наливали масло. Аналогічну форму мали і підсвічники. Відомі у формі глечика з ручкою і глухим верхом: внизу в стінці є виріз для свічки, а вище – невеликий отвір для тяги. Такі світильники були зручні при перенесенні їх з місця на місце.

Декілька типів давньоруських світильників відомі із матеріалів розкопок на Волині. Це невеликі мисочки циліндричної форми, з виступаючими назовні краями денця. Існували світильники у вигляді звичайних неглибоких чашоподібних мисок. Використовувались також циліндричні світильники схожі на лампадки, які підвішувалися з допомогою двох наліпних вушок, через які протягувалась, судячи з відбитків, проволока. В денці такої лампадки кріпилось металічне вістря, на яке, очевидно, надівалась свічка (Рис. 16,1).

Виходячи з ряду ознак, можна сказати, що давньоруський гончарний посуд виготовлявся лише на ручному гончарному колі, устрій якого можна відновити по етнографічним даним. Він складався з дерев'яного кола, діаметром 15-20 см, яке насаджене на дерев'яну вісь і невеликої лавки з товстої дошки, де робився

[1] Там само. С. 37.
[2] Новое в археологии Киева. С. 298.

отвір для нижнього кінця осі. Під час роботи гончар сидів на лавці і повертав коло лівою рукою, а правою – формував посуд. На цьому колі посуд виготовлявся не шляхом витягування із одного куска глини, як це стало можливо пізніше, при використання ножного кола, яке швидко обертається, а ліпилися з глиняних заготовок у вигляді смужок, які спірально накладу валися одна на одну, а потім загладжувались з допомогою обертання кола. Смужкова техніка формування простежується на багатьох давньоруських посудинах. У місцях з'єднання смужок стінки посуду, як правило, більш тонкі і легше піддаються розлому.

Для того щоб посуд було легше знімати з кола, його часто посипають піском чи золою.[1]

Судячи з виробів, в IX–X ст. технічні навики давньоруських гончарів значно змінилися, що стало можливо завдяки вдосконаленню самого гончарного кола. Можна також вважати, що в древній Русі існувало декілька варіантів гончарного кола, які, проте, в технічному відношенні помітно не відрізнялися одне від одного.[2]

Різновидом гончарного кола був і, так званий, круг валикового типу, який мав значно більший діаметр і швидше обертався. З такого кола сформований посуд зрізався ниткою, від якої, звичайно, залишались на денці дугоподібні відбитки. На території сучасної України в давньоруський період цим колом користувалися зрідка.[3]

Обпалювали гончарний посуд в печах чи спеціальних горнах. При пічному обпалі стінки посуду прокалювались не на всю товщину. Горн давав більш сильний і більш рівномірний обпал. Гончарні горни XII–XIII ст. на території сучасної України, знайдені у Вишгороді, Донецькому і Райковецькому

[1] Новое в археологии Киева. С. 301.
[2] Лащук Ю. П. Кераміка… С. 397.
[3] Древнерусская керамика. Москва, 1992. С. 179.

городищах. Вони відносяться до двох типів: двохярусного та горизонтального. При двоярусній конструкції внизу знаходилась топка, відділена від верхньої частини горизонтальним подом, з отвором для проходження гарячого повітря. В одному з горнів Донецького городища в поду замість отвору були зроблені жаропровідні канали. В горизонтальних горнах топка розміщувалась в передній частині, звідки по паропровідних каналах гаряче повітря потрапляло в обпалювальну камеру.

Цікавою галуззю керамічного Більшість дослідників Києва – І. А. Хойновський, В. В. Хвойко та ін. – відносять їх до давньоруського часу.[1] Цієї ж думки дотримується і Б. О. Рибаков, який виділяє дві групи глиняних скульптурок – дитячі іграшки та ритуальні статуетки.[2] Іграшки знайдені в Києві, і на багатьох городищах на території України. Найбільш цікава поливна іграшка з городища коло с. Городище на Волині. Вона досить реалістично передає бородатого чоловіка, який сидить на бочці, в якій зверху і збоку є отвори для наливання та виливання рідини, напевно вина (Рис. 38).

А. М. Шовкопляс, яка присвятила київським глиняним статуеткам спеціальне дослідження, прийшла до висновку, що більшість знайдених глиняних фігурок виготовлена в більш пізній час. їх можна віднести до кінця XIV–XVII ст. але все ж з нею не погодився М. К. Каргер, який висловив думку, що дані статуетки могли виготовлятися і в більш ранні періоди, а саме в період древньої Русі. Нові розкопки показали, що глиняні статуетки зустрічаються в культурних шарах і давньоруського часу, і в XIV–XVII ст. та вони зовсім різні, це добре видно і по тісту, і по характеру зображень. Фігурки, вироблені в більш пізній період (XIV–XVII ст.) вироблені з добре відмученого тіста. Непогано

[1] Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С.97.
[2] Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. С. 355.

виконано моделювання головок. Колір виготовлених теракот помаранчевий. Зовсім інші статуетки походять з давньоруських слоїв. Більшість статуеток виготовлені з сірої глини.[1]

До побутових художніх виробів відносять також поливні глиняні яйця, так звані писанки. Вони всередині пусті. Прикрашені стилізованим рослинним орнаментом. Жовтий колір поливи нанесений по чорному чи темно-коричневому поливному фону. Писанки були поширені по всій території Русі, виробництва Києва було виготовлення різних глиняних фігурок. Це жіночі статуетки, коні, птахи (Рис. 17–19) та частіше за все зустрічалися в давньоруських містах Середнього Подніпров'я[2] (Рис. 21).

Отже, давньоруська кераміка, особливо гончарний посуд, на ранньому етапі історії Русі в технологічному відношенні не відрізнявся від західнослов'янського. До XII ст. вона стає більш досконалою, набуває самобутні риси, характерні для Русі. Виготовлення керамічних виробів з різнокольоровою поливою було визначним досягненням давньоруського художнього ремесла. Частина керамічних виробів, судячи із знахідок писанок у Швеції та Польщі – експортувалися.

Опрацьований нами матеріал дає змогу стверджувати, що гончарі Київської Русі виготовляли значний асортимент керамічних виробів. Вони були представлені мисками, корчагами, сковорідками, світильниками, глиняними яйцями-писанками, антропо- і зооаморфними фігурками та кахлями. Однак переважна кількість посуду представлена горщиками. На сьогоднішній день дослідники поділяють не менше ніж на 12 типів (в основному за формою вінець). Майстри використовували декілька варіантів гончарного кола, а готову продукцію обпалювали або в спеціальних горнах, або просто в печах.

---

[1] Шовкопляс И.Г. Археологические исследования на Украине (1917 - 1957). Київ, 1957. С. 403.
[2] Шелковников Б.А. Киевская кераміка X - XI вв... С. 172.

РОЗДІЛ ІІІ. КЕРАМІКА ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Переходячи до розгляду пам'яток на Дніпровському Лівобережжі, треба відзначити деякі особливості даного регіону. Зокрема, більшість поселень тут представлено не селищами, а городищами й датуються VIII–XIII ст. і містять у своїх культурних відкладеннях матеріали роменської культури та культури Ктївської Русі.[1]

Питання про хронологію кожного городища, де знайдено найбільшу кількість керамічного матеріалу, доводиться вирішувати лише на основі аналізу матеріалів досліджень конкретної пам'ятки. Однак, на думку О. В. Сухобокова, виходячи з аналізу саме керамічного матеріалу, можна лише згрупувати укріплені поселення за зазначеними періодами. Більш детальніший хронологічний поділ у межах кожного з них утруднюється відсутністю загальновизнаної класифікації та хронології давньоруської кераміки, або розподілу хронологічних збірок керамічного матеріалу по століттях.[2]

За останні роки фахівці дійшли висновку щодо загального напрямку зміни хронологічних ознак у розвитку керамічного комплексу давньоруських пам'яток в цілому. Ці зміни торкалися насамперед орнаментації та моделювання вінець, що є найінформативнішою для датування ознакою.

Відомо, що моделювання та профілювання верхньої частини вінець у різні часи оформлювалися майстром по-різному, оскільки гончарі орієнтувалися на існуючу моду, свого роду стиль, що не виключає дериватів, які виникали внаслідок індивідуальності самого майстра.[3] Проте загальний напрям моди був дуже сталим, що й дає підстави для хронологічного розподілу всієї маси

---

[1] Ляпушкин И. И. Раннеславянские поселення Днепровского лесостепного Левобережья // СА. 1952. Вып. 79. С.32; Кедун І. С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. // АДУ 2009. Київ, 2010. С. 3–4.
[2] Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII - XIII ст. Київ, 1992. С. 110.
[3] Лащук Ю.П. Кераміка… С. 390.

керамічного матеріалу.[1]

Для більш ранніх форм гончарного посуду властиві зрізані навскіс вінця з плоскими або трохи потовщеним нижнім краєм зовнішнього боку. Поверхня вкривалася хвилясто-горизонтальними лініями по всій висоті посудини. Деякі типи горщиків мали гострий зріз вінець, іноді трохи заокруглений; вінця завжди помірно відхилені. Такий ранньогончарний посуд на Середньому Подніпров'ї трапляється разом з ліпним, або правленим на колі посудом типу Луки–Райковецької на фінальному етапі її розвитку, тобто наприкінці IX–X ст.[2]

Горщики з манжетоподібним профілюванням вінець існують до середини XI ст., хоча не виключено, що в найвіддаленіших районах Київської Русі, яким є Лівобережжя, де такий посуд існує до кінця XI ст.

З середини XI ст. на території Середнього Подніпров'я манжет на посудині потовщується по всій його ширині, а наприкінці століття верхній край вінець загинається до середини, а зовнішній край манжета плавно заокруглюється. Цей процес простежується і у XII–XIII ст., коли верхній край все більше заокруглюється, перетворюючись у валик, а нахил горизонтальної частини стає все більш різким, шийка коротшою.[3]

Необхідно брати до уваги й орнаментування посуду. Так, якщо ранньогончарному посуду властивий лінійно-хвилястий, недбало виконаний орнамент по всьому тулубу, то горщики «курганного типу» прикрашені горизонтально-паралельними лініями лише по верхній третині корпусу, або лише по плечиках. Процес іде у напрямку все більшого скорочення орнаментованої поверхні і вже наприкінці XI–XIII ст. посуд здебільшого прикрашався трьома-

[1] Приймак В.В. К изучению гончарства населения Среднего и Левобережного Поднепровья. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. республ. конф, молодых ученых. Киев, 1981. С. 38.
[2] Там само. С. 41.
[3] Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской СССР. Киев, 1986. Т.3. С. 450.

п’ятьма хвилястими або горизонтальними лініями, нерідко у сполученні обох видів, іноді в доповненні з відбитками штампа, насіння подібними заглибленнями тощо.[1]

Горщики XII–XIII ст. різняться тонкими стінками, жовто-рожевою, зрідка ангобованою білою глиною поверхнею. У цей час з’являється звичай розпису посуду фарбою за мотивами рельєфного орнаменту, тобто лінійно-хвилястими композиціями. На денцях посуду фіксуються рельєфні відбитки клейм, що звичайно трактують на користь свідчення про остаточне виділення гончарного ремесла в самостійну галузь виробництва.

Клейма мали різноманітні форми, але частіше у вигляді кола, яке ускладнювалося іншими деталями. Набували поширення штампоподібні знаки, деякі з яких входять до так званих знаків «Рюриковичів ». Останні є найбільш інформативними для абсолютного датування, оскільки кожний такий знак мав суто індивідуального господаря, час правління якого відомий з писемних джерел.[2]

Аналіз особливостей конфігурації таких клейм дає можливість не лише встановити, якому з феодалів в той чи інший період належало конкретне поселення, а й датувати давньоруські поселення на ньому.[3]

Крім горщиків, були поширені миски, глеки, великі корчаги, а також амфори так званого київського типу. На поселеннях трапляється і досить великий відсоток тарної кераміки, яка імпортувалася з міст Північного Причорномор’я та Приазов’я.[4]

Варто зазначити, що після остаточного зникнення волинцевського посуду протягом IX ст., ліпний роменський співіснує якийсь час з гончарним

[1] Кучера М.П. Керамика. С. 453.
[2] Приймак В.В. К изучению гончарства… С 40.
[3] Там само. С.43.
[4] Кучера М.П. Керамика… С. 454.

загальноруським, подекуди доживаючи до середини IX ст.

Останнім часом висловлено думку, згідно з якою гончарний посуд загальноруського типу з'являвся на території поширення роменської культури у різні часи та в неоднаковій кількості. Так на думку О. В. Григор'єва, такий посуд насамперед з'явився на поселеннях Середнього Подніпров'я (перша половина X ст.), де складає на початку XI ст. понад 70 %.[1]

Інша справа з виробництвом гончарного посуду загально давньоруських зразків на поселеннях Дніпровського Лівобережжя. Григор'єв О. В. категорично заперечує можливість тривалого (майже 100 років) процесу переорієнтації роменських майстрів на виготовлення цього посуду, говорячи при наявність власних традицій ще у IX ст. (Новотроїцьке). Але гончарний посуд на Новотроїцькому пов'язаний з керамічними традиціями волинцевської культури, що загалом мають салтоїдні риси, які зникають у другій половині IX ст. Отже, на нашу думку, О. В. Григор'єв у цьому питанні припускає певну некоректність.[2]

Однак, більшість вчених не погоджуються з твердженням, щодо невеликої кількості давньоруської кераміки на роменських пам'ятках, розташованих на схід від Дніпра. Вони вважають, що давньоруський посуд кінця X – початку XI ст. становить на них понад 50 %. З іншого боку, майже 100-річне співіснування двох керамічних традицій зафіксовано на чисельних спробах виготовлення правленого на крузі роменського посуду за давньоруськими зразками.

Масове виробництво місцевого давньоруського посуду є своєрідним індикатором одержавлення районів на схід від Дніпра, але ж ніяк не зміни населення. XI ст. взагалі було часом великих перетворень в соціально-культурному побуті східнослов'янських племен, що позначилося на майже всіх

[1] Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. Тула., 2000. С. 250.
[2] Там само... С. 187.

головних рисах матеріальної та духовної культури.[1]

Не заперечується і факт появи нового населення в деяких районах сучасної Лівобережної України, його причини, на думку В. В. Ауліха, слід вбачати в активній переселенській політиці перших київських князів. Проте переселявся досить обмежений контингент з внутрішніх районів, що аж ніяк не могло призвести до корінної зміни населення Дніпровського Лівобережжя. На користь висловленого припущення свідчить і співіснування двох традицій: місцевої (роменської) та давньоруської, що відбилося на двох лініях гончарства: домашнє виробництво та ремісниче.[2]

Якщо перша з них мала задовольняти поточні потреби, а кожна господарка володіла прийомами виготовлення посуду для хатнього вжитку, то друга - орієнтувалася на виробництво посуду на збут (замовлення, ринок), що потребувало спеціальних навиків та вмінь. Таке було під силу лише майстрам, які вже були професіоналами. Поступово виготовлення посуду для хатнього вжитку повністю змінюється продукцією ремісничого виробництва. Проте, ці дві традиції співіснують у XI ст., а в окремих випадках і в першій половині XII ст.[3]

Аналіз керамічних комплексів ряду досліджених городищ дозволяє визначити не лише загальне датування в межах розглядуваного часу, а й оперувати дрібнішими хронологічними реперами для об'єднання їх в певні культурно-хронологічні групи.

Переходячи до розгляду кераміки наступних періодів слід сказати, що кількісно переважають фрагменти посудин із вінчиками, оформленими у вигляді різноманітних валиків. 32,5 % з них характерні для XII – першої половини XIII ст. з округлими або дещо витягнутими по вертикалі валиками. Решта (67,5 %)

[1] Макарова Т.И. О происхождении поливной посуды на Руси // СА.1963. № 2. С. 90.
[2] Ауліх В.В. Про вивчення словянської кераміки // Археологія. 1977. №.21. С. 66.
[3] Там само. С. 69.

мають вінця з приземкуватим, сплющеним, нерідко скошеним назовні валиком. Часто зовнішня грань валика, має різке ребро.[1]

Горщики кількісно переважаючої групи мають вінця діаметром від 11 до 21 см, найпоширеніші показники 14–17 см. Шийки невисокі – від 1 до 1,8 см. На 63 фрагментах зберігся врізний орнамент з 2–3 рядів горизонтальних ліній, якими прикрашено плічка посудин. 13 фрагментів даної групи мають сліди ручко-петельок[2] (Таблиця 2).

Яскравим прикладом подібної кераміки, є кераміка знайдена під час розкопок літописного міста Лтави (Полтавська область). При цьому К. І. Мироненко підкреслює, що найбільше керамічного матеріалу, що нас цікавить було знайдено в господарських ямах а також на території розкопаних будівель[3].

Кераміка, як і на більшості пам'яток лівобережжя Дніпра представлена в нижніх шарах роменською культурою, а в верхніх керамікою характерною для Київської Русі.

Варто зазначити, що у верхній частині заповнення, крім роменської ліпної кераміки, зустрічалися фрагменти вінець горщиків рубежу X–XI та XI ст.[4]

Керамічний комплекс житла № 11 складався з трьох хронологічних груп посуду. Найбільш пізня з них, що потрапила сюди випадково внаслідок перекопу, представлена фрагментом вінця кружального посуду XIII ст. та графічно реконструйованими верхніми частинами гончарних горщиків, напевне рубежу XI - XII ст. В інших частинах житла виявлена кружальна кераміка XII ст.[5]

Керамічний комплекс житла № 11 А виокремлюється за знахідками у верхньому заповненні житла і перекопах. Його складають дрібні фрагменти та

---

[1] Кравченко Н.М., Гороховский Е.Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. // СА. 1979. № 2. С.52.
[2] Там само. С.53.
[3] Мироненко К.І. Кераміка літописної Лтави //АЛЛУ. 2002. № 2. С. 59.
[4] Макаренко Н.Е. Материалы по археологии Полтавской губернии. // Тр. ПУАК. 1908. Вып. 7. С. 65 - 72.
[5] Там само. С. 66.

більш значні уламки верхніх частин кружальних горщиків манжетоподібного типу, які в цілому можна віднести до першої половини XI ст. (Рис. 39).

Серед них вирізняється фрагмент мисочки та уламок невеликого горщика з вертикальним вінцем, з відігнутими західними впливами в орнаменті верхньої частини посудини.

Слід відзначити і верхні частини горщиків з багатоелементною орнаментацією – поєднанням хвилі з окремими вдавленнями палички та врізними горизонтальними лініями. Обидва фрагменти прикрашені по зрізу вінця насічками, мають аналогії серед керамічного комплексу Воїня у пониззі Сули. Ці уламки походять з другого череня печі № 1, що дозволяє датувати цю опалювальну споруду серединою XI ст.[1] (Рис. 40).

Досить цікавим для нас є розкоп № 11. Зокрема, фрагменти кухонних горщиків, які походять із верхнього заповнення над котлованом, належать до зразків кружального посуду переважно XII–XIII ст. Верхні частини цих горщиків, мають вінця, відігнуті назовні, з валикоподібним потовщенням, широким горизонтальним бортиком по краю. Вони знаходять аналогії в Галичі, де вінця э горизонтально відігнутими у вигляді «козирка», з прямою шийкою). Там же трапляються косо зрізані вінця, які вважаються пережитковим явищем у XII–XIII ст. Всі відомі фрагменти мають читку западинку під покришку, ці зразки належать горщикам, що побутували в другій половині XII – переважно в першій половині XIII ст.[2]

До горщиків знайдених у шарах Лтави, що набули поширення в другій половині XIII ст., К. І. Мироненко відносить верхні частини посуду, край вінця котрих загнутий у внутрішній бік, утворюючи овальне потовщення; вінце, ледь відігнуте назовні, або розміщене горизонтально, а також фрагмент горщика з

[1] Мироненко К.І. Кераміка літописної Лтави… С. 62.
[2] Мироненко К.І. Кераміка літописної Лтави… С. 65.

простим рівним профілем по товщині вінця і стінок, м'яким вигином шийки. Цікавими виявилися фрагменти оформлені у традиціях XII ст., де валик утворювався за рахунок потоншення спіралі, але профіль верхньої частини належав до другої половини XIII ст.[1]

Характерною для всіх цих фрагментів є наявність западинки під покришку, м'яко вигнута висока шийка, а іноді й конусоподібної форми, які мають потовщення при переході до вінця. В окремих випадках це простежується при переході до плічка до ребро.

М. Є. Макаренко звертає увагу на певну відмінність фрагментів кухонних горщиків із вінцем потовщеної округлої форми, відігнутим назовні. На краю вінця в них є валикоподібне потовщення під покришку. Ще одна група має вінця з відігнутим назовні краєм, утворюючи потовщення різноманітної форми – від округлої до трикутної. Шийка у більшості досліджених зразків пряма, або тяжіє до цього. Дослідник відзначає, що верхні частини горщиків подібні до фрагментів попередньої хронологічної групи, що об'єднує їх за формою вінця, а різницю бачить у високій горизонтальній шийці. Всі ці фрагменти К. І. Мироненко датує XIII–XIV ст.[2]

Нижнє заповнення господарської споруди містило Фрагменти верхніх частин горщиків XII – пер. пол. XIII ст. (вінце, яке має по краю бортик, нахилений у внутрішній бік, та інший фрагмент, з вінцем валикоподібної форми у перетині, з потовщеною шийкою, яка м'яко переходить у тулуб), були знайдені у нижньому заповнені господарської споруди. Ця кераміка була продатована пер. пол. XIII ст. Ще два фрагменти – з потовщеними вінцями валикоподібної форми та м'якою конусоподібною шийкою, належать до другої пол. XIII ст. А ще один зразок – має рівні по товщині стінки, шийку, вінце, відігнуте назовні і закраїну для покришки.

[1] Там само. С. 67.
[2] Макаренко Н.Е. Материалы по археологии… С. 70.

Унікальний характер серед досліджених у Полтаві об'єктів, має господарська споруда № 3, в якій було представлено цілий ряд перехідних форм кухонних горщиків, що поєднували традиції Київської Русі з новаціями в гончарному ремеслі другої половини XIII – XIV ст.[1]

Далі в своїй роботі ми приведемо типологію древньоруських горщиків Дніпровського Лівобережжя, яка використовується сучасними дослідниками (Толочко П. П., Кучера М. П., Блажевич Н. П.). Основою побудови хронологічних груп давньоруського посуду найбільш часто є зміни форми горщиків, як найбільш поширеної категорії. При цьому основна увага приділяється формі вінчика, т. як більшість дослідників зійшлися в думці, що саме вінчик найбільше змінюється в часі. При роботі по створенню подібних типологій застосовувались різноманітні методи вивчення вінчиків. Ці вчені будували свої типології на основі простого візуального порівняння контурів. Друга група дослідників (Дяченко О. Г., Петрашенко В. О., Гупало В. Д.), дотримуючись методики В. Ф. Гегінга розробляли власні підходи до формалізованого опису вінчиків, з застосуванням математичного аналізу і побудові хронологічних та типологічних шкал. Однак, при всіх своїх чеснотах, ці методи все ж недостатньо об'єктивні при виділенні типів. Це пояснюється тим, що такі типології побудовані на суб'єктивній візуальній оцінці форми самого вінчика і його зображення. До того ж, при такому підході зовсім ігноруються причини утворення тої чи іншої форми, в результаті чого випадкові признаки можуть приймати за типологізуючі, а важливі критерії формування не враховуються. Тому не виключено, що вінчики досить віддалені один від одного в часі, але близькі по морфологічним признакам, можуть опинитися в одному типі, а два вінчика з різних точок однієї посудини із-за досить часто трапляється

[1] Мироненко К.І. Кераміка літописної Лтави… С. 66.

асиметрії будуть віднесені до різних типів.[1]

В зв'язку з цим, на думку В. Ф. Гегінга, становиться очевидною необхідність пошуку іншого підходу до побудови типології вінець давньоруських горщиків. Однак, не викликає сумніву те, що форма закінчення вінця напряму залежить від техніки його формовки, а зміни його форми в першу чергу пов'язані зі змінами техніки його формовки. Таким чином, перш ніж розглядати форму вінчика, необхідно дослідити причини і способи отримання цієї форми, тобто техніку його виготовлення. Саме на основі подібностей і розбіжностей технічних процесів формовки вінчика представляється можливим достатньо об'єктивна побудова типологічної шкали. Раніше не одноразово відмічалися можливості і принципи побудови подібної типології. Нижче ми зробимо спробу навести результати роботи по створенню типологічної і хронологічної шкали вінчиків давньоруських горщиків XI–XIII ст. на основі зміни типології їх виготовлення.[2]

Характер типологічних засобів формовки вінчика з'ясовувався шляхом теоретичного моделювання на основі трасологічного аналізу мікроструктури глини на поперечному зрізі вінчика, тобто шляхом вивчення штучних пошкоджень у структурі глини, моделювання природи цих порушень і їх послідовність.[3]

Дослідження показали, що основним технічним засобом формування вінчиків слугувало зрізання, точніше сточування на гончарному колі верхнього краю посудини. Типологізуючими факторами є розбіжності в напрямках та характерах зрізів, в кількості та характері утворених напливів, в 50 ступені їх подальшого опрацювання. Важливу роль також грають початкові форми вінець

[1] Гегинг В.Ф. Программа статистической обработки… С. 120.
[2] Гегинг В.Ф. Программа статистической обработки… С. 122.
[3] Кучера М.П. Керамика… С.448.

до моменту їх формовки.[1]

Спочатку розглянемо початкові форми вінець (далі ***ПФ)***, запропоновані І. Т. Сарачевим (Рис. 41). При їх виділенні не враховується різниця в конфігурації і кутах нахилу шийок вінчика, рівно як і інших елементів посудини.[2]

ПФ-1: вінчик рівномірно загнутий назовні, утворюючи гострі кути до вертикальної і горизонтальної плоскостей посудини.

ПФ-2: вінчик рівномірно загнутий назовні, паралельно чи майже паралельно днищу посудини.

ПФ-3: вінчик рівномірно сильно загнутий назовні майже паралельно плічку посудини.

ПФ-4: вінчик рівномірно загнутий в положення **ПФ-2**, після чого верхня його частина наче надломлена і відігнута в середину до положення **ПФ-1**.[3]

На основі цих форм і різновидів технічних прийомів кінцевої формовки вінчика була побудована типологія вінчиків, що складається з двадцяти одного типа, вісім з яких мають свої підтипи (Рис. 42).[4]

ТИП 1. Початкова форма: **ПФ-1**. Вінчик виготовлений самим простим технічним прийомом. В результаті прямого закругленого зрізу внутрішньої стінки вінчика назовні утворюються залишки глини, які потім ліквідуються. Зовнішня стінка вінчика загладжена. Цей тип має два підтипи: *А* – в результаті косого зрізу назовні надлишки глини також ліквідуються, зовнішня стінка загладжується; *підтип Б* – в результаті прямого закругленого зрізу назовні надлишки глини утворюють невеликі напливи на зовнішній стінці вінчика, межі якого загладжуються. В цілому для типу 1 характер відсутність напливу, при чому зріз завжди виконувався від внутрішньої стінки до зовнішньої (Рис. 42, 1).

---

[1] Сайко Э.В. Методологические основы исследования древней керамики… С. 32.
[2] Сарачев И.Т. Типологія венчиков древнерусских горшков… С. 159.
[3] Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков… С.163.
[4] Там само. С. 172.

ТИП 2. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті косого, трохи закругленого зрізу з внутрішньої стінки вінчика до зовнішньої утворюється невеликий наплив, так званий «манжет». Стик між нижньою частиною вінчика і напливом згладжується. Тип 2 має підтип А, в цілому технічно ідентичний основному типу, але відрізняється тим, що в результаті сильнішого натиску в момент зрізання в верхній частині вінчик трохи загибається до середини. В цілому тип 2 характеризується чіткістю і точністю виконання[1] (Рис. 42, 2).

ТИП 3. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого закругленого зрізу назовні утворюється «уступ». Іноді уступ буває трохи відігнутий назовні. Цей тип також має підтип А, який утворений по тому ж принципу, що і 2 А. в цьому випадку зріз відбувається з однаково сильним натиском по зовнішній стороні вінчика. В цілому цей тип характеризується як результат спрощення технічного прийому, що використовується в типі 2 (Рис. 42, 3).

ТИП 4. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого закругленого чи косого зрізу назовні на зовнішній стінці утворюється наплив правильної форми. Також виділений підтип А, технологічно ідентичний своєму типу, відрізняється лише більшим натиском у верхній частині вінчика, в результаті чого глина в цій частині трохи відтікає до внутрішньої стінки вінчика. Вінчики даного типу вказують на спрощення технічних прийомів, що використовують в типі 2 і 3[2] (Рис. 42, 4).

ТИП 5. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого закругленого зрізу назовні утворюється невеликий наплив на зовнішній частині вінчика. Яків типі 2, нижня межа зрізу згладжується при повторній 52 обробці, але не завжди – зустрічаються не загладжені фрагменти. Також має підтип А, що утворений по тому ж принципу, що і в типі 4. В цілому тип 5 характеризується як найбільш

[1] Там само. С. 226.
[2] Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков… С. 228.

простий до типу 2, але з деякими елементами спрощення (Рис. 42, 5).

ТИП 6. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого, трохи закругленого зрізу з внутрішньої поверхні до зовнішньої утворюється велика кількість надлишків глини, які опускаються на зовнішню стінку вінчика у вигляді масивного напливу, при чому в результаті сильного натиску в ножній його частині утворюється дещо подібне до «манжету» типів 2 і 5. Тип 6 також має підтип А, який виділений по тому ж принципу, що і підтип 5 А[1] (Рис. 42, 6).

ТИП 7. Техніка виготовлення цього типу ідентична техніці виготовлення типу 6. Різниця полягає в тому, що використовувалася початкова форма: **ПФ-4**. В цілому типи 6 і 7 характеризуються як кінечні спрощення техніки оздоблення, що використовувалася на початковому етапі в типі 2 (Рис. 42, 7).

ТИП 8. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті обробки торцевої частини вінчика з великим використанням сили надлишки глини зміщюються на обидві сторони. В перших шести типах ми спостерігаємо поступову техніку зміни зрізу від внутрішньої стінки вінця до зовнішньої, а в типі 8 ми бачимо явну зміну напрямку зрізу на зворотне – від зовнішньої до внутрішньої, хоча і з збереженням ще зовнішнього напливу[2] (Рис. 42, 8).

ТИП 9. Початкова форма: **ПФ-1**. Морфологічно вінчики цього типу практично не відрізняється від типу 1 Б. Але виготовлені вони за зовсім іншою технологією. Вінчик виготовлений цією технологією, візуально не носить слідів напливу, а лише має невелике потовщення (Рис. 42, 9).

ТИП 10. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого закругленого зрізу всередину утворюється округлий валик з округлим напливом, межі якого згладжуються. Відрізняється цей тип тим, що наплив тут не виділяється, а

[1] Там само. С. 229.
[2] Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков… С.232.

представлений як би потовщенням верхньої частини вінчика (Рис. 42, 10).

ТИП 11. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого торцевого, іноді закругленого зрізу від зовнішньої стінки вінчика до внутрішньої утворюється вузький, різко виступаючий невеликий наплив з необробленою або недостатньо обробленою частиною нижньої межі. Цей тип характеризується як один з перших етапів нової утвореної традиції з явно спрощеною технологією і одночасною відмовою від будь-яких напливів зовні[1] (Рис. 42, 8).

ТИП 12. Початкова форма: **ПФ-1**. У результаті прямого закругленого зрізу всередину і зміщення залишків глини на внутрішню стіну утворений вінчик з округлим торцем і округлим чи злегка сплющеним напливом, межа якого чітко виражена і часто не оброблена (Рис. 42, 12).

ТИП 13. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті косого, іноді трохи закругленого зрізу всередину, з великим натиском в торцевій частині, утворюється невеликий наплив, на внутрішній стінці вінця, межа якого іноді згладжується. В цьому типі виділений підтип А, технологічно ідентичний своєму типу, але відрізняється тим, що в результаті додаткового натиску в точці стику торцевої частини вінчика і внутрішньої стінки утворюється виямка, що виділяє зовнішню сторону напливу, в результаті чого торцева частина вінця отримує хвилястий обрис. В цілому тип 13 характеризується як подальше удосконалення і ускладнення технічних традицій (Рис. 42,13).

ТИП 14. Початкова форма: **ПФ-1**. В результаті прямого, закругленого зрізу всередину і зміщення надлишків глини вниз по внутрішній стінці вінчика отриманий округлий торець і плоский, розплющений додатковим натиском наплив з чітко вираженою нижньою межею. Тут також виділений підтип А, утворений по тому ж принципу, що і підтип 13 А, з різницею лише в тому, що

[1] Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков… С. 233.

виямка утворюється у верхній частині напливу. В цілому цей тип можна охарактеризувати, як наступний етап розвитку технології, що склалася (Рис. 42, 14).

ТИП 15. Початкова форма: **ПФ-2**. Зріз всередину починається з зовнішньої поверхні вінця, що дозволяє видозмінювати початкову форму, і робить вінця, схожі на вінця з **ПФ-1**, дотримуючись традиції. Вінця цього типу утворюються в результаті аналогічного типу 12 зрізу, але отриманий наплив, а іноді і весь вінчик підлягають додатковій обробці[1] (Рис. 42, 15).

ТИП 16. характер зрізу ідентичний зрізу в типі 11, але головна різниця полягає в тому, що в даному типі використовується **ПФ-2**. На пізньому етапі існування поряд з ним використовується **ПФ-3** (Рис. 42, 16).

ТИП 17. Початкова форма: **ПФ-2**, на пізньому етапі **ПФ-3**. У результаті прямого закругленого зрізу всередину на внутрішній стінці утворюється округлий наплив з чітко вираженою межею (Рис. 42, 17).

ТИП 18. Початкова форма – аналогічна типу 17. У результаті прямого закругленого зрізу всередину і зміщення надлишків глини на внутрішню поверхню вінця утворений плоский наплив з чітко вираженою межею.

В цілому типи 16, 17 і 18 характеризуються як наступний етап розвитку технічної традиції оформлення вінця. Зазначимо, що самі форми зрізу, що використовувалися в типах 11, 12, 13, 14, не змінились, а розвиток пішов в сторону поступового переходу від використання **ПФ-1** до використання **ПФ-2**, а потім і **ПФ-3**. (Рис. 42, 18).

ТИП 19. В результаті прямого закругленого зрізу всередину надлишки глини не утворюють наплив на внутрішній поверхні вінця, межі якого добре згладжуються. Використання при цьому **ПФ-2** дозволяє отримувати ефект

[1] Сарачев И.Т. Типология венчиков древнерусских горшков… С. 234.

потовщення ззовні. (Рис. 42, 19).

ТИП 20. прийоми зріза нічим не відрізняються від прийомів, характерних для типів 11 і 12. Причиною виділення типу послужило використання **ПФ-3**, без подальшого видозмінення (Рис. 42, 20).

ТИП 21. Початкова форма: **ПФ-3**. В результаті косого закругленого зрізу всередину надлишки глини утворюють наплив, межі якого читко згладжуються. Морфологічно вінця цього типу також важко відрізнити від типів першої технічної традиції[1] (Рис. 42, 21).

Всі ці типи виділені на основі будь-яких змін технічних прийомів формовки, що відбуваються всередині традицій, що зароджуються, або вже склались. Розглянемо часові рамки існування окремих типів і традицій в цілому.[2]

Якщо брати до уваги весь регіон Дніпровського Лівобережжя, то найбільш рання давньоруська кераміка походить з Горбовського поселення. Її відносять до першої половини X ст. Вона не чисельна і не являється інорідною для комплексів в яких знайдена, тому на її основі складно робити конкретні висновки про розвиток технологічних традицій в цей час. Досить повно представлена кераміка другої пололвини X – середини XI ст. матеріали цього періоду походять з Горбовського поселення, що загинуло у вогні. До другої половини XI – середини XII ст. відносять декілька комплексів з дитинця Новгород-Сіверського і Горбовського поселення. Вузьку дату – з 1097 р. до пожежі 1147 р. має княжа медуша, відкрита на дитинці Новгород-Сіверського. Другою половиною XII – першою половиною XIII ст. датований ряд комплексів Новгород-Сіверського і селища Путивськ. Деякі з цих пам’яток, на думку В. Д. Гупало, мають більш вузькі датування.[3]

---

[1] Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков … 238.
[2] Там само. С.240.
[3] Гупало В.Д. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки… С. 353-371.

На основі взнаємо зустрічаючихся типів вінець в даних комплексах, О. В. Грирорьєвим була створена хронологічна шкала існування окремих типів вінець і технічних традицій в цілому (Рис. 43).[1] Далі ми наведемо їх характеристику.

ТИП 1. Вінця цього типу з'явилися у другій половині X ст., а до моменту загибелі роменської культури в першій половині XI ст. складали 8–10 % від загальної кількості. До кінця XI ст. поступово зникають.

Підтип А з'являється у другій половині X ст., на початку XI ст. його кількість не перевищує 5 %. До сер. XI ст. поступово зникає. Підтип Б з'являється в шарах X ст. і до моменту загибелі роменської культури складає 4–5 % від загальної кількості. В шарах XI ст. його близько 10 %. До кінця XII ст. повністю зникає.

ТИП 2. Це самий ранній тип давньоруської кераміки. Його появу відносять до першої половини X ст. До моменту загибелі роменської культури кількість вінець цього типу не перевищувала 5 %. Підтип А з'явився у другій половині X ст. і в невеликій кількості існував до початку XI ст.[2]

ТИП 3. Вінця цього типу з'явилися трохи пізніше типу 2. Друга половина X ст. – час їх найбільшого поширення, до початку XI ст. їх кількість разом з підтипом А, що з'явився в другій половині X ст., складає більше 30 %. Після загибелі роменської культури він зникає.

ТИП 4. З'явився у другій половині X ст. В кінці X ст. з'явився підтип А. У шарах загибелі Роменської культури тип 4 разом з підтипом складає майже 30 %. У першій половині XI ст. вінця цього типу поступово зникають.

ТИП 5. Вінця цього типу з'явилися у першій половині X ст., трохи пізніше типу 2. До другої половини X ст. відноситься поява підтипу А. В комплексах

[1] Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века... С. 169.
[2] Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века… С. 172.

початку XI ст. тип 5 разом з підтипом складає близько 25 %. До середини XI ст. повністю зникає.

ТИП 6. Вінця цього типу з'явилися у першій половині XI ст. У середині XI ст. кількість вінець типу 6 разом з підтипом А складає від 60 до 90 % на різних пам'ятках, але вже до кінця XI ст. падає до 30–50 %, у першій половині XII ст. вінця цього типу поступово зникають.[1]

ТИП 7. Вінця цього типу знайдені лише на одній пам'ятці – поселенні Горбово. З'явилися вони саме перед загибеллю роменських комплексів у першій половині XI ст. До середини XI ст. їх кількість складала 30 %, а до кінця XI ст. поступово зменшувалася до 20 %. На початку XII ст. вінця цього типу зникають. Варто зазначити, що вінця цього типу не характерні для Дніпровського Лівобережжя.

ТИП 8. Вінця цього типу з'явилися у другій половині XI ст. Перша половина XII ст. – час їх основного розповсюдження. До середини XII ст. їх кількість падає до 10 % і у другій половині XII ст. вони зникають.

ТИП 9. Вінця цього типу з'явилися в кінці XI ст. і зустрічаються до початку XIII ст., в кількості, що не перебільшує 3–4 %.

ТИП 10. З'явився у другій половині XI ст., до кінця XI ст. складає більше 10 %, до середини XII ст. повністю зникає.[2]

ТИП 11. Вінця цього типу з'явилися на початку XII ст. До середини XII ст. вони досягають 15–17 % і до кінця першої половини XIII ст. їх кількість зменшується до 8–10 %. З другої половини XII ст. також використовується **ПФ-2** разом з **ПФ-1.**

ТИП 13. Вінця цього типу з'явилися разом з підтипом в середині XII ст., а до кінця XII ст. їх кількість складає 15–20 % , а до початку XIII ст. опускається

[1] Там само... С. 174.
[2] Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века… С. 175.

до 8–10 %. З другої половини XII ст. до **ПФ-1** додається **ПФ-2.**

ТИП 14. Вінця цього типу з'явилися в першій половині XII ст., період найбільшого їх поширення приходиться на другу половину – кінець XII ст. У той час їх кількість складала 25–30 %. До першої половини XIII ст. відсоток вінець 58 цього типу різко падає. Початкові форми використовуються так як і в типах 11, 12,13.

***ТИП* 15**. Зустрічається у невеликій кількості починаючи з другої половини XII ст. побутує до першої половини XIII ст., при цьому не перевищуючи 5 %.

ТИП 16. Вінця цього типу з'явилися у другій половині XII ст. Поступово їх відсоток збільшується і у першій половині XIII ст. складає близько 10 %. З кінця XII – початку XIII ст., поряд з **ПФ-2** при виготовленні вінець цього типу починають використовувати **ПФ-3**.

ТИП 17. З'явився у другій половині XII ст., до межі XII–XIII ст. складає вже близько 10 %. До першої половини XIII ст. їх кількість доходить до 15 %. З межі XII–XIII ст., при їх виготовленні, паралельно з **ПФ-2**, починають використовувати **ПФ-3**.[1]

ТИП 18. Вінця цього типу з'явилися у другій половині XII ст., і їх кількість плавно збільшувалася. В першій половині XIII ст. вони складають більше 15 %. З межі XII–XIII ст., при їх виготовленні, паралельно з **ПФ-2**, починають використовувати **ПФ-3**.

ТИП 19. Вінця цього типу з'явилися в кінці XII ст. Широке поширення до монгольського набігу він отримати так і не встиг: кількість не перевищує 2–3 %.

ТИП 20. Виник в кінці XII – початку XIII ст. Він складає близько 5 %.

ТИП 21. Вінця цього типу з'явилися на початку XIII ст., і до приходу

[1] Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI…. С. 175.

монгол цей тип складав вже більше 5 %.[1]

Ми розглянули хронологічну шкалу отриманих типів до монгольського нападу. Виділені типологічні традиції, що поєднують ці типи, також мають свої хронологічні рамки.

Перша традиція, представлена *типами 1–7,* розвивається в сторону спрощення і загрубіння напливу протягом X–XI ст. У другій половині XI – першій половині XII ст. відбуваються зміни технологічних традицій. Однак *типи 8, 9, 10,* які можна віднести до перехідних, мають надто вузькі рамки битування і представлені незначною кількістю. До того ж перші типи нової традиції *(типи 11–12)* з'являються майже одночасно з ними. Все це не дозволяє говорити про поступову трансформацію першої технологічної традиції формовки вінець в другу. Очевидно на заміну першої, яка сильно деградувала, прийшла нова, досить сформована традиція, яка з успіхом замінила стару. А типи *8–10 є* результатом пристосування до нової традиції.[2]

XII ст. є часом розквіту нової технологічної традиції. Вона поступово розвивається, створюються нові типи. У другій половині XII ст., початкова форма **ПФ-1**, що використовувалася з X ст., поступово змінюється **ПФ-2**, хоча повністю до початку XIII ст. так і не зникає, а та в свою чергу змінюється **ПФ-3.**[3]

Розвиток цієї технологічної традиції привів до поступового формування у кінці XII – на початку XIII ст., нової традиції, до якої відносяться *типи 20 і 21.* Її остаточне становлення після монгольського нашестя. Вінця, що відносяться до цієї традиції, зустрічаються в комплексах XIII–XIV ст.[4]

Таким чином виділення змін в техніці формовки вінця не випадкові, а відбуваються в середині технологічних традицій і мають чіткі хронологічні

---

[1] Там само. С.176.
[2] Гупало К.Н. Расскопки в Киеве на Подоле // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 383.
[3] Петрашенко В А. Керамика IX -XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. Москва, 1992. С.9.
[4] Там само. С.11.

рамки. Виділення типів на основі цих змін дозволяють уникнути помилок, які були б неминучі при побудові типології на основі морфологічних ознак вінця. Яскравим прикладом цього можуть слугувати *типи 1Б і 9,* які морфологічно є абсолютно ідентичними, але виготовлені різною технікою, і мають різний час існування. Показові також *типи 19, 20, 21,* які будучи результатом розвитку технологічної традиції кінця XII ст., по морфологічним ознакам можуть бути віднесені до типів X–XI ст.

Підводячи підсумок даних наведених у розділі, можна констатувати той факт, що керамічні вироби, які виготовляли гончарі Лівобережної України за доби Київської Русі за своїм асортиментом ні чим не відрізнялися від тих, що виготовляли їх колеги на Правобережжі. Теж саме стосується типів гончарних кіл і системи обпалу кераміки. Однак, простежується дві відмінності. Зокрема, на території Лівобережжя виділяється більше типів горщиків, а саме – 21. До того ж форми посуду Лівобережжя генетично походять від кераміки роменської культури, в той час як на Правобережжі від культури Луки-Райковецької.

РОЗДІЛ IV. КЕРАМІКА ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ДОНЕЦЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У цьому розділі ми розглянемо розвиток керамічного виробництва на Донецькому городищі. Ця галузь, як і вінших регіонах, базувалася на місцевих залежах сировини: червоно- і білообпальних глинах.[1] Донецьке городище одне з небагатьох, де на сьогоднішній день виявлені випалювальні гончарні горни. Всі горни відкриті О. С. Федоровським при розкопках посаду «А» в 1929 році.[2] Чотири з них схожі по улаштуванню і по класифікації Б.О. Рибакова відносяться до II типу.[3] Вони представляють собою круглі в плані глинобитні печі, що складалися з двох частин: нижньої – топки, і верхньої – камери для обпаду посуду. Специфічною рисою, що дозволяє виділити ці горни в особливий тип, є наявність посередині поточної камери глиняної підпірної стінки – «козла», на який спирався товстий під обпалювальної камери. Останній мав вісім продухів діаметром близько 15 см, через які потрапляло гаряче повітря (Рис. 43, 44). Б. О. Рибаков навів переконливі аналогії, які доводили, що двоярусні горни змальованого типу генетично пов'язані з римськими обпалювальними печами.[4]

П'ятий горн з Донецького городища у конструктивному відношенні суттєво відрізнявся тим, що в ньому підігріте повітря проходило через кільцевий канал, закладений у поді обпалювальної камери. Від цього каналу розходилася сітка тонких косих каналів, що пронизують под.[5]

Головним видом продукції гончарного ремесла на Донецькому городищі був побутовий посуд. На даний час колекція кераміки до монгольського періоду налічує понад дві тисячі фрагментів. Цілих форм набагато менше (трохи більше

---

[1] Карякин Л.И., Резимов И.Н. Геология и полезные ископаемые Харьковской области // Харьковская область: Природа и хозяйство. Харьков, 1971. С. 13-14.
[2] Федоровский О. Археологічні розкопки в околицях Харкова// ХрАМ. 1930. Ч. 1. С. 6.
[3] Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. С.351.
[4] Там само. С. 348
[5] Федоровский О. Вказ. праця. С. 7.

десятка).

По технологічній якості матеріал практично однорідний. Посуд виготовлений на ручному гончарному крузі з глини червоного кольору з додаванням піску і мілкої дресви. Білоглиняні черепки поодинокі. Тісто добре очищене. Колір після обпалу палений, прокал скрізний, але ми можемо зустріти і уламки з неповним проколюванням, двох- і трьохшарове у зламі. Поверхня виробу досить рівна.

Близько 97 % кераміки приходиться на кухонні горщики, загальний перелік яких, досить аналогічний типовим давньоруським горщикам, відомий по за знахідками в курганах і на городищах (Рис. 45). Розміри більшості сосудів середні. Вони були призначені для варки їжі, але іноді, напевно слугували і столовим посудом. Зрідка зустрічаються горщики з вушком, про які можна судити головним чином по уламкам самих вушок.[1]

820 фрагментів верхніх частин горщиків були оброблені математико-статистичними методами. Первинний облік матеріалу був виконаний в спеціальних таблицях за допомогою робочого коду. Взаємозустрічаємість при знаків, що корелюються – різноманітні модифікації вінчика, шийки, і плечика – виглядає наступним чином (Табл. 4). Вираховані 42 коефіцієнта зв'язку Кендела представлені в таблиці (Табл. 5).[2] Оцінка частоти співвідношень на предмет статистичної вірогідності подається у вигляді квадратичної похибки частки (P = 95 %). Згідно розрахунку вивчена вибірка достатня, щоб з надійністю P = 95 % і 63 припустимою похибкою 6 = 3 % являють сукупність об'ємом близько 3300 одиниць. Далі перейдемо до опису виявлених варіантів посуду.[3]

Варіант 1 (1.1.1.), *9,4 ± 2 %. Включають горщики з округлим вінчиком, прямою шийкою і дугоподібним плечем. Як правило, вони мають невеликий

[1] Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья): Межвузовский сборник научных трудов. Курск, 1985. С. 102.
[2] Юл. Дж. Е., Кендэл М. Дж. Теория статистики. Москва, 1960. С .59.
[3] Археологические памятники Юго - Восточной Европы… С. 103.

об'єм (діаметр вінця – 10–16 см), тонкостінні, добре обпалені. В орнаментації переважають хвилясті і прямі лінії. Рідше зустрічається нігтевий орнамент і відтиски зубчастого штампу (колесика). Іноді вінчики з середини прикрашені насічкою. Варіант зафіксований по всій площі пам'ятника в товщі головних давньоруських нашарувань. На дитинці уламки цих горщиків знайдеш також у ямі № 18 разом з фрагментами візантійського поливного посуду XI – XII ст. і скляної круглої бусини синього кольору. По новгородським аналогіям період побутового вжитку таких бус обмежується початком XII – 70-ми роками XIV ст.[1] Відповідно яму ми можемо датувати часом не раніше XII ст. Аналогії горщикам цього варіанту не виходять за рамки початку XII – середини XIII ст., що погоджується з хронологічним побутовим існуванням бус указаного типу[2]. М. В. Малевська вважає, що горщики першого варіанту частково є загальноросуською формою посуду до монгольського часу[3] (Рис. 46, *1*).

Варіант 2 (1.1.4.), 0,5 ± 0,47 %. Вінчик округлений, шийка пряма, плечико в верхній частині ввігнуте (Рис. 46, *2*).

Варіант 3 (1.4.1.), 5,8 ± 1,6 %. Вінчик округлений, шийка і плече дугоподібні (Рис. 46, *3*). Орнаментальні мотиви - прямі лінії і нерівномірні хвилі, зигзаги в 1–2 ряди по плечику. Вінчик прикрашений глибокими насічками, які наносилися кінцем щепки трикутного зрізу. Декілька разів відзначалося ручне моделювання вінчика. Сосуди зустрічалися на всіх глибинах культурного шару пам'ятки.

Варіант 4 (1.5.1.), 2,6 ± 1,1 %. Представлений горщиками з круглим вінчиком, шийка запам'ятовується тим, що в середній її частині є різкий перегиб, плечико дугоподібне (Рис. 46, *4*).

---

[1] Шаповал Ю.Л. Стеклянные бусы Древнего Новгорода// МИА. 1956. № 55. С. 169.
[2] Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII - XIII вв. // КСИА АН СССР. 1969. Вып.120. С. 6.
[3] Там само... С. 13
* Три цифри в дужках, що розділені крапками, - кодований запис варіанту. Перша цифра означає форму вінчика, друга- форму шийки, третя - форму плечика.

Варіант 5 (2.1.1.), 2,6 ± 1,1 %. Горщики з загостреним вінчиком, прямою шийкою і дугоподібним плечем (Рис. 46, *5*).

Варіант 6 (2.1.2.), 0,61 ± 0,53 %. Специфічний вигляд горщику надає загострений вінчик в співвідношенні з тонкою прямою шийкою і прямим плечем (Рис. 46, *6*).

Варіант 7 (2.4.1.), 1,8 ± 0,91 %. Виділяється загостреним вінчиком, шийка і плече дугоподібної форми (Рис. 46, *7*). Варто зазначити,що в Новогрудці і Данилові аналогічні горщики датуються першою половиною XIII ст.[1], в Новгороді – кінцем XIV–XV ст.[2]

Варіант 8 (3.1.1.), 4 ± 1,3 %. Посуд має вінчик, оформлений прямим зрізом читко перпендикулярно до довжини осі шийки. Шийка пряма, плечико дугоподібне (Рис. 46, *8*). По аналогіям із Новогрудка варіант можна датувати першою половиною ХШ ст.[3]

Варіант 9 (3.2.1.), 1,2 ± 0,7 %. Від попереднього варіанту відрізняється тим, що горщики мають пряме плече (Рис. 46, *9*).

Варіант 10 (3.4.1.), 1,6 ± 0,9 %. Вінчик зрізаний прямо перпендикулярно довгої осі шийки, шийка і плече дугоподібні. Хронологічні рамки за аналогіями: XII–XIII, початок XIV ст.[4]

Варіант 11 **(4.4.1.)**, 1,8 ± 0,9 %. Дещо потовщений назовні вінчик рівно зрізаний зверху, з середини підрізаний під прямим кутом до поверхні площини; шийка і плече дугоподібні.

Варіант 12 (5.1.1.), 1,1 ± 0,7 % Характерний дзьобоподібний вінчик, притуплений і відведений назовні до горизонтального положення. Шийка пряма, плечико дугоподібне.

---

[1] Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII - ХШ вв. //КСИА АН СССР. 1971. Вып. 125. С. 29.
[2] Смирнова Г.П. Опыт классификации керамики Древнего Новгорода// МИА. 1956. № 55. С. 229. ■
[3] Малевская МВ. Вказ. праця. С. 28.
[4] Малевская МВ. К вопросу о керамике Галицкой земли... С. 9.

Варіант 13 (6.1.1.), 0,7 ± 0,6 %. Вінчик відзначається горизонтальним зрізом і гострим «дзьобом» із зовнішньої сторони; шийка пряма, потовщена в середній частині; плечико дугоподібне.

Варіант 14 (6.4.1.). 1,9 ± 0,9 %. Від попереднього варіанту відрізняється наявністю дугоподібної шийки без потовщення.

Варіант 15 (7.1.1.). 3 ± 1,2 %. Потовщений вінчик, оформлений рівним зрізом, з середини має дзьобовидний виступ, шийка пряма, плечико дугоподібне.

Варіант 16 (7.4.1.). 3,2 ± 1,2 %. Від попереднього варіанту відрізняється дугоподбною шийкою. В Новогрудці зустрічається в усіх будівлях XII ст. і майже повністю відсутні в комплексах XIII ст.[1]

Варіант 17 (8.4.1.). 0,6 ± 0,5 %. Вінчик зовні загострений і потовщений, шийка і плече дугоподібне. Дугоподібна форма шийки іноді виражена не досить читко. Дані горщики можна датувати домонгольським періодом.[2]

Варіант 18 (9.1.1.). 6,2 ± 1,4 %. Вінчик має округлу форму, його край завернутий всередину і примазаний до шийки у вигляді валика; шийка пряма, плече дугоподібне. Можна датувати XI–XIII ст.[3]

Варіант 19 (9.1.2.). 2,3 ± 1 %. Порівняно з попередніми варіантами, горщики виділяються підкресленною прямолінійностю плечика.

Варіант 20 (9.4.1.). 22,8 ± 2,9 %. Від варіанту 18 відрізняється дугоподібною формою шийки. Це найбільш багаточисельна сукупність посуду, яка є характерною для XII–XIII ст.

Варіант 21 (10.4.1.), 6,7 ± 1,7 %. Вінчик округлий і потовщений на дві сторони – всередину і назовні; шийка і плечико дугоподібні. По матеріалам Середнього Подніпров'я аналогічні горщики відносяться до першої половини

[1] Там само. С. 28.
[2] Довженок В.Й. Древнерусский город Вщиж. Київ, 1966. С.67.
[3] Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики.... С. 29.

XIII ст.[1] .

Варіант 22 (11.1.1.). 0,6 ± 0,5 %. Посуд зі сплющеним вінчиком і читкою канавкою для кришки; шийка пряма, плечико дугоподібне. В Данилові подібні зразки датуються першою половиною XIII ст.[2]

Варіант 23 (11.4.1.). 1,6 ± 0,6 %. Вінчик округлий, з глибокою канавкою для кришки; шийка і плечико дугоподібні.

Варіант 24 (12.4.1.). 1,7 ± 0,9 %. Вінчик прикрашений двома зрізами з зовнішньої сторони; шийка і плечико дугоподібні.

Варіант 25 (13.1.1.). 1,9 ± 0,9 %. Вінчик загострений і завернутий всередину інколи спостерігається неглибока виїмка для кришки. Шийка пряма, плечико дугоподібне.

Варіант 26 (13.4.1.). 3 ± 1,2 %. Вінчик оформлений аналогічно попередньому варіанту, однак шийка, як і плечико дугоподібні.

Варіант 27 (14.1.1.), 1,5 ± 0,8 %. Вінчик списоподібної форми, шийка пряма, плечико дугоподібне. Аналогії відомі серед курганної кераміки XI–XIII ст. Смоленської і Полоцької земель.[3]

Варіант 28 (15.1.1.). 0,6 ± 0,7 %. Вінчики горщиків мають глибоку виямку для кришки і «носик», спрямований в середину горщика; шийка пряма плечико дугоподібне. В Новогрудці і Волковисці ці гоорщики датуються XII–XIII ст.[4]

Варіант 29 (15.4.1.). 1,1 ± 0,7 %. Варіанти 28 і 29 тотожні по загальному профілюванню вінця, однак у останього він досить помітно потовщений; крім того шийка не пряма, а дугоподібна як і плечико. Аналогія горщикам 29 варіанту знайдена в Волковисці, де вони побутували в XII–XIII ст.[5]

Варіант 30 (16.1.1.). 3,3 ± 1,2 %. Вінчик загострений зовні косим зрізом і

---

[1] Кучера М.П. Процівське городище на Київщині // Археологія. 1972. № 5. С. 112.
[2] Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики.... С. 33.
[3] Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. 1960. №92. С. 16.
[4] Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики ...С. 29.
[5] Там само. С. 28.

має трикутний виступ зовні для тримання кришки. Шийка пряма, плечико дугоподібне.

Варіант 31 (17.1.1). 1,2 ± 0,7 %. Широкий вінчик, майже горизонтально відігнутий назовні, зверху має виріз для кришки. Шийка пряма, плечико дугоподібне.

Варіант 32 (18.2.1.). 0,5 ± 0,49 %. Вінчик роздвоєний у вигляді «ластівчиного хвоста», шийка вигнута назовні, плечико дугоподібне.[1]

В процесі досліджень зустрілись також двадцять п'ять дуже рідкісних модифікацій вінець, як правило, складних форм, які не повторювалися більше ніж двічі, тож для статистичного аналізу вони не використовувалися. (Рис. 47).

Миски представлені одиничними уламками, однак серед них можна виділити не менше трьох форм, які між собою різко відрізняються: а) напівсферичні відкритого типу (Рис. 48, 1–3); б) напівсферичні закритого типу (Рис. 48, 4); в) миски типу закритого блюда округлі з боків, з виділеним бортиком (Рис. 48, 5). Деякі миски мали ручки (Рис. 48, 3).

Крім горщиків і мисок, гончарі Донецького городища виготовляли й інші категорії сосудів: глечики, чашки, чарки, піфоси. Кришки відрізняються особливо читкою обробкою. Серед них виділяються два типи: а) конічні; б) напівсферичні (Рис. 25, 1; 26, 3; 28).

Посуд Донецького городища досить обширно орнаментований (Табл. 6). Найпоширеніші орнаментальні мотиви – лінійний, хвилястий, поєднання лінійного з хвилястим і штамповані. Частота з якою зустрічаються ці орнаменти приблизно однакова. Вони обліковані на 78 % матеріалу. Орнамент наноситься по вінчику; разом з тим нерідко і всередині, і по плечикам. Значна кількість штампованого орнаменту дозволяє зближувати глиняний посуд з Донецького

[1] Археологические памятники Юго - Восточной Европы... С. 103.

городища з керамікою Старої Рязані і Північно-Східної Русі[1] (Діаграма 1).

Серед знахідок з Донецького городища досить багато денець посуду, і більше 60% відмічені клеймами. Всі клейма рельєфно випуклі і. за досить поодинокими виключеннями, знаходяться посередині округлості. По характеру малюнка вони діляться на чотири групи:

- Найбільш багаточисельну групу (37,4 %) складають клейма в основі яких лежить один чи два–три концентричних круга (Рис. 49,1–4; 65, 2, 5; 66, 6). Часто в них вписаний додатковий малюнок: діаметральні лінії, промені (радіуси), квадрат, буква «А» та ін. (Рис. 49,5–20,3; 68,2).
- Різноманітні зображення геометричних і індивідуальних форм: хрест, хрест у квадраті, прямокутник, ключ, лук, свастика, трьох – і чотирьохконічні зірки, ямки, розміщені в шаховому порядку (Рис. 69: 1, 2; 70: 2; 66: 2;).
- Різноманітні знаки, подібні з тамгами і метами (Рис. 70, 3,4. 5; 68, 6; 67,4).
- Клейма, що відображають знак Рюриковичів у вигляді двузубці чи триденса (Рис. 65,1,3,4,5; 66,1,5; 69,3; 70,1).

Деякі з клейм представлені 10–12 екземплярами. Більшість зустрічається по три чотири рази. Клейм, отриманих з однієї матриці, знайти на пощастило.

На клеймах першої групи читко простежується ускладнення малюнка – результат передачі гончарного ремесла у спадок[2]. Знайдені, наприклад, клейма, які мають по 2, 3, 5, 7, 9 і 11 радільних променей, які заключалися між двома концентричними кругами (Рис. 49: 11–13).

Досить цікавими для нас є клейма четвертої групи, які свідчать про зв'язок частини ремісників з господарством князя, що і зобов’язувало їх мітити посуд не

[1] Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. 1955. № 49. С. 115 -119.
[2] Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси// КСИИМК. 1946. Вып.13. С.181.

своїм клеймом, а княжим знаком Рюриковичів.[1]

В 2003 році археологічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проводила розкопки на Донецькому городищі. Дослідницькі роботи проводилися під керівництвом проф. Б. А. Шрамко і доц. В. В. Скирди з 14 по 25 липня.

Для розкопок була вибрана ділянка селища А, де раніше розкопки не проводилися – це північно-західна частина пам'ятника. В результаті робіт було закладено дві траншеї, загальна площа розкопу – 79 м^2.[2]

Найбільш поширеним видом знахідок 2003 року на Донецькому городищі, як і в попередні сезони розкопок, була кераміка. Ми можемо почати з розгляду орнаментованого посуду.

На кераміці, добутій розкопками 2003 року на Донецькому городищі найбільш часто зустрічається хвилястий, зигзагоподібний, лінійний, рідше – нігтевий та штампований орнамент. Хвилястий орнамент представлений як однією хвилястою лінією (Рис. 50, 2; 52, 1; 64, 2), а також кількома паралельними (Рис. 53. 4; 54, 3; 55, 1). Два фрагменти вінчика мають зигзагоподібний орнамент (Рис. 51, 2; 56, 4), один орнаменту являє собоюдещо середнє між хвилею і зигзагом (Рис. 57, 2). Лінійним орнаментом прикрашені два досить масивні фрагменти горщиків, які близькі між собою і по формі профілю (Рис. 58, 3; 54, 1). Також на двох фрагментах представлений орнамент у вигляді штампа (Рис. 54, 5; 52, 2). Лише один із знайдених фрагментів горщика мав орнаментацію у вигляді нігтевих вдавлень (Рис. 59, 1).

Два фрагменти вінчиків, були орнаментовані насічками по краю; варто зазначити, що в одному випадку насічки були направлені до центру горщика

[1] Там само. С. 111.
[2] Шрамко Б. А., Скирда В.В. Рождение Харькова. С. 57.

(Рис. 60,4), а в іншому під нахилом[1] (Рис. 52,4).

Деякі з наведених орнаментованих фрагментів можна привести з урахуванням класифікації О. Г. Дяченко. Зокрема, один із фрагменті з хвилястим орнаментом (Рис. 58, 1) співвідноситься з сьомим варіантом рідкісних профілей. Ще один фрагмент відповідає дев'ятнадцятому варіанту горщиків.[2] (Рис. 57, 2).

Цьому ж варіанту відповідає ще один фрагмент, на плечку якого є невеликий ліпний валик, орнаментований косими насічками (Рис. 51,1). До вісімнадцятого варіанту горщиків близький фрагмент з зигзагоподібним орнаментом (Рис. 59, 2).

Іншим профілям досить важко знайти аналогії в класифікації горщиків з Донецького городища, запропонованій О. Г. Дяченко. Це дає змогу говорити про те, що дану класифікацію необхідно розширити. Досить яскравим прикладом є фрагмент з майже вертикальним вінчиком і наліпним валиком, який орнаментований косими насічками (Рис. 58, 2). Таких форм ми не знаходимо і серед давньоруської кераміки Києва[3].

В значній кількості серед кераміки, знайденої в 2003 році на Донецькому городищі, зустрічаються денця сосудів і їх фрагменти (Рис. 56, 2; 53, 7; 51, 3; 61, 5, 6). Найбільш цікавим для нас є уламок денця з фрагментом клейма, в основі якого лежить концентричний круг (Рис. 62, 6; 63,4).

На зовнішній частині денець деяких сосудів помітні сліди гончарного кола (Рис. 64, 3, 4). На внутрішній частині двох фрагментів денця простежуються розводи від затирання пучком трави (Рис. 65,2,3).

Досить часто серед керамічних фрагментів зустрічаються стінки сосудів. Деякі з них мають досить великі розміри (Рис. 54,2; 53, 5,6).

Підводячи підсумки варто зазначити, що виробництво глиняного посуду на

[1] Шрамко Б. А., Скирда В.В. Рождение Харькова. С. 61.
[2] Там само. С. 62.
[3] Томашевський А.П. Середньовічна кераміка України та її дослідження // АДІУ. 2022. № 3 (44). С. 5–18.

Донецькому городищі присутні риси, які притаманні гончарному ремеслу всіх давньоруських міст. Вони проявляються в близькості асортименту продукції, в тотожності основних форм горщиків в техніці і технології виробництва сосудів, в великій кількості клейм. Разом з тим помітні і деякі місцеві особливості. Зокрема, на Донецькому городищі відомий високоекономічний («донецький») тип обпалювального горну з кільцевим каналом в поду обпалювальної камери.

Що стосується матеріалу, отриманого під час розкопок археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на Донецькому городищі в 2003 році підтверджують багато положень про господарську діяльність його населення, які були висловлені іншими дослідниками.

Таким чином, виходячи із глиняних знахідок Донецького городища, ми можемо говорити про те, що керамічне виробництво тут знаходилося на досить високому рівні. Асортимент глиняних виробів не чим не відрізнявся від знахідок на інших пам’ятках доби Київської Русі. Єдина форма кераміки, яка була знайдена в багатьох давньоруських містах і була відсутня на Донецькому городищі, це кахлі. До того ж, на городищі були здійснені знахідки вінець горщиків, які не підпадають під жодну з класифікацій, які були запропоновані раніше. Тож це дає змогу говорити про необхідність подальшого доопрацювання типології кераміки як Донецького городища, так і інших пам'яток доби Київської Русі.

ВИСНОВКИ

Робота з літературою й джерелами пов'язаними з вивчення кераміки періоду Київської Русі, дозволяють констатувати значну зацікавленіть цією проблемою в середовищі археологів. Перші спеціальні праці присвячені розгляду керамічного матеріалу з пам'яток зазначеного періоду відносяться ще до другої половини XIX ст. Особливо важливими для цього часу слід вважати дослідження І. І. Шараневича та М. Ф. Біляшівського. В подальшому всі археологи, які розкопували пам'ятки києво-руського періоду звертали увагу на керамічний матеріал. Перші підсумки досліджень керамічного виробництва в Київській Русі були здійснені в монографії Б. О. Рибакова присвячені розвитку ремесла в цій державі в цілому. В другій половині XX – на початку XXI ст., значний внесок у розробку даного питання було здійснено такими дослідниками як М. П. Кучера, В. В. Ауліх, О.А. Бобринський, В. О. Петрашенко, І. Г. Сарачев тощо. На сьогоднішній день можна впевнено говорити перспективи подальшого вивчення керамічного виробництва в Київській Русі, яке полягає у залученні міждисциплінарних досліджень.

Враховуючи більше ніж півторасторічний період розкопок пам'яток доби Київської Русі, які представлені курганними й грунтовими похованнями, городищами й селищами, а також те, що кераміка складає найбільший відсоток всіх знахідок на них, джерельна база дослідження виглядає дуже потужною.

Асортимент керамічних виробів, які виготовляли майстри-гончарі Київської Русі був доволі широкий. Найбільшу кількість серед знахідок цих форм складають горщики, за формами вінець яких дослідники виділяють до тридцяти типів. Кераміка також представлена глечиками, мисками, корчагами, піфосами і сковорідками. Доволі часто на денцях посуду зустрічаються клейма. Кришки на невеликі горщики й глечики, світильники, глиняні яйця-писанки, антропо- і зооаморфними фігурками (поділяються на дитячі іграшки та ритуальні

статуетки) та оздоблювальні будівельні плитки, складають досить незначний процент знахідок. Унікальним досягненням давньоруського ремесла було виготовлення керамічних виробів з різнокольоровою поливою.

Весь посуд можна поділити на кухонний і столовий. Також його можна розділити на дві групи – сіроглиняний і червоноглиняний. В процесі виготовлення посуду, в глину додавали домішки (пісок, дресву, шамот). Посуд формували на гончарних колах (відомо кілька їх варіантів, які були близькі між собою). Готову продукцію обпалювали або в звичайних печах, або в спеціальних горнах.

За технологією виготовлення й асортиментом кераміки в період Київської Русі регіональних відмінностей практично не існувало. Єдине, що відрізняло вироби правобережних майстрів від лівобережних, це їх генетичне походження. В першому випадку традиції йшли віднаселення культури Луки-Райковецької, а в другому – роменської культури.

Керамічний матеріал, який був отриманий в ході багаторічних розкопок на Донецькому городищі за своїм асортиментом майже повністю тотожній подібному матеріалу з інших пам’яток різних регіонів, які входили до складу давньоруської держави. Єдиним видом кераміки який виготовлявся гончарами Київської Русі й жодного разу не був знайденим на Донецькому гродищі, являються кахлі. До того ж, на пам’ятці в останній рік розкопок (2003 р.) було знайдено ряд форм вінець горщиків, які не вписуються в розроблену на цей час типологію. Враховуючи цей факт, треба констатувати, існуюча типологія горщиків доби Київської Русі потребує розширення й уточнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. Ч. 3. 350 с.

Книга Большому Чертежу. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 229 с.

Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета им. М.А. Горького в 1952 году // НА МА ХНУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 46 с.

Шрамко Б.А., Скирда В.В. Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове // НА ІА НАНУ. Ф.64. № 2003/235. Харьков, 2004. 27 с.

Археологические исследования на Полтавщине: (Полтавский краеведческий музей) // Сборник научных трудов. Полтава, 1990. 115 с.

Археологічні пам’ятки Української РСР (короткий список). Київ: Наук. думка, 1966. 462 с.

Археологические памятники Юго - Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья): Межвузовский сборник научных трудов. Курск: Курский госпединститут, 1985. 322 с.

Археология УССР. Киев: Наук. думка, 1986. Т.3. 455 с.

Ауліх В.В. Про вивчення словянської кераміки // Археологія. 1977. №.21. С. 66 - 71.

Багалей Д.И. Русская история. Ч.1: До половины XIII ст. (домонгольский период). Харьков, 1909. 217 с.

Белинская Л.И. К вопросу о связи славян и племен салтовской культуры на Днепровском лесостепном Левобережье // Питання археології Сумщини. Суми,

1990. С. 23 - 40.

Беляшевский Н.Ф. Археологический съезд в Киеве // Киевская старина.1899. Т. 67. № 10. С. 107–120.

Беседин В.И., Беседина В.В. Семилукское городище на Дону // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. Воронеж, 1983. С 47 - 51.

Блажевич Н.В. Керамика Ржещевского комплекса XI - XIII вв. // Древнерусская керамика. Москва, 1992. С. 47 -58.

Бобринський А.А. Гончарство Восточной Европы. Москва: Наука. 1978. 265 с.

Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ, 1976. С. 86 - 107.

Василенко В.М. Русское прикладное искусство. Москва: Наука, 1977. 350 с.

Винников А.З. Керамика донских славян конца I тыс. н.э. // СА. 1982. № 3. С. 12-15.

Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверська // Археологія. 1988. Вип. 61. С. 18 - 25.

Виноградська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. С. 12 - 17.

Винокур І.С., Телєгін Д.Я. Археологія України. Підручник для історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Тернопіль: Навч. книга Богдан, 2004. 498 с.

Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей - период зарождения науки (конец XVIII -70-е годы XIX в.). Киев: НПК «Археолог», 1992. 64 с.

Гегинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. 1973. №1. С. 114-136.

Гегинг В.Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии. Киев: Наук. думка, 1992. 186 с.

Гончаров В.К., Богусевич В.А., Юра Р.А. Раскопки давнерусского города в 1956 г. // КСИА. 1959. Вып.6. С. 45 -53.

Городцов В.А. Результаты исследований произведенных научными экспедициями XII АС // Труды XII АС. Москва, 1905. Т.1. С. 110-121.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. Тула: «Гриф и К». 2000. 263 с.

Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. 1985. №. 4. С. 236-242.

Гупало В.Д. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та західної Волині // Національна академія Наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2005. Вип. № 9. С. 353 - 371.

Гупало К.Н. Расскопки в Киеве на Подоле // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 383 - 384.

Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА. 1980. № 2. С. 203 - 219.

Гупало В.Д. Средневековая керамика Запада Украины (кон. VIII - XV в):

Автореф. канд. ист. наук. Москва, 1993. 25 с.

Гуревич В.Ф. Поливная керамика новогрудского детинца // СА. 1981. № 4. С. 99 - 109.

Довженок В.Й. Древнерусский город Вщиж. Киев: Наукова думка, 1966. 160 с.

Довженко В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. 1975. № 16. С. 3-14.

Древнерусская керамика. Москва: Эвтектика, 1992. 179 с.

Древнерусские поселения среднего Поднепровья. Киев: Наука, 1984. 254 с.

Дьяченко А.Г. Новые исследования Донецкого городища // АО 1978 г. Москва, 1979. С. 329 - 330.

Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI - XIII ст., на Київському Подолі // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984 - 1989 рр. Київ, 1993. С.87 - 96.

Известия XII АС в Харькове. Харьков: [б. в.], 1902. 234 с.

Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. 1988. №. 61. С. 36-47.

Каменецкий И.С. К определению косвенных признаков // КСИА АН СССР. 1990. Вып. 201. С. 21 - 23.

Карамзин Н.М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1842. Кн. 1. Т. 3. 410 с.

Каргер М.К. Древний Киев : очерки по истории материальной культуры

древнерусского города: [в 2 т.]. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. Т. 1. 579 с.

Карякин Л.И., Резимов И.Н. Геология и полезные ископаемые Харьковской области // Харьковская область: Природа и хозяйство. Харьков, 1971. С.10 - 16.

Кедун І. С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. // АДУ 2009. Київ, 2010. С. 3–4.

Килиевич С.Р Детинец Киева IX первой половины XIII в. Киев: Наук. думка, 1982. 158 с.

Килиевич С.Р. Раскопки на территории великого княжего двора XI - XIII вв. в Киеве // АО 1973 г. Москва, 1974. С. 280 - 281.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX - XIII вв. Москва: Наука, 1954. 228 с.

Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в I тысячелетия н.э. // СА. 1955. № 22. С. 61 - 82.

Королюк В.Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего Средневековья. Москва: Наука, 1985. 240 с.

Кравченко Н.М., Гороховский Е.Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. // СА. 1979. № 2. С.51-69.

Кучера М.П. Процівське городище на Київщині // Археологія. 1972. № 5. С. 109–113.

Кучера М.П. Городища // Археология Украинской ССР. Киев, 1985. Т. 3. С. 372 - 396.

Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. Киев: Наук. думка, 1987. 189 с.

Кучера М.П. Исследования “змиевых валов” в Среднем Поднепровье // АО 1981 г. Москва, 1983. С. 280 - 281.

Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской СССР. Киев: Наук, думка, 1986. Т.3. С.446 - 452.

Кучера М.П. Поселення Середнього Подніпров’я // Дніпровські поселення Середнього Подніпров’я. Київ, 1984. С. 6-27.

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов’яно - руські старожитності. Київ, 1969. С. 174-181.

Кучера М.П., Драчук В.С. Памятники раннеславянского времени в Киевской Руси в зоне водохранилища. // КСИА АН СССР. 1962. Вып. 12. С. 78-90.

Кучера М.П., Сухобоков О.В., Блажевич Н.В. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев: Наук. думка, 1984. 251 с.

Лащук Ю.П. Кераміка // Історія Українського мистецтва. Київ, 1967. Т.2. С. 389-399.

Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 — 1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т.3. С. 61 - 68.

Ляпушкин И.И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья // СА. 1952. Вып.79. С.31-35.

Ляпушкін І.І. Старослов’янські поселення VIII - XIII ст., на території Полтави // АП УРСР. Київ: Наук. думка, 1949. Т. 1. С. 11 - 14.

Макаренко Н.Е. Отчеты об Археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып. 19. С. 117 – 156.

Макаренко Н.Е. Материалы по археологии Полтавской губернии // Тр. ПУАК. 1908. Вып. 7. С. 65 - 72.

Макарова Т.И. О происхождении поливной посуды на Руси // СА. 1963. № 2. С. 87 - 91.

Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. Москва, 1966. С. 141 - 145.

Макарова Т.И. Поливная керамика Древнего Любеча. // СА. 1965. №.4. С. 54-56.

Макарова Т.И. Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // САИ. 1967. Вып. Е1 - 38. С. 65- 69.

Малевская М.В. Гончарная мастерская первой половины XI в. в древнем Галиче // Культура средневековой Руси. Ленинград, 1974. С. 38-43.

Малевская М.В. К Вопросу о керамике Галицкой земли XII - XIII вв. // КСИА АН СССР. 1969. Вып.120. С. 3–14.

Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII - XIII вв. // КСИА АН СССР. 1971. Вып. 125. С. 21–24.

Махно Е.В. Разведки Левобережного отряда // АИУ 1967. Киев: Наук. думка, 1986. С.14 - 25.

Мироненко К.І. Кераміка літописної Лтави //АЛЛУ. Полтава, 2002. № 2. С 57 - 67.

Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. 1955. № 49. 228 с.

Морозов ЮЛ О городищах Харьковской Губернии// Записки Харьковского университета. 1900. Кн. 3. С. 45 -48.

Моруженко А.А. Исследования в Харьковской и Донецкой областях// АО 1974 г. Москва: Наука, 1975. С. 330.

Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX - XIII вв. Киев: Наук, думка, 1987. 165 с.

Моця А.П., Петрашенко В.А. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1986 г. Москва: Наука, 1988. С. 7 - 21.

Николова А.В. Советская аннотированная литература по формализовано-статистическим методам в археологии (1961 - 1985 гг.) // Формализовано-статистические методы в археологии. Киев, 1990. С. 244–285.

Нікольченко Ю.М. Культура населення Погориння за матеріалами літописного Дорогобужа. Рівне: БГТ. «ЕВЕН», 1998. С. 32 - 36.

Новое в археологии Киева. Киев: Наук. думка, 1981. 453 с.

Обломский А.М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. 1985. № 1. С. 90 - 109.

Пасек В.В. Курганы и городища в Харьковской губернии // ЖМВД. 1837. Ч. 25. № 9. С. 20-24.

Пасек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. 1839. Т. 3. Кн. 3. С. 211 - 216.

Пачкова С.П. К методике классификации зарубинецкой керамики // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989. С. 34-45.

Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Грінчак // Археологія. 1982. №. 39. С. 51-63.

Пелещишин М.А., Касюхнич В.В. Ранньослов'янські і давньоруські селища Розточчя // Вісник Львівського ун-ту. 1998. Вип. 27. С. 5-23.

Петрашенко В.А. Керамика IX -XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. Москва, 1992. С. 7 -20.

Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII - IX ст.. правобережжя Середнього Подніпров'я. Київ: Наук, думка, 1992. 138 с.

Плетнева С.А. Древнерусская керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани. Москва,1992. С. 58-63.

Приймак В.В. К изучению гончарства населения Среднего и Левобережного Поднепровья // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. республ. конф, молодых ученых. Киев, 1981. С. 37 45.

Пустовалов С.Ж. О некоторых методах формализованной обработки керамики // Теория и методы археологических исследований. Киев, 1982. С. 199 - 202.

Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 95 с.

Розенфельд Р.Л. К вопросу о гончарных клеймах // СА. 1963. № 2. С. 121 - 130.

Рудницький М. Археологічні збірки Полтавського державного музею. Полтава,

1928. 36 с.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв. Москва: Наука, 1982. 590 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси // КСИИМК. 1946. Вып. 13. С.34 - 42.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: Наука, 1948. 792 с.

Сагайдак М.А. Давньоруський поділ. Київ: Наукова думка, 1991. 187 с.

Сагайдак М.А. Раскопки Киевского Подола // АО 1984 г. Москва, 1986. С. 302 - 303.

Сайко Э.В. Технология керамики средневековых мастеров // Археология и естественные науки. Москва, 1965. С. 36-42.

Сайко Э.В., Кузнецова Л.В. Методологические основы исследования древней керамики // Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Москва,1982. С. 43-51.

Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 225-236.

Сарачев И.Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської русі. Суми, 1993. С. 76–82.

Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. 1960. №92. С. 5–98.

Седов В.В. Восточные славяне в VI - XIII вв. Москва: Наука, 1982. 327 с.

Седов В.В. Из истории восточнославянского расселения // КСИА АН СССР. 1965. Вып.104. С. 3-5.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телєгін Д.Т. Довідник з археології України. Полтавська область. Київ: Наук. думка, 1982. 149 с.

Смирнова Г.П. Опыт классификации керамики Древнего Новгорода // МИА. 1956. № 55. 234 с.

Скирда В.В. Археологічні дослідження В.В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 58-67.

Скирда В.В. История исследования Донецкого городища // Проблемы источниковедения всеобщей истории. Белгород, 2002. Ч. 1. С. 103-109.

Славяне и Русь. Москва: Наука, 1968. 470 с.

Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди у Середньому Подніпров'ї. Київ: Наук. думка, 1975. 85 с.

Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984 - 1989. Київ: Наук. думка, 1993. 270 с.

Статистико-комбинаторные методы в археологии. Москва: Наука, 1970. 278 с.

Сухобоков О.В. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1981 г. Москва, 1983. С. 323.

Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII - XIII ст. Київ: Наук. думка, 1992. 216 с.

Сымонович Э.А. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья // СА. 1966. № 3. С. 255 - 257.

Телегин Д.Я. Поселение на среднем Днепре времени Киевской Руси // АО 1984 г. Москва, 1986. С. 316.

Тимощук Б.А. Декоративные плитки из Василева // КСИА АН СССР. 1969. Вып. 120. С. 112 - 119.

Тимощук В.М. Деревянная крепость восточных славян // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 374 - 375.

Тимощук В.М. К проблеме хронологии киевских древностей // Древности 1996. Харьков, 1997. С. 43 – 48.

Тимощук В.М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X - XIII ст. // АЛЛУ. 2001. № 2. С.67-71.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва: Наука, 1956. 242 с.

Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. Киев: Наук. думка, 1981. С. 284 - 301.

Толочко П.П. Исследования на Украине // АО 1967 г. Москва, 1968. С. 186- 198.

Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII - XIII вв. Киев: Наук. думка, 1980. 207 с.

Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ, 1976. С. 19 - 46.

Толочко П.П., Боровский Я.Е., Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.

Киевская экспедиция // АО 1974 г. Москва, 1975. С. 364 - 366.

Томашевський А. П. Середньовічна кераміка України та її дослідження // АДІУ. 2022. № 3 (44). С. 5–18.

Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. 1947. Вип.1. С. 211-230.

Труды ХП АС в Харькове 1902. Москва, 1905. Т.3. 783 с.

Хвойка В.В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность //Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С.93-104.

Хойловский И.А. Раскопки Великокняжеского двора древнего Киева, произведенных весной 1882 г. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1893. 78 с.

Федоровский А. Археологические раскопки в окресностях г. Харькова // Хр.АМ. 1930. С. 43 - 47.

Шаповал Ю.Л. Стеклянные бусы Древнего Новгорода// МИА. 1956. № 55. С. 164–179.

Шараневич И. Каталог археологическо- библиографической выставки Старопигийского института во Львове. Львов, 1888. 96 с.

Шафарик П.И. Славянские древности. Москва, 1848. Т.2. Кн. 1. 269 с.

Шелковников Б.А. Киевская керамика X - XI вв., расписаная цветными эмалями // СА. 1955. № 23. С. 169-182.

Шовкопляс И.Г. Археологические исследования на Украине (1917— 1957). Киев; Наук, думка, 1957. 423 с.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: Издательство Харьковского государственного университета им. А.М. Горького, 1962. 389 с.

Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII - IX вв. на Донецком городище// Древние славяне и их соседи. Москва, 1970. С. 105 -108.

Шрамко Б.А., Скирда В.В. Рождение Харькова: Монография. Харьков: Восточно - региональний центр гуманитарно - образовательных инициатив, 2004. 118 с.

Юл Дж. Е., Кендэл М. Дж. Теория статистики. Москва: Госстатиздат, 1960. 780 с.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таври. Ленинград: Наука, 1979. 143 с.

Brather S. Archäologie der westlichen Rus. Berlin: de Gruyter, 2001. 342 s.

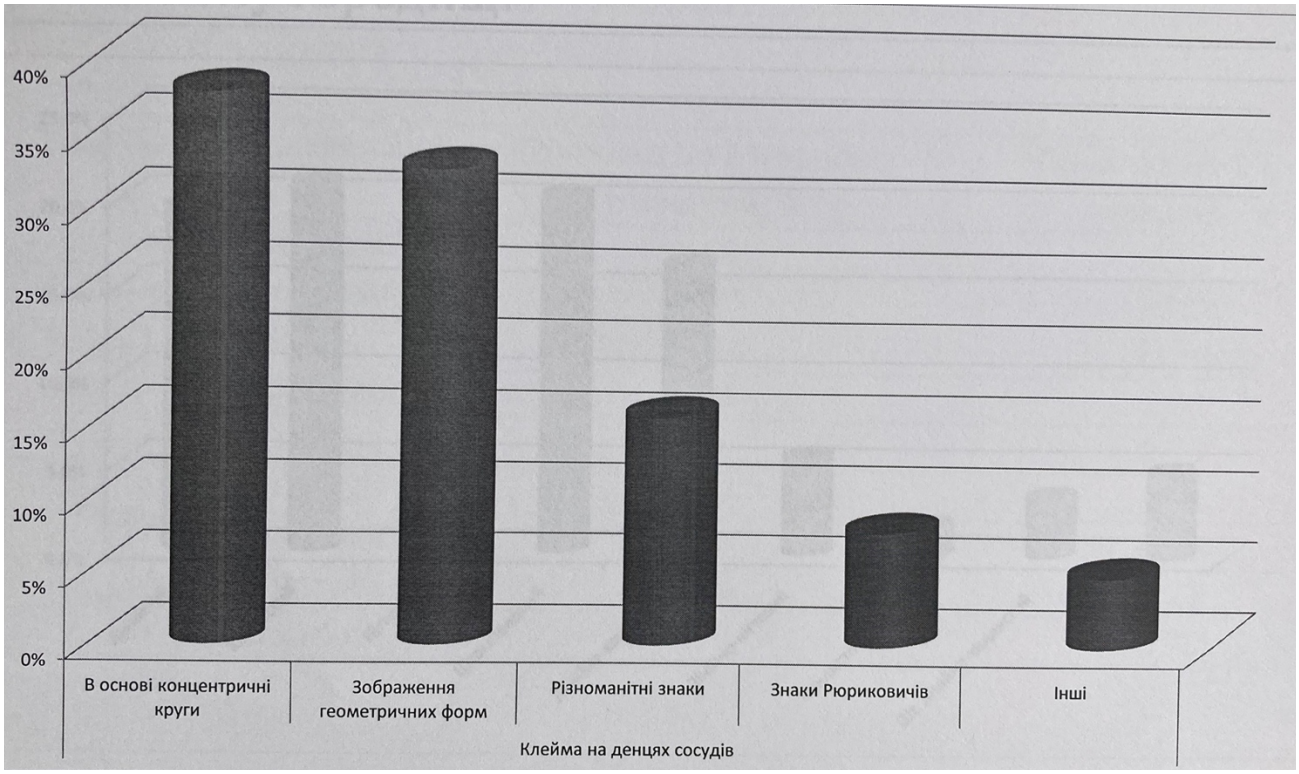
Edberg R. Glazed ceramic resurrection eggs found in Northern Europe and their Rus' origin // Fornvännen. 2021. Vol. 116. No. 3. P. 201–214.

Kokowski A. Kontakty kulturowe Rusi Kijowskiej z Europą Środkową. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. 256 s.

Noiret Ph. La Rus' de Kiev et le monde byzantin. Paris : Presses Universitaires de France, 1997. 284 p.

ДОДАТКИ

Діаграма 1. Співвідношення клейм на денцях посуду

Діаграма 2.
Співвідношення між різними видами орнаментів
на Донецькому городищі

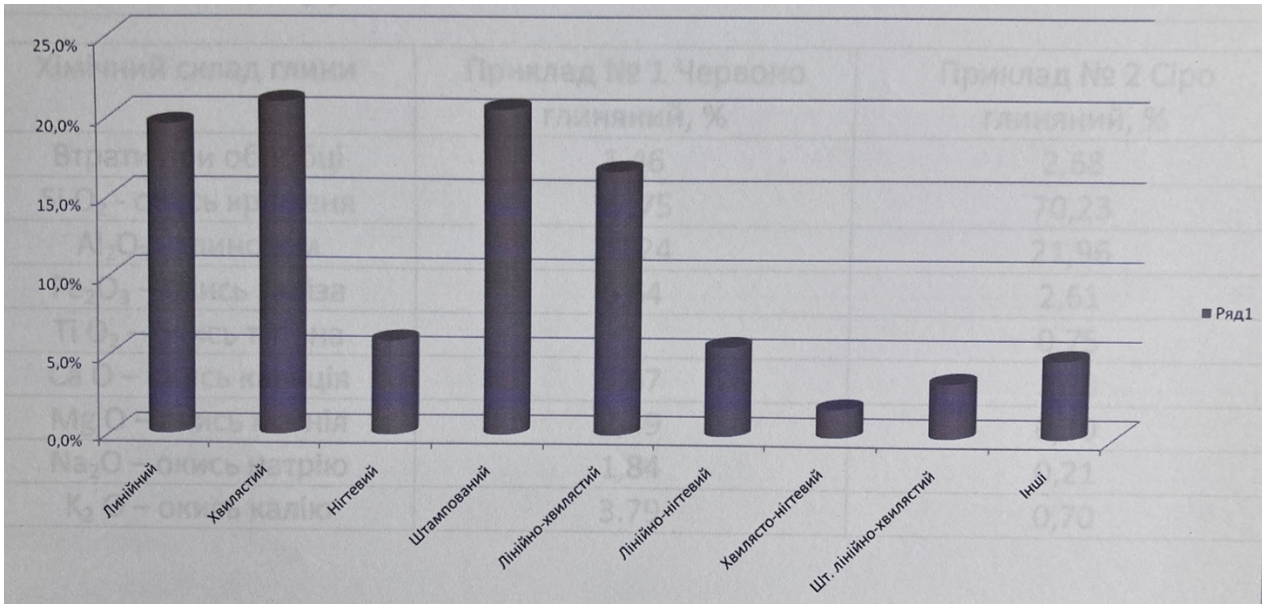

Табл. 1
Хімічні характеристики сіро глиняного посуду (За О.П. Калюком)

Хімічний склад глини	Приклад № 1 Червоноглиняний, %	Приклад № 2 Сіроглиняний, %
Втрати при обробці	1,46	2,68
5і O_2 - окись кременя	57,75	70,23
$AI_20$3 - глинозем	20,24	21,96
Pe_2O_3 - окись заліза	6,64	2,61
Ті O_2 - окись титана	1	0,75
Са 0 - окись кальція	5,67	1,38
Mg 0 - окись магнія	2,49	0,30
$№_2$О - окись натрію	1,84	0,21
$К_2$ 0 - окись калію	3.79	0,70

Табл. 2
Параметри горщиків рубежу XII–XIII ст. та другої половини XIII ст. (см) (За І.І. Мовчаном)

Місцезнаходження	Діаметр				Висота		
	Вінець	Шийки	Плічок	Дна	Горщика	Шийки	Плічок
Горщик з поду печі № 6	22,5	21	27	10	23,5	2	3,5
Горщик з будівлі №5	13	12	16	7	13,5	1,5	4
Горщик з будівлі № 1	16	15	20	11,5	19	1,4	5
Горщик «городського типу» з будівлі № 1	17,5	17	21,5	11,5	21	1,2	6,5

Табл. 3
Співвідношення роменської культури та культури періоду Київської Русі

Найменування пам'ятки	Місцезнаходження	Датування
Полтавська область		
Городище і поселення багатошарові	М. Полтава, Червона пл.., уроч. Іванова гора	Скіфська роменська культура, Київська Русь
Городище	Зінківський р-н, с. Глинське	Розвинуте середньовіччя, Роменська культура, Київська Русь
Сумська область		
Комплекс пам'яток: городище(2), селище (2)	Охтирський р-н, с. Журавне	Розвинуте середньовіччя роменська культура. Київська Русь
Городище і селище	Охтирський р-н, с. Куземин	Розвинуте середньовіччя, Роменська культура, Київська Русь
Городище багатошарове	Роменський р-н, м. Ромни	Ранній залізний вік, Розвинуте середньовіччя, Роменська культура, Київська Русь
Городище і селище	Сумський р-н, Зелений гай	Розвинуте середньовіччя, Роменська культура, Київська Русь
Комплекс пам'яток	Тростянецький р-н, с. Ницаха	Розвинуте середньовіччя, Роменська культура, Київська Русь
Харківська область		
Донецьке городище, селища А, Б, В	м. Харків, Жовтневий р-н	Епоха бронзи, ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, Роменська культура, Київська Русь

Табл. 4
Кореляція форм вінця, шийки і плечика в гончарних горшках Донецького городища (За О.Г. Дьяченком)

Шийка		1				2	3	4			5
Плечико		1	2	3	4	1	1	1	2	4	1
Вінчик	820	303	37	3		4	3	442	2	1	21
1	156	77	2	1	4	0	0	48	2	1	21
2	41	21	5	0	0	0	0	15	0	0	0
3	56	33	10	0	0	0	0	13	0	0	0
4	15	0	0	0	0	0	0	15	0	0	0
5	15	9	0	2	0	0	3	1	0	0	0
6	22	6	0	0	0	0	0	16	0	0	0
7	51	25	0	0	0	0	0	26	0	0	0
8	8	2	1	0	0	0	0	5	0	0	0
9	257	51	19	0	0	0	0	187	0	0	0
10	58	3	0	0	0	0	0	55	0	0	0
11	18	5	0	0	0	0	0	13	0	0	0
12	14	0	0	0	0	0	0	14	0	0	0
13	41	16	0	0	0	0	0	250	0	0	0
чт	12	12	0	0	0	0	0	9	0	0	0
и	15	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
"16	27	27	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ТГ	10	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	4	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0

Табл. 5
Зв'язок між формами вінця, шийки і плечика в гончарних горщиках Донецького городища (За О.Г. Дьяченком)

Шийка		1				2	3	4			5
Плечико		1	2	3	4	1	1	1	2	4	1
Вінчик	820	303	37	3	4	4	3	442	2	1	21
1	156	0,59	-0,59	0,36	1	0	0	0,1	1	1	1
2	41	0,60	0,56	0	0	0	0	0,24	0	0	0
3	56	0,69	0,73	0	0	0	0	-0,10	0	0	0
4	15	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
5	15	0,70	0	0	0	0	0	-0,66	0	0	0
6	22	0,16	0	0,98	0	0	+1	0,77	0	0	0
7	51	0,57	0	0	0	0	0	0,49	0	0	0
8	8	0,10	0,54	0	0	0	0	0,65	0	0	0
9	257	-0,11	0,44	0	0	0	0	0,79	0	0	0
10	58	-0,68	0	0	0	0	0	0,96	0	0	0
11	18	0,17	0	0	0	0	0	0,76	0	0	0
12	14	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
13	41	0,41	0	0	0	0	0	0,63	0	0	0
14	12	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
15	15	0,42	0	0	0	0	0	0,62	0	0	0
16	27	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	10	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	4	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0

Табл. 6
Процентні співвідношення між різними видами орнаментів на посуді Донецького городища (п = 1100) (За О.Г. Дьяченком)

№ п/п	Типи орнаменту	%%
1	Лінійний	19,6+4,6
2	Хвилястий	21 + 4,8
3	Нігтевий	6 + 2,8
4	Штампований	20,6+4,7
5	Поєднання лінійного з хвилястим	16,8+ 4,4
6	Поєднання нігтевого з лінійним	5,7 ± 2,7
7	Поєднання нігтевого з хвилястим	1,8 ± 1,5
8 _	Поєднання штампованого з лінійно - хвилястим	3,5±2,1
9	Інші	5 ±2,5
Всього		100

Рис. 1. Зв'язок між формами вінця, шийки і плечика в гончарних горщиках Донецького городища (за О.Г. Дьяченком)

Шийка		1				2	3	4			5
\Плечико		1	2	3	4	1	1	1	2	4	1
Вінчик	820	303	37	3	4	4	3	442	2	1	21
1	156	0,59	-0,59	0,36	1	0	0	0,1	1	1	1
2	41	0,60	0,56	0	0	0	0	0,24	0	0	0
3	56	0,69	0,73	0	0	0	0	- 0,10	0	0	0
4	15	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
5	15	0,70	0	0	0	0	0	- 0,66	0	0	0
6	22	0,16	0	0,98	0	0	+1	0,77	0	0	0
7	51	0,57	0	0	0	0	0	0,49	0	0	0
8	8	0,10	0,54	0	0	0	0	0,65	0	0	0
9	257	-0,11	0,44	0	0	0	0	0,79	0	0	0
10	58	-0,68	0	0	0	0	0	0,96	0	0	0
11	18	0,17	0	0	0	0	0	0,76	0	0	0
12	14	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
13	41	0,41	0	0	0	0	0	0,63	0	0	0
14	12	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
15	15	0,42	0	0	0	0	0	0,62	0	0	0
16	27	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	10	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	4	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0

Рис 2. Типологія кераміки Київського Подолу середини XI – XIII ст. (За О.Г. Дьяченком)

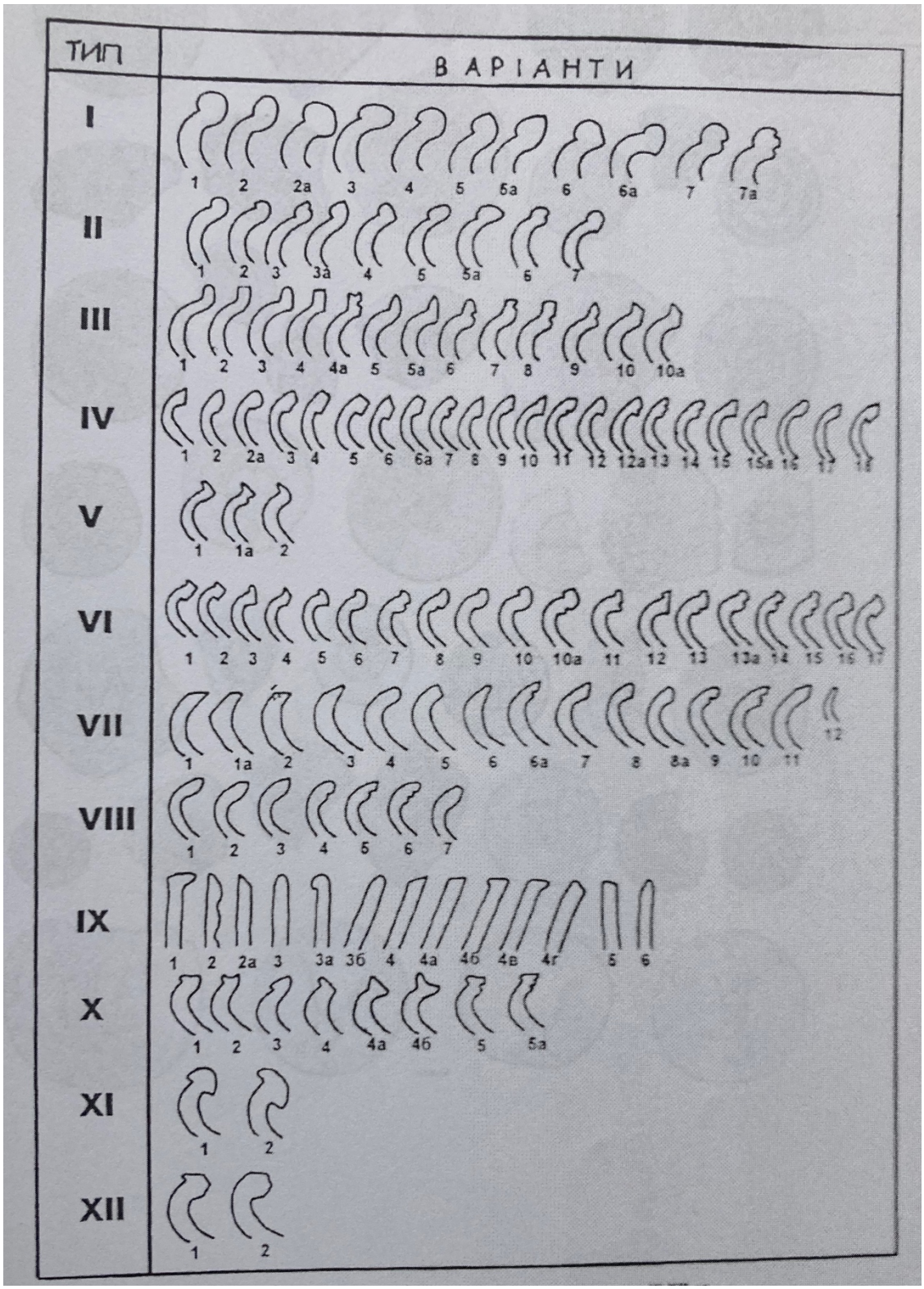

Рис. 3. Клейма на гончарній кераміці (За О.Г. Дьяченком)

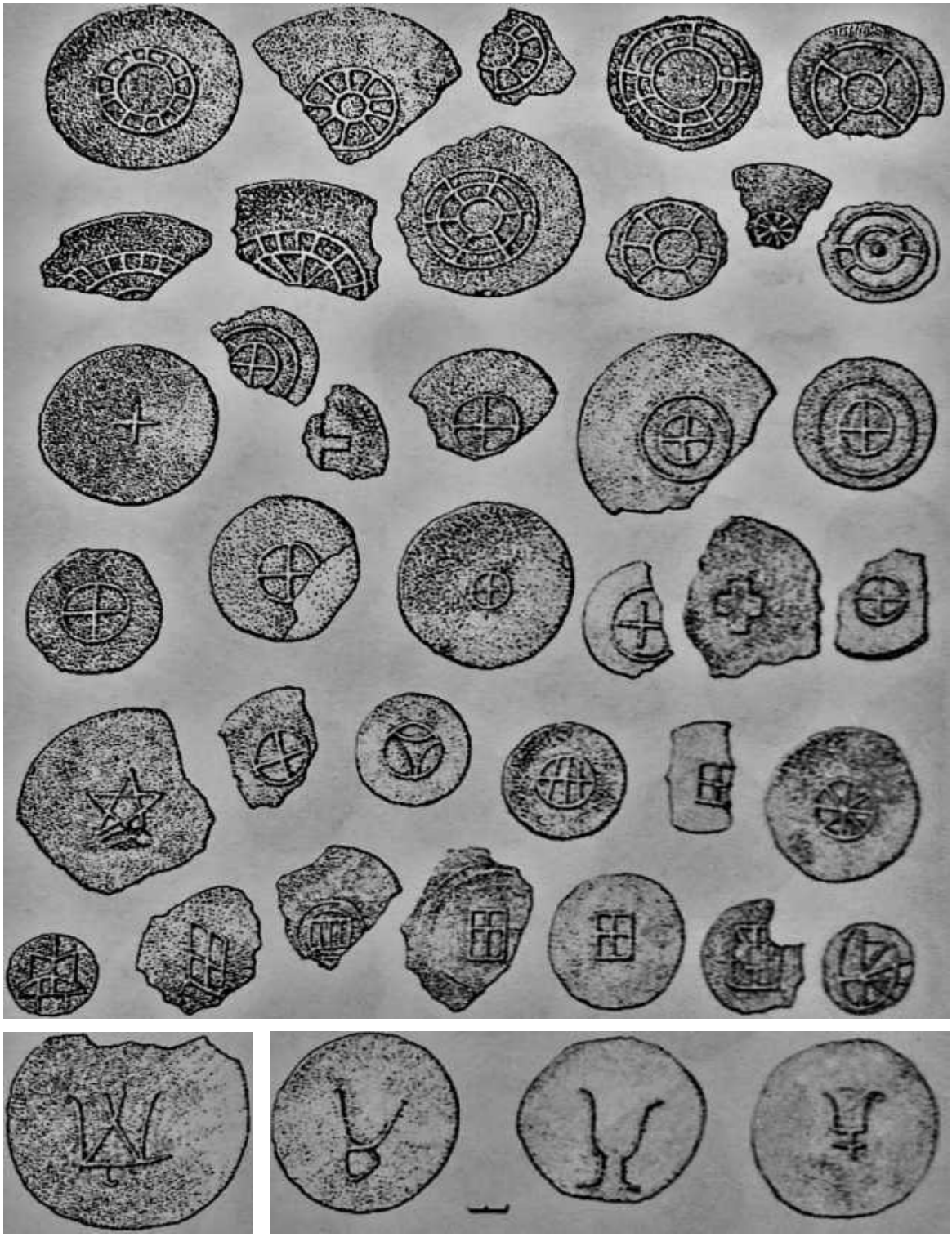

Рис. 4. Клейма на гончарній кераміці (За О.Г. Дьяченком)

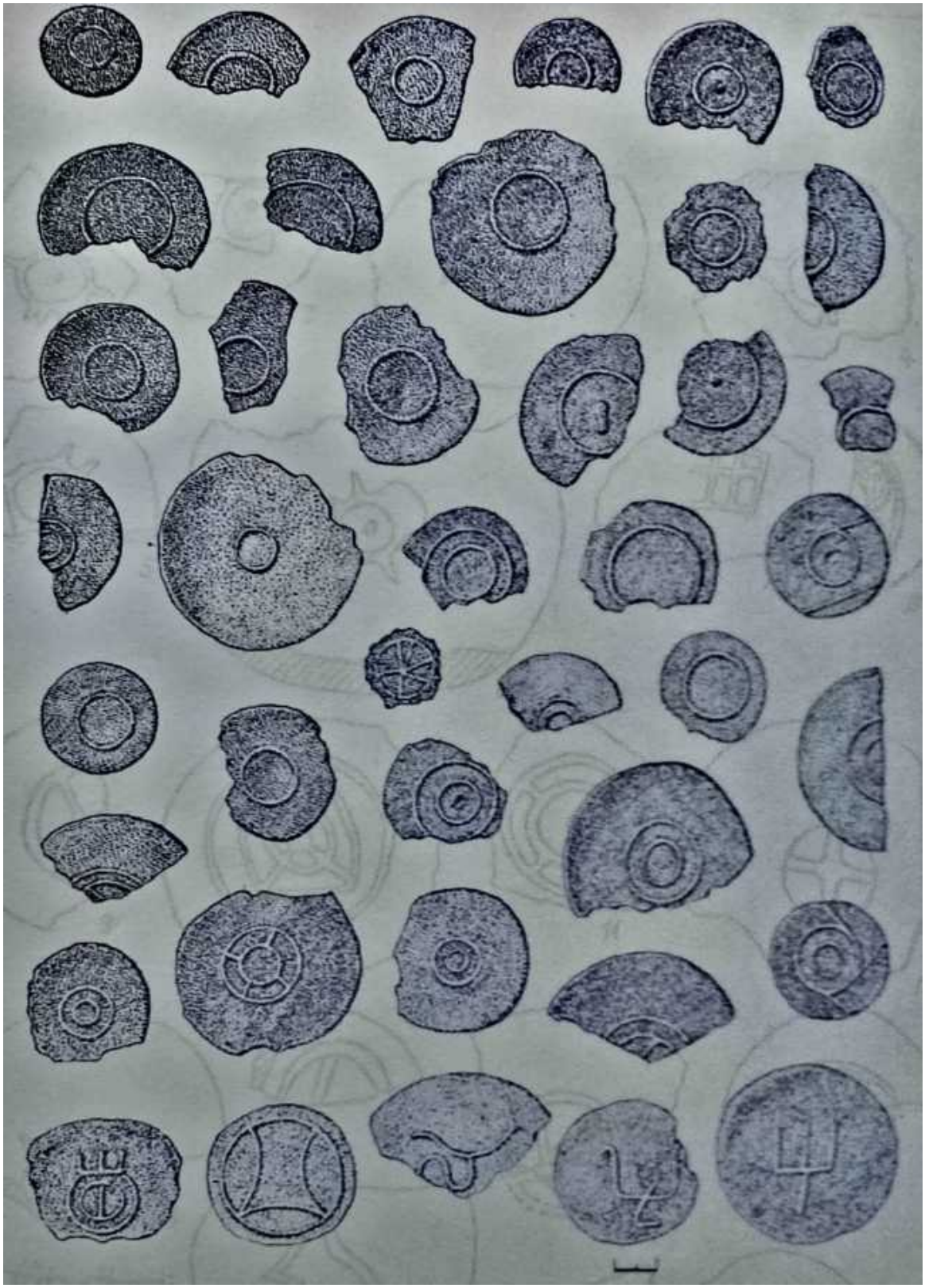

Рис. 5. Клейма кухонних горщиків (За В.М. Зоценком)

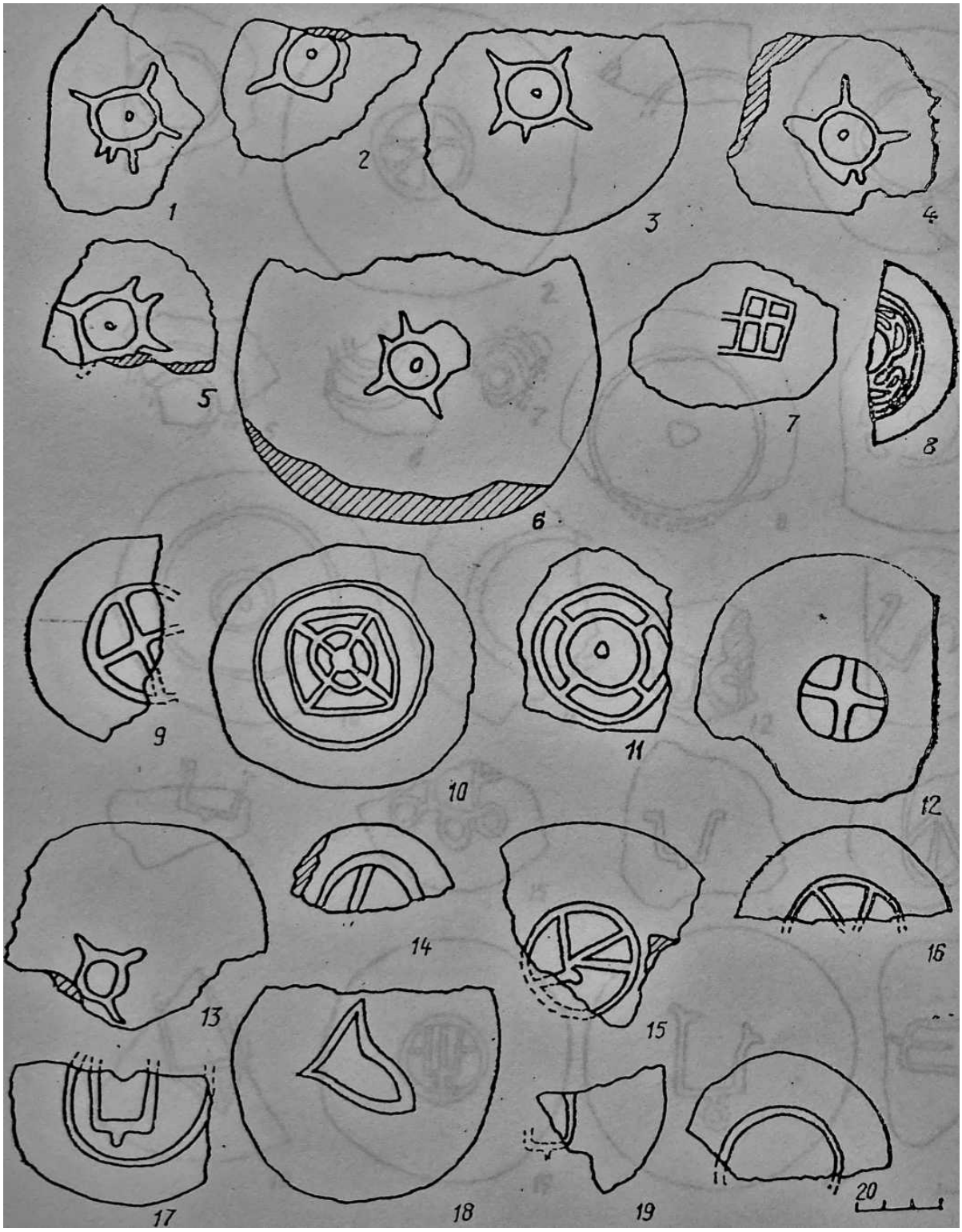

Рис. 6. Клейма кухонних горщиків (За В.М. Зоценком)

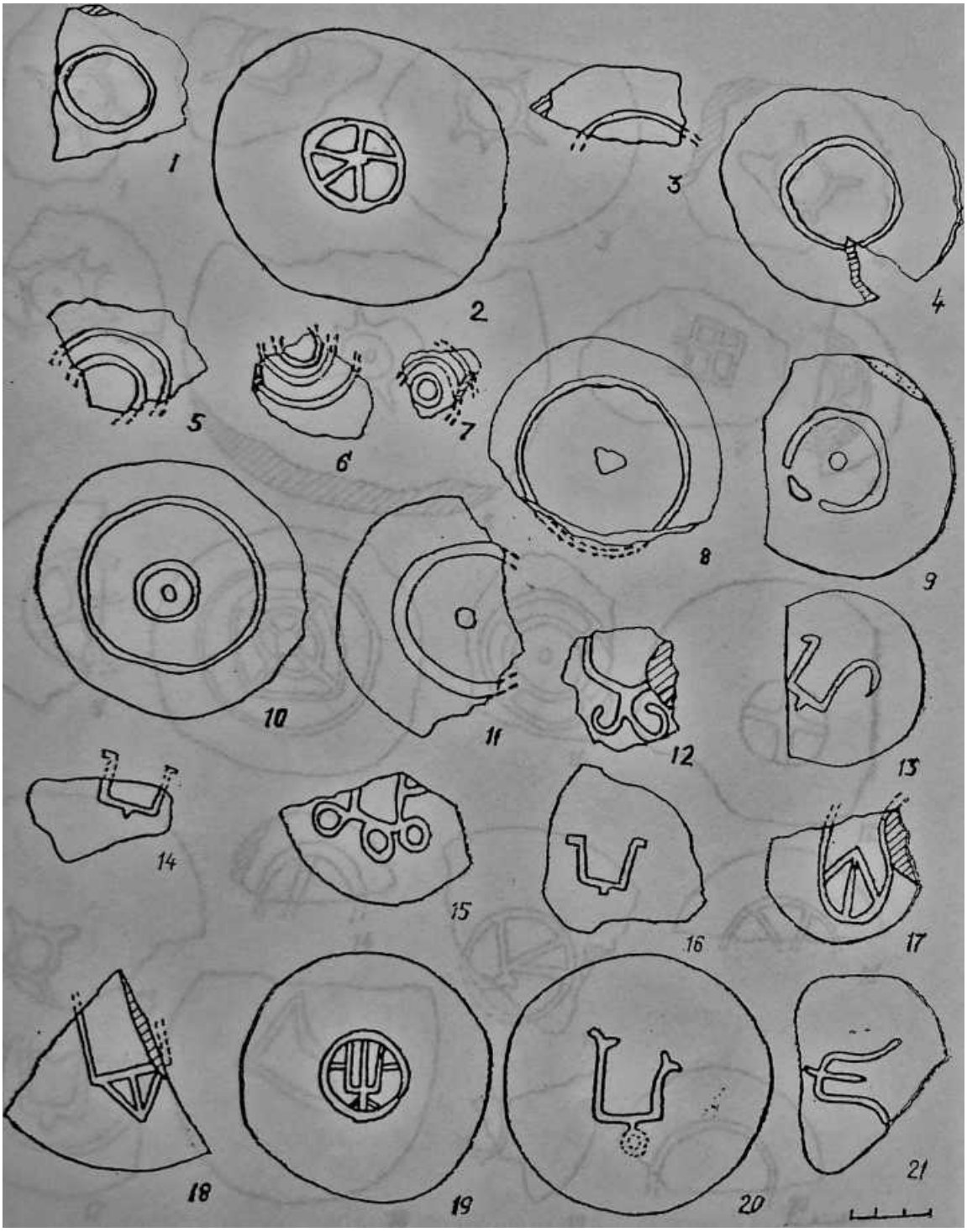

Рис. 7. Клейма кухонних горщиків (За В.М. Зоценком)

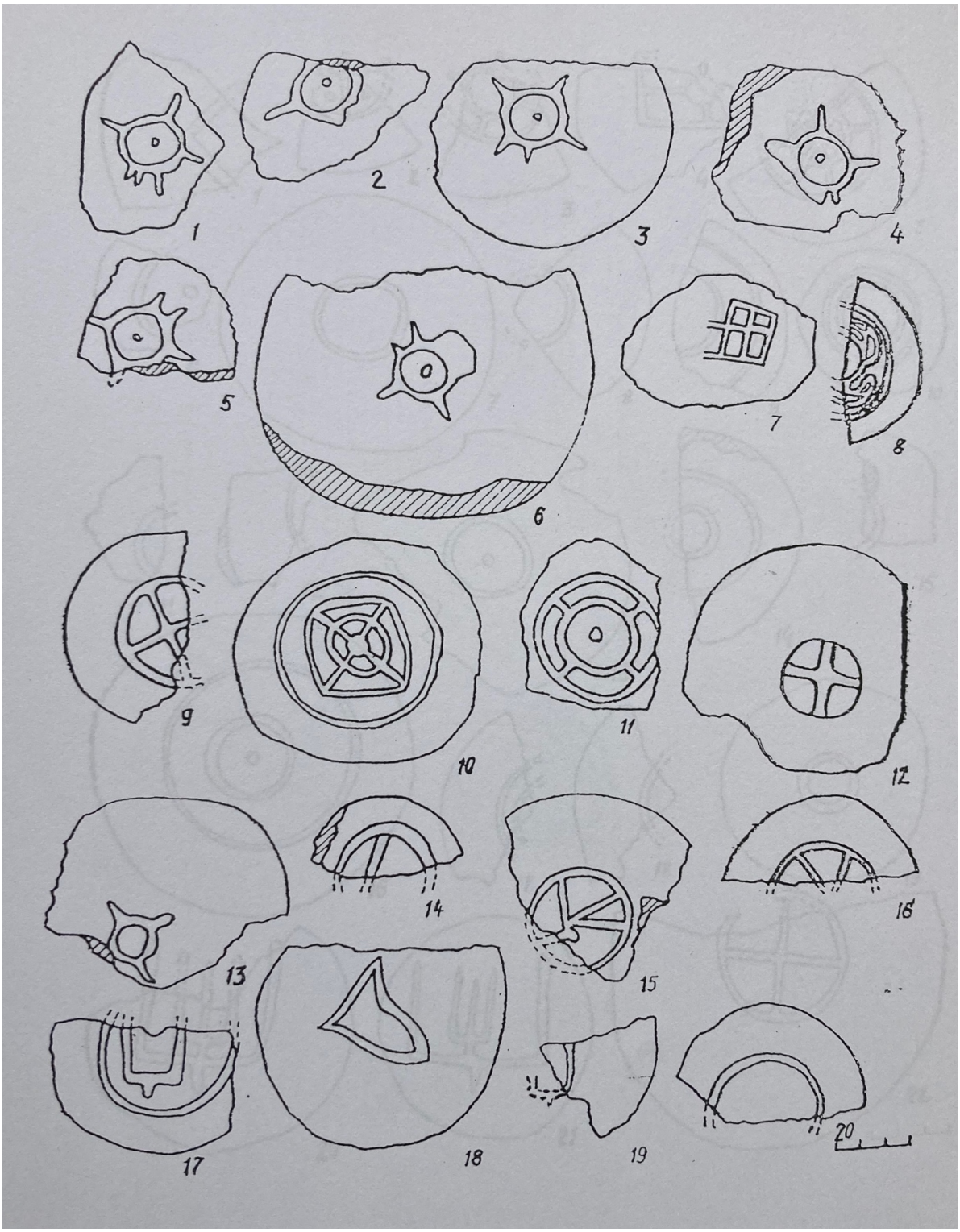

Рис. 8. Клейма кухонних горщиків (За В.М. Зоценком)

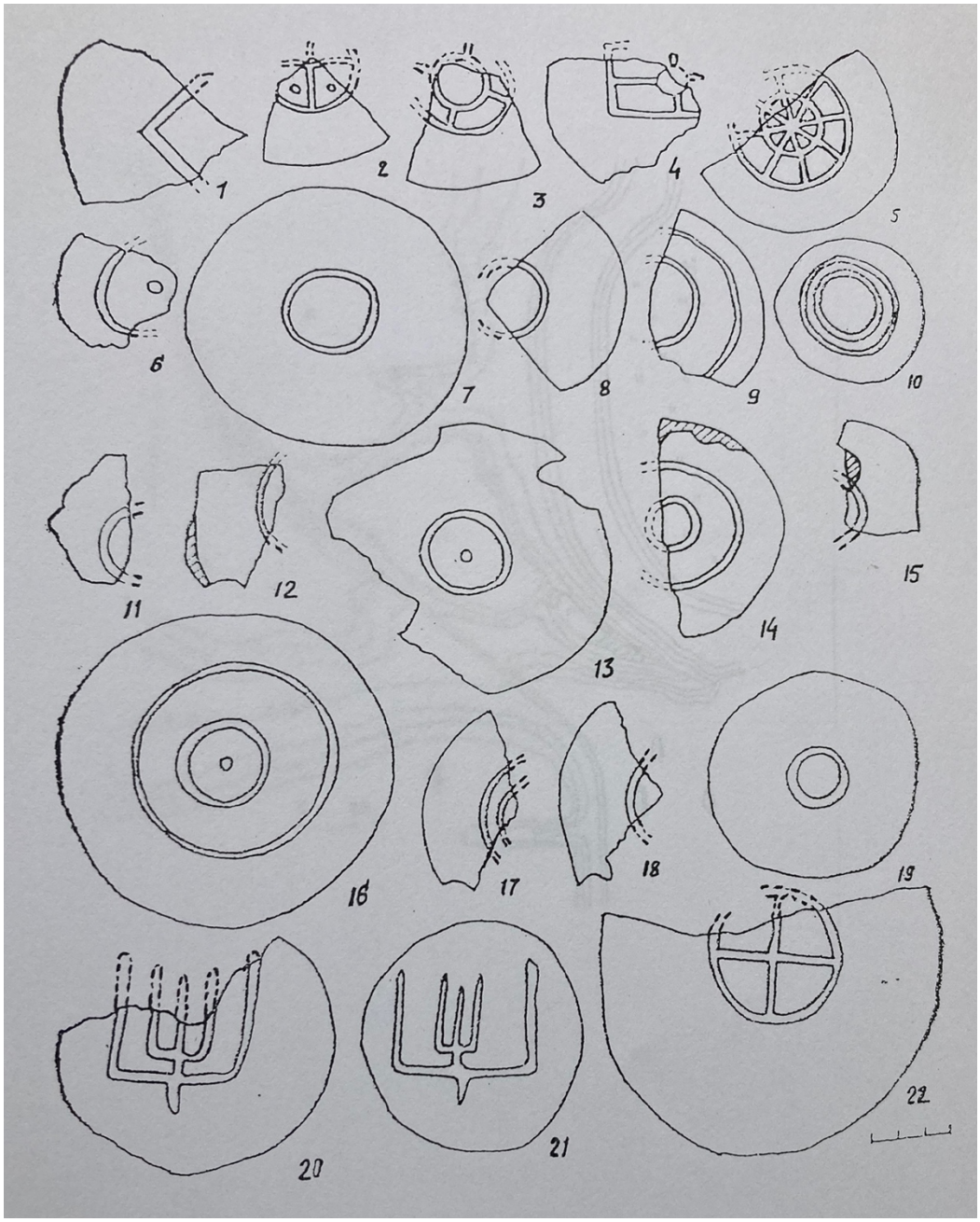

**Рис. 9. План Донецького городища (дитинець і посад):
А, Б, В - частини посаду, Г- дитинець (За Б.А Шрамком)**

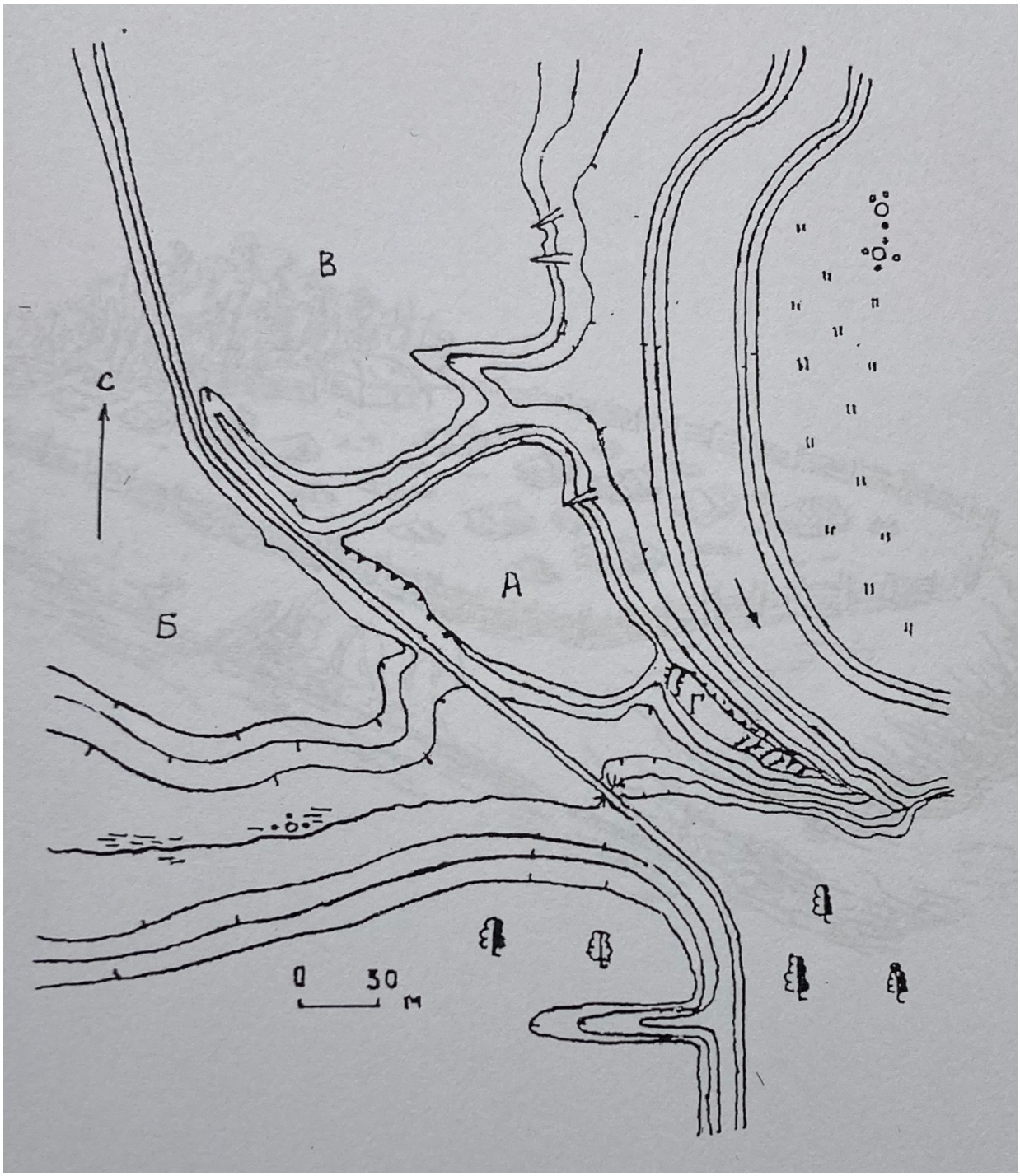

Рис. 10. Донецьке городище (графічна реконструкція) (За Б.А. Шрамком)

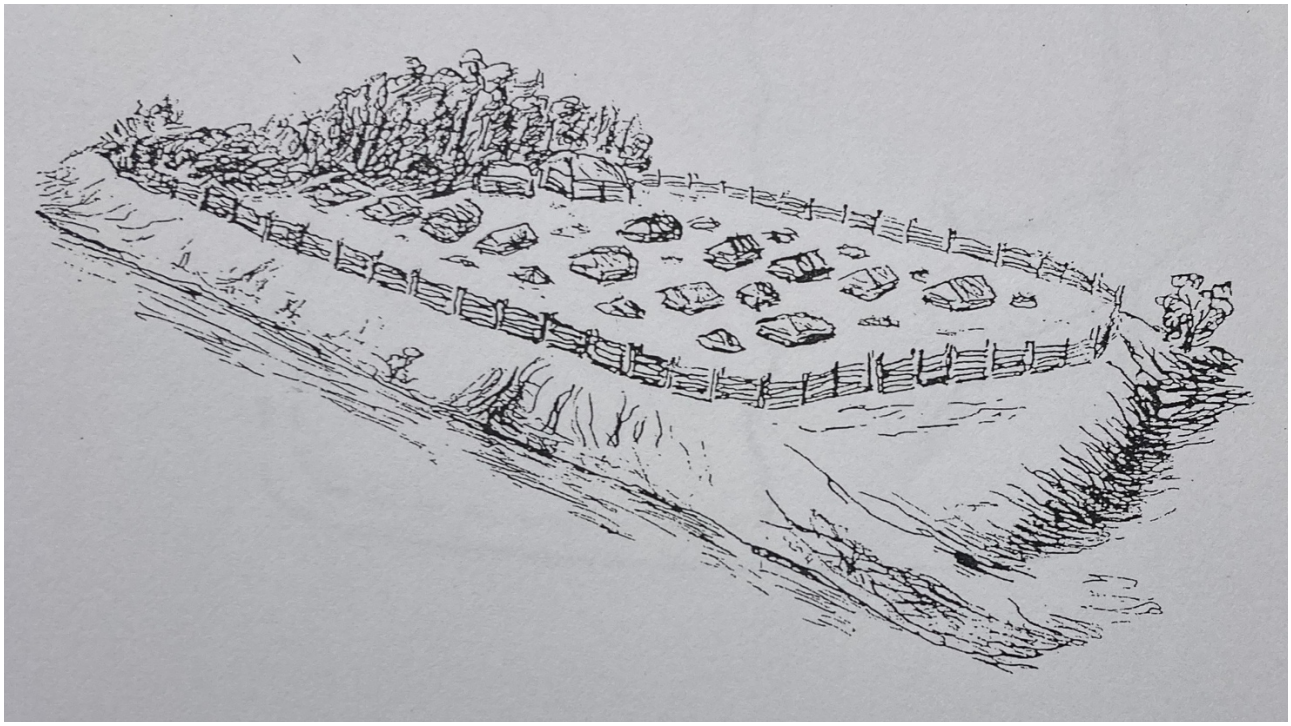

Рис. 11. Фрагмент світильника (За О.А. Брайчевською)

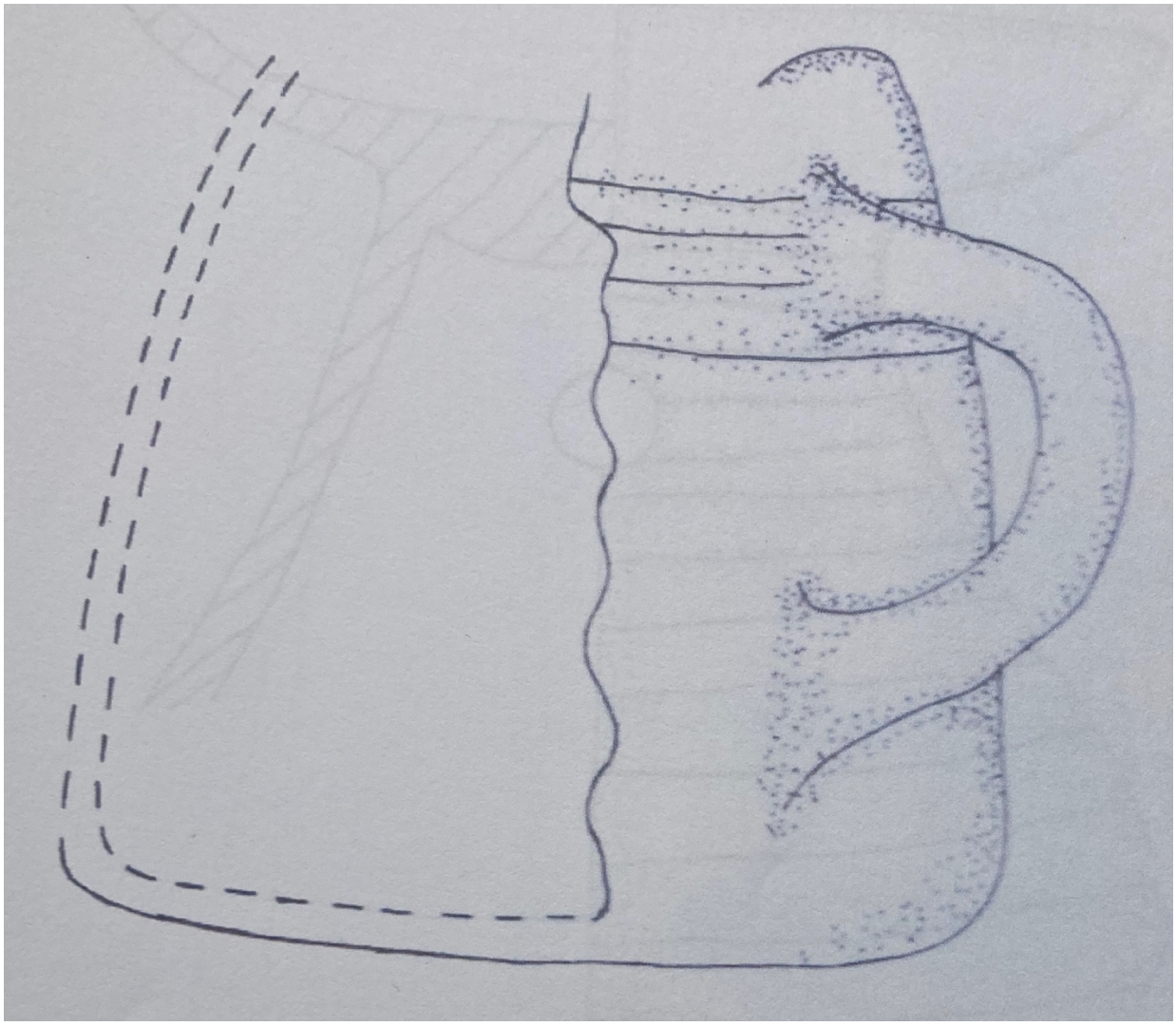

Рис. 12. Фрагмент світильника (За О.А. Брайчевською)

Рис. 13. Фрагмент світильника (За О. А. Брайчевською)

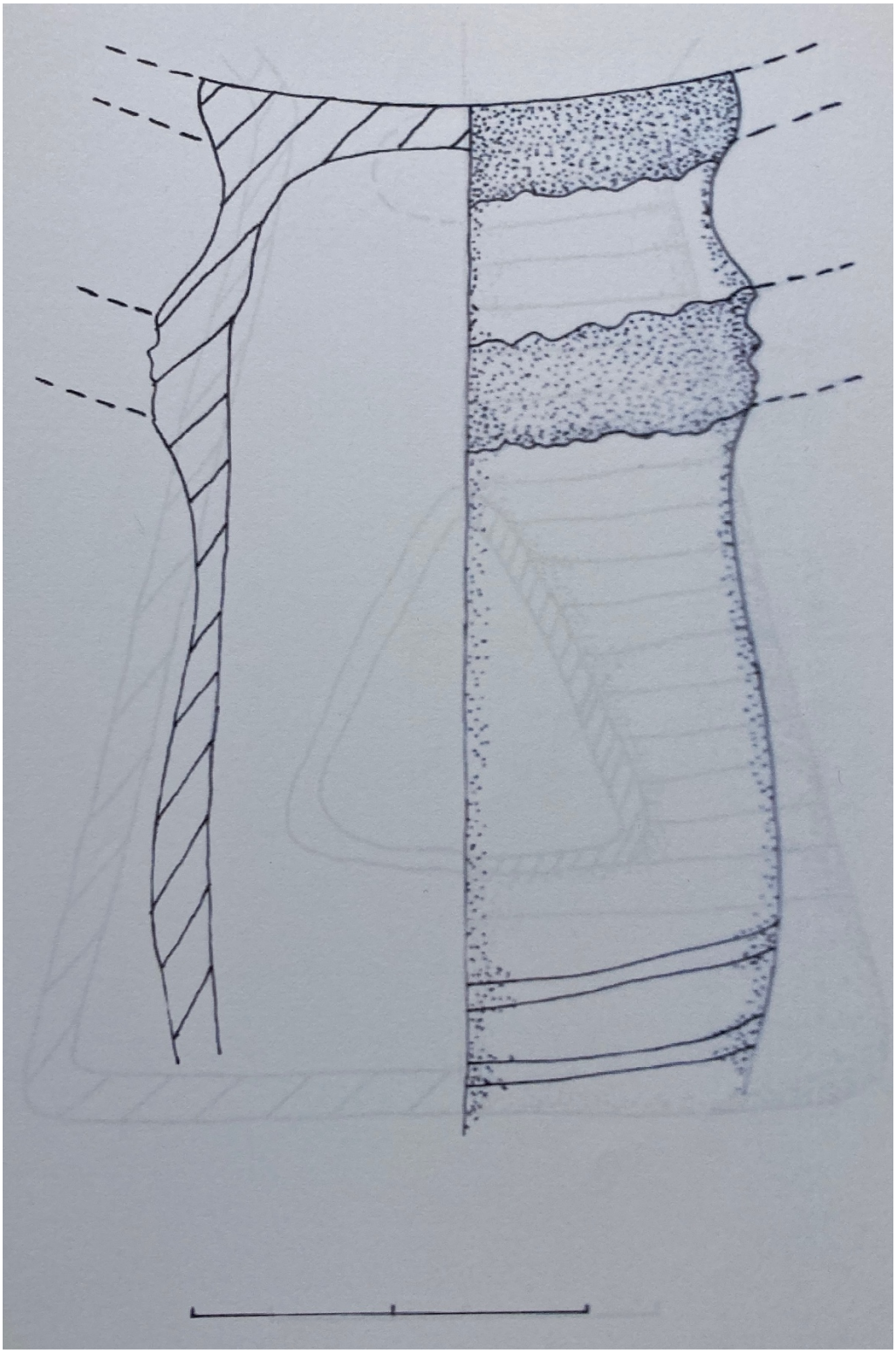

Рис. 14. Фрагмент світильника (За О.А. Брайчевською)

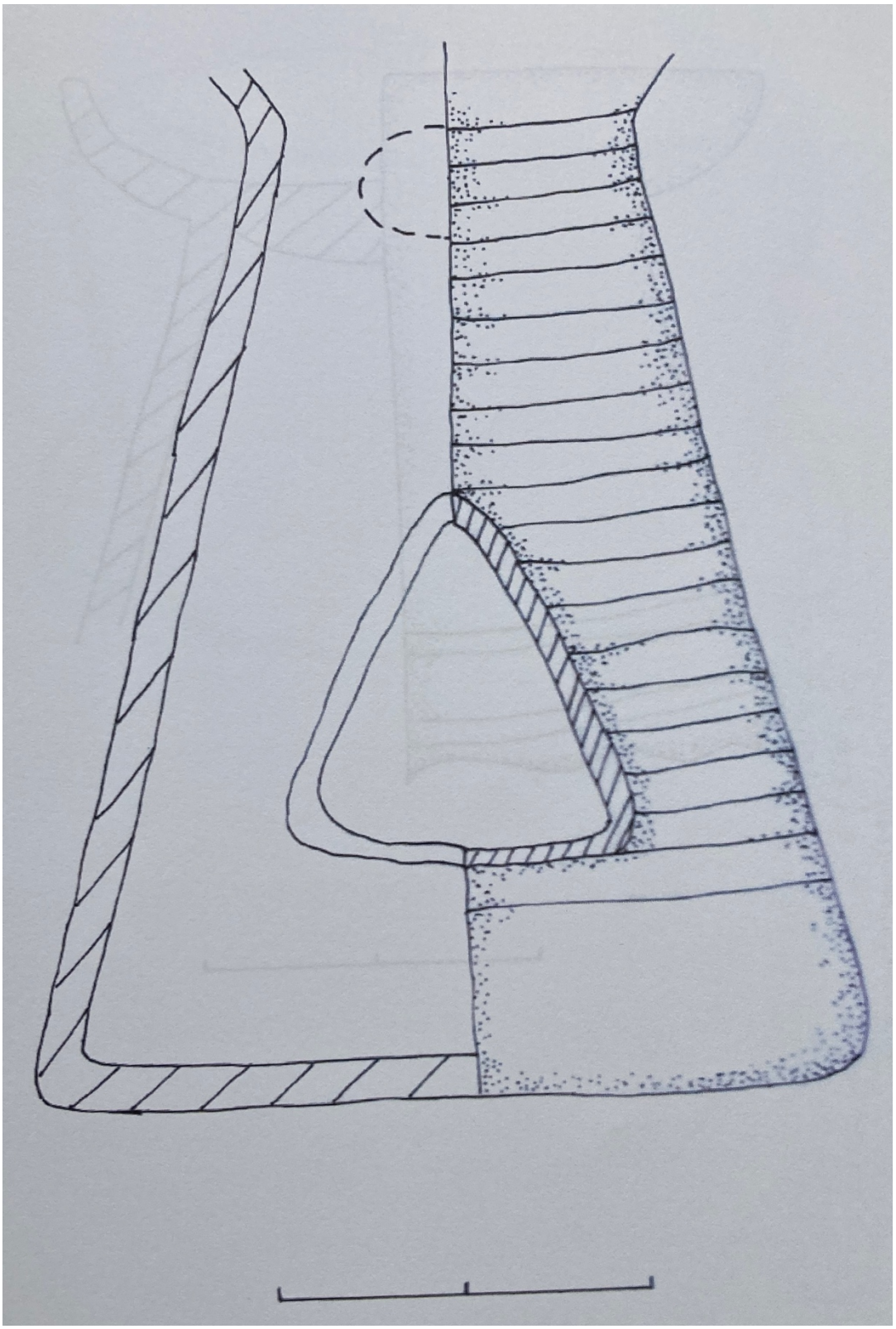

Рис. 15. Фрагмент світильника (За О.А. Брайчевською)

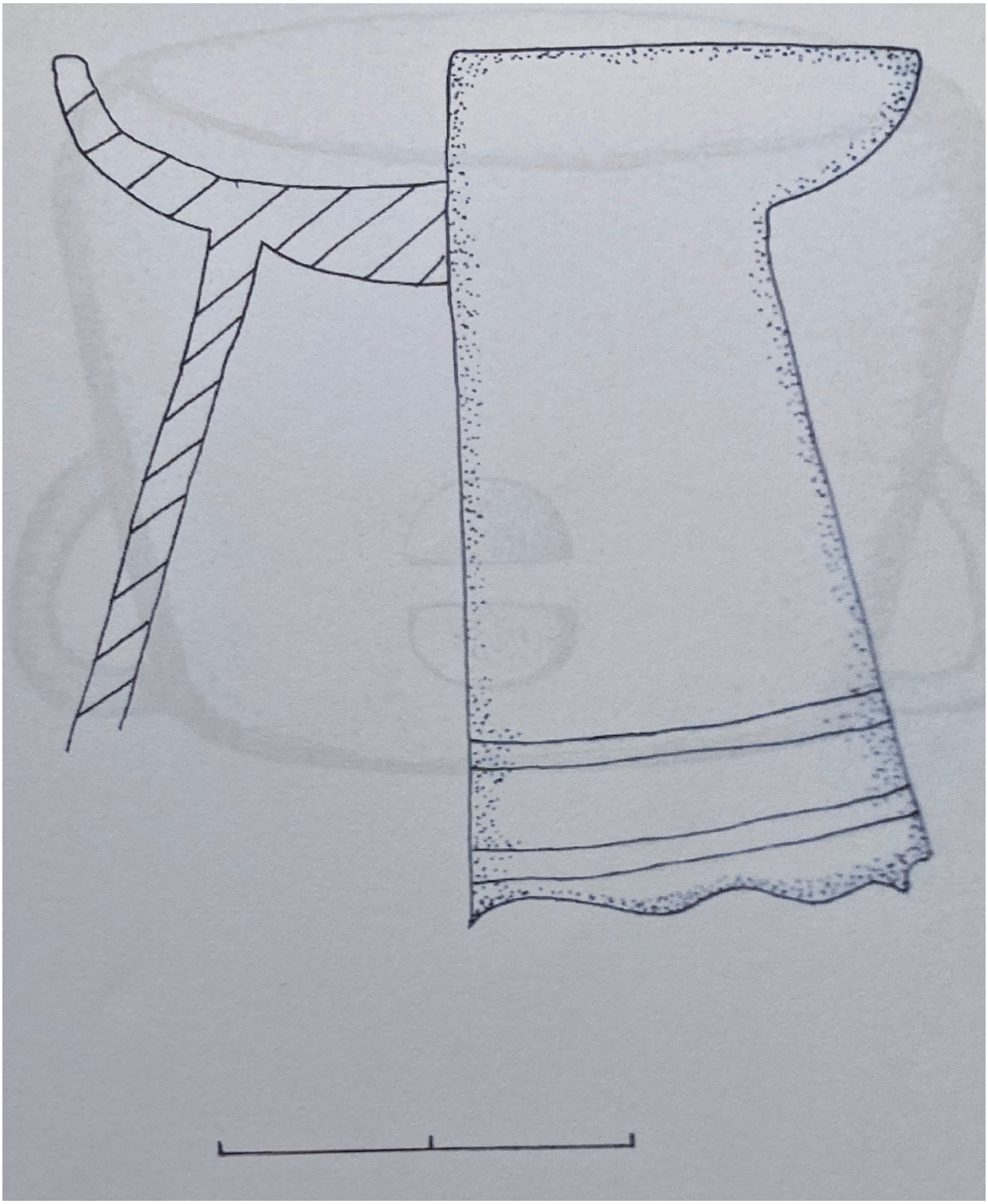

Рис. 16. Керамічна лампадка (За О.А. Брайчевською)

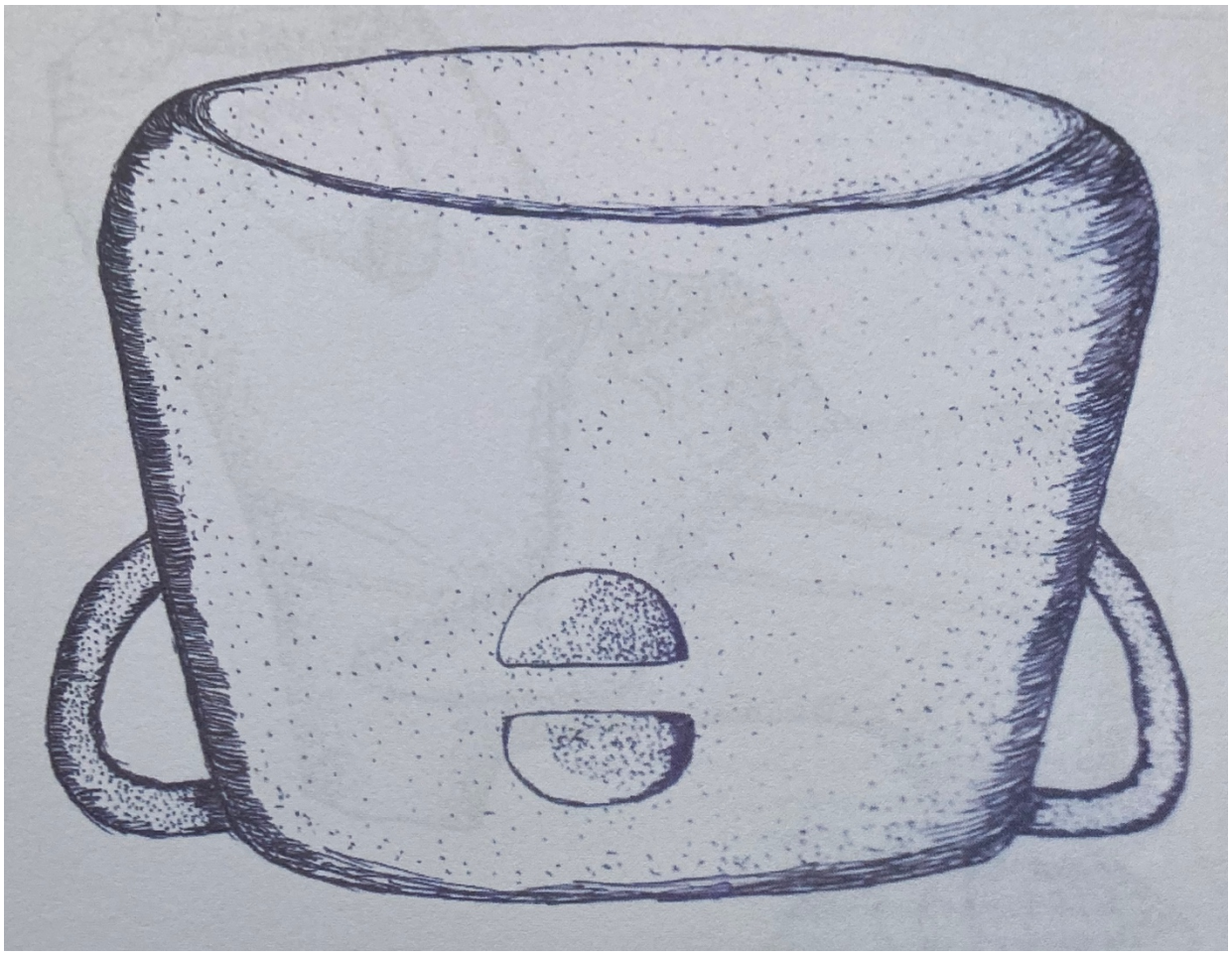

Рис. 17. Полив'яна іграшка-вершник (За Г.А. Козубовським)

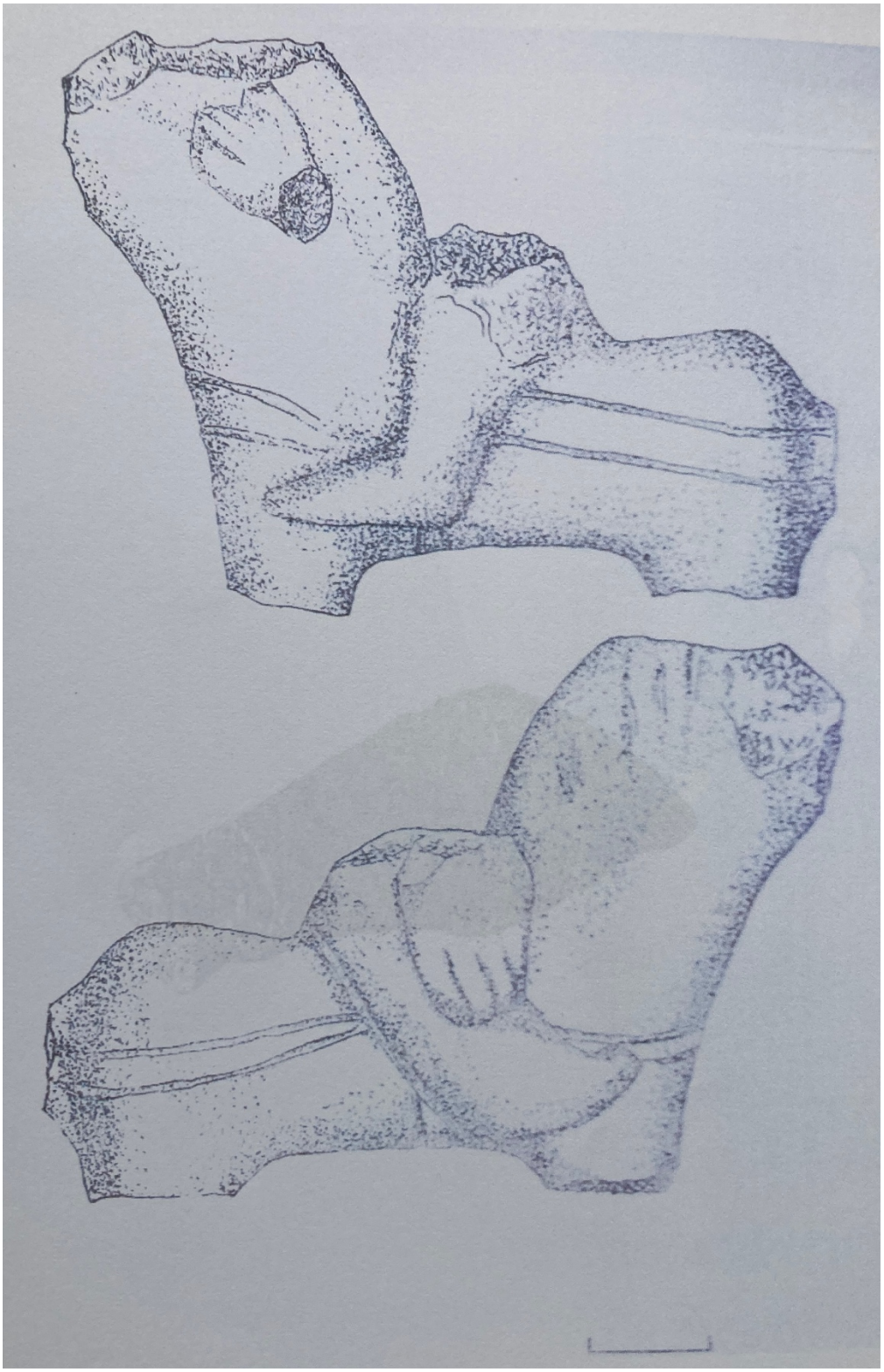

Рис. 20. Керамічна плитка (За О.Г. Дяченком)

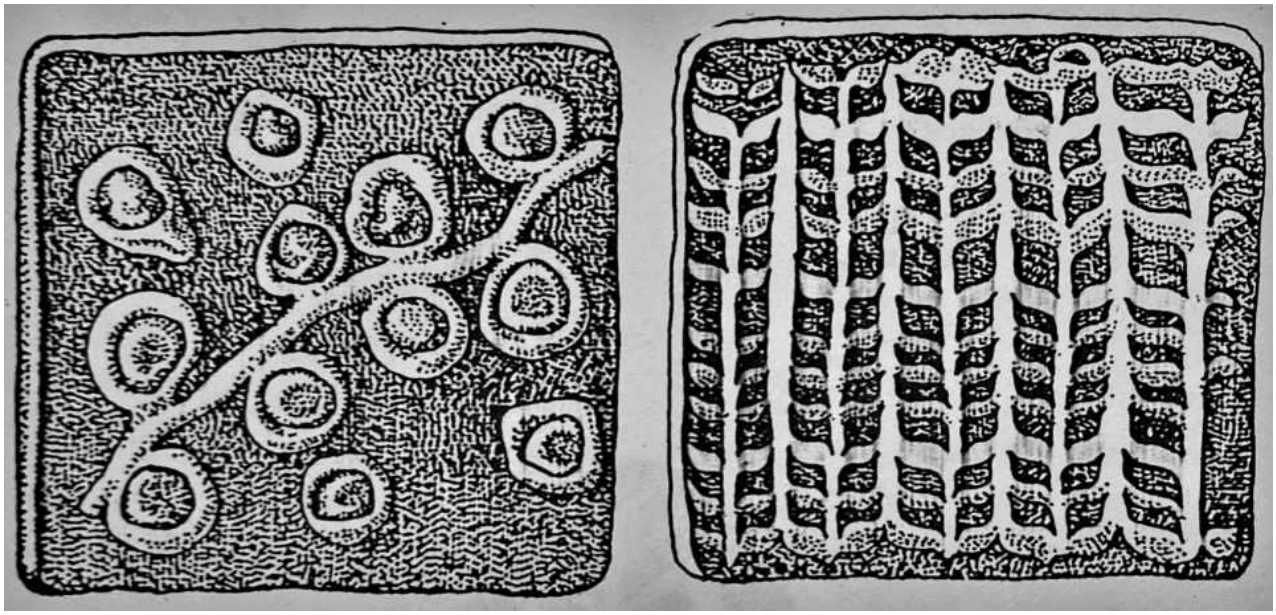

Рис. 21. Керамічна писанка (За Я.Є. Боровським)

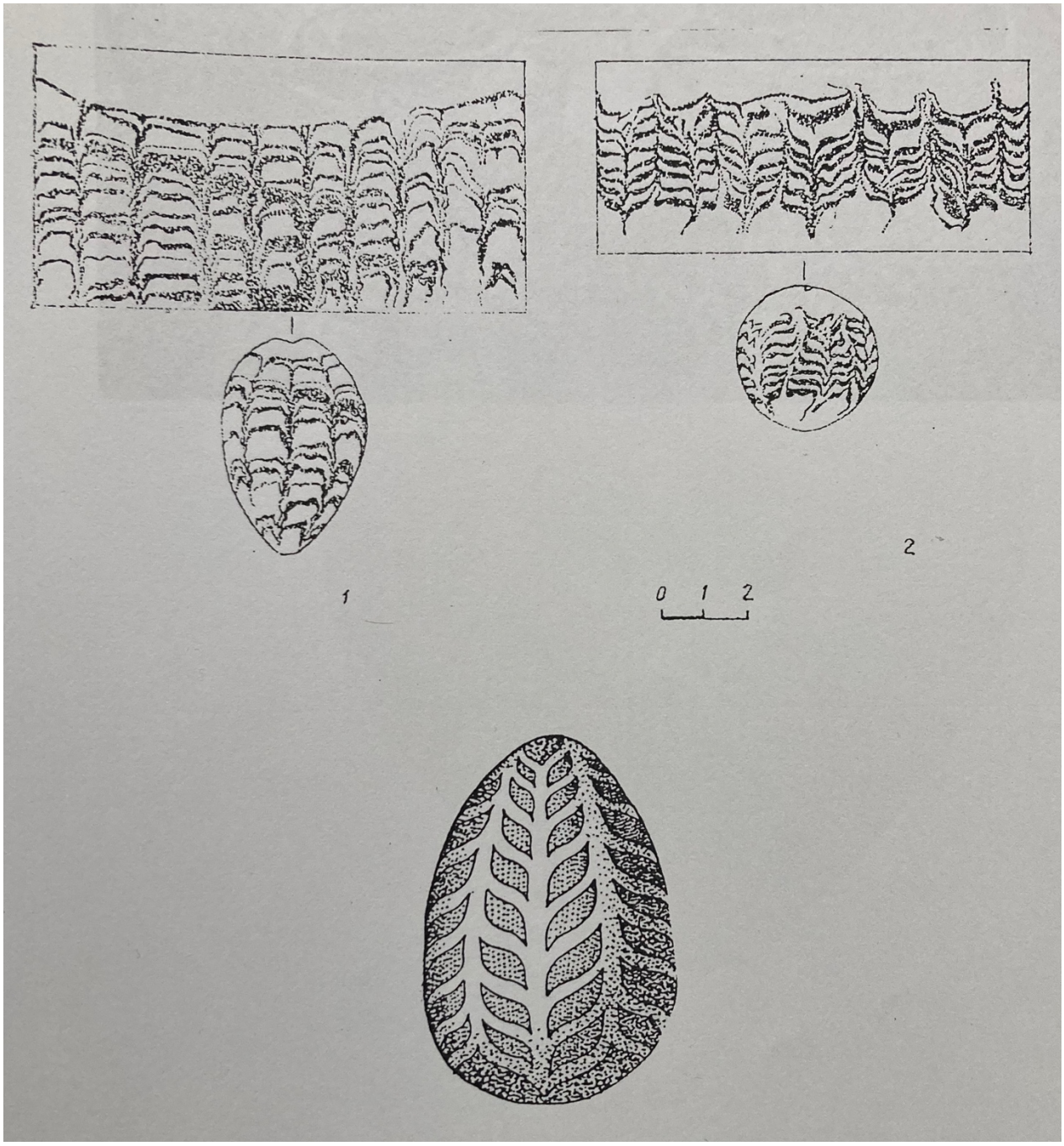

Рис. 22. Гончарні горщики (За О.А. Брайчевською)

Рис. 23. Гоммарний виріб (За Г.Ю. Івакіним)

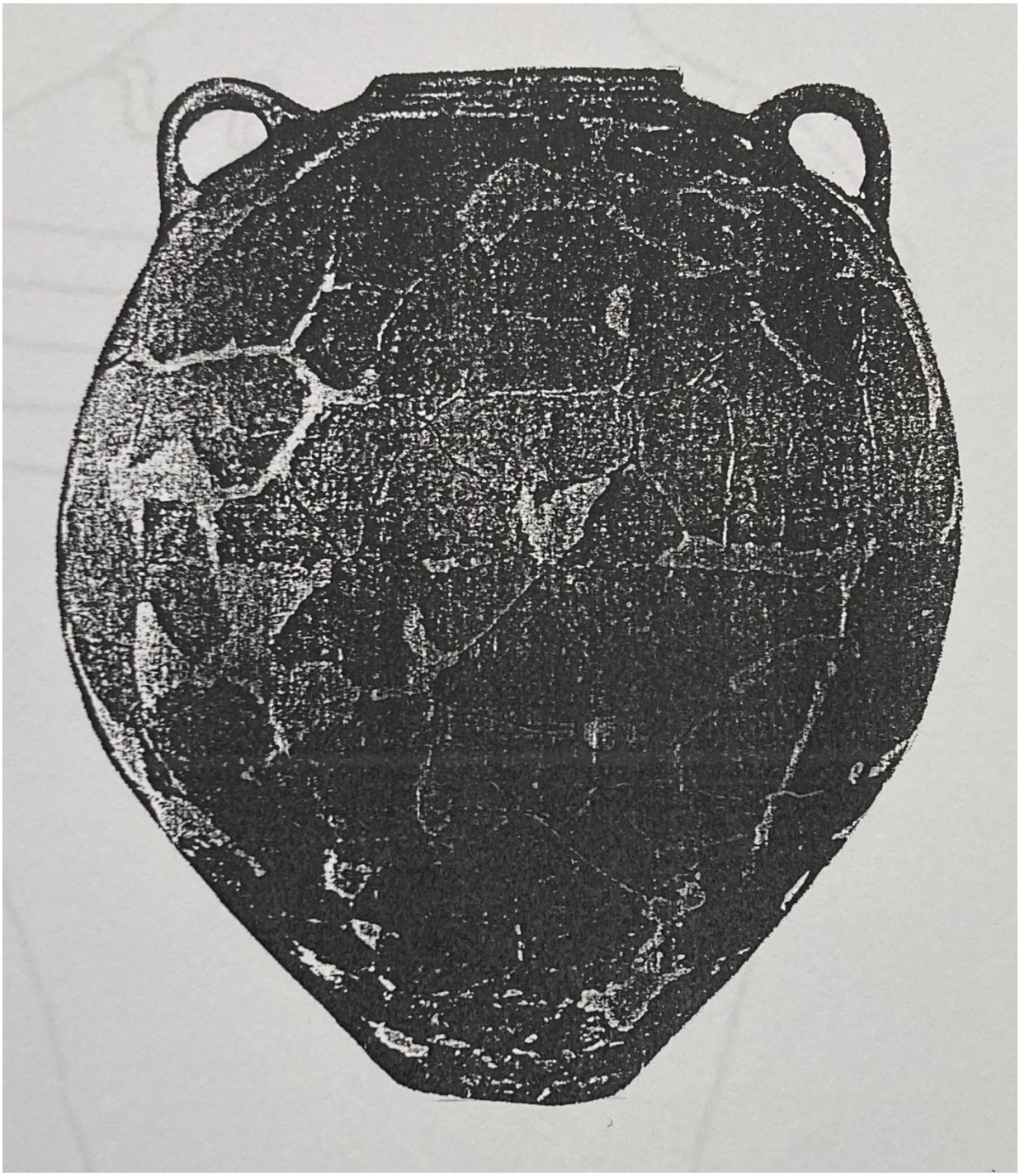

Рис. 24. Гончарний горщик (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

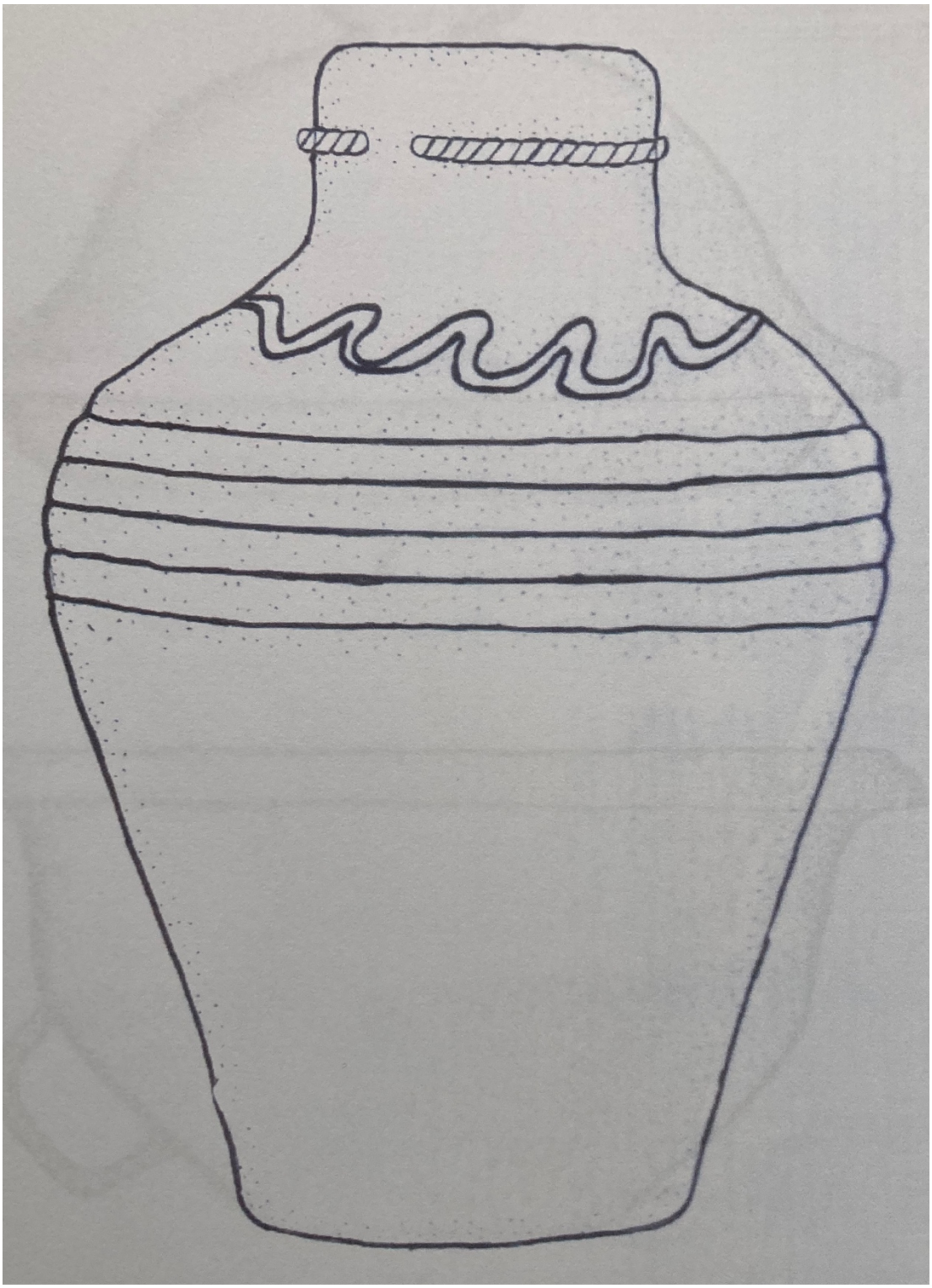

Рис. 25. Гончарна миска з кришкою (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

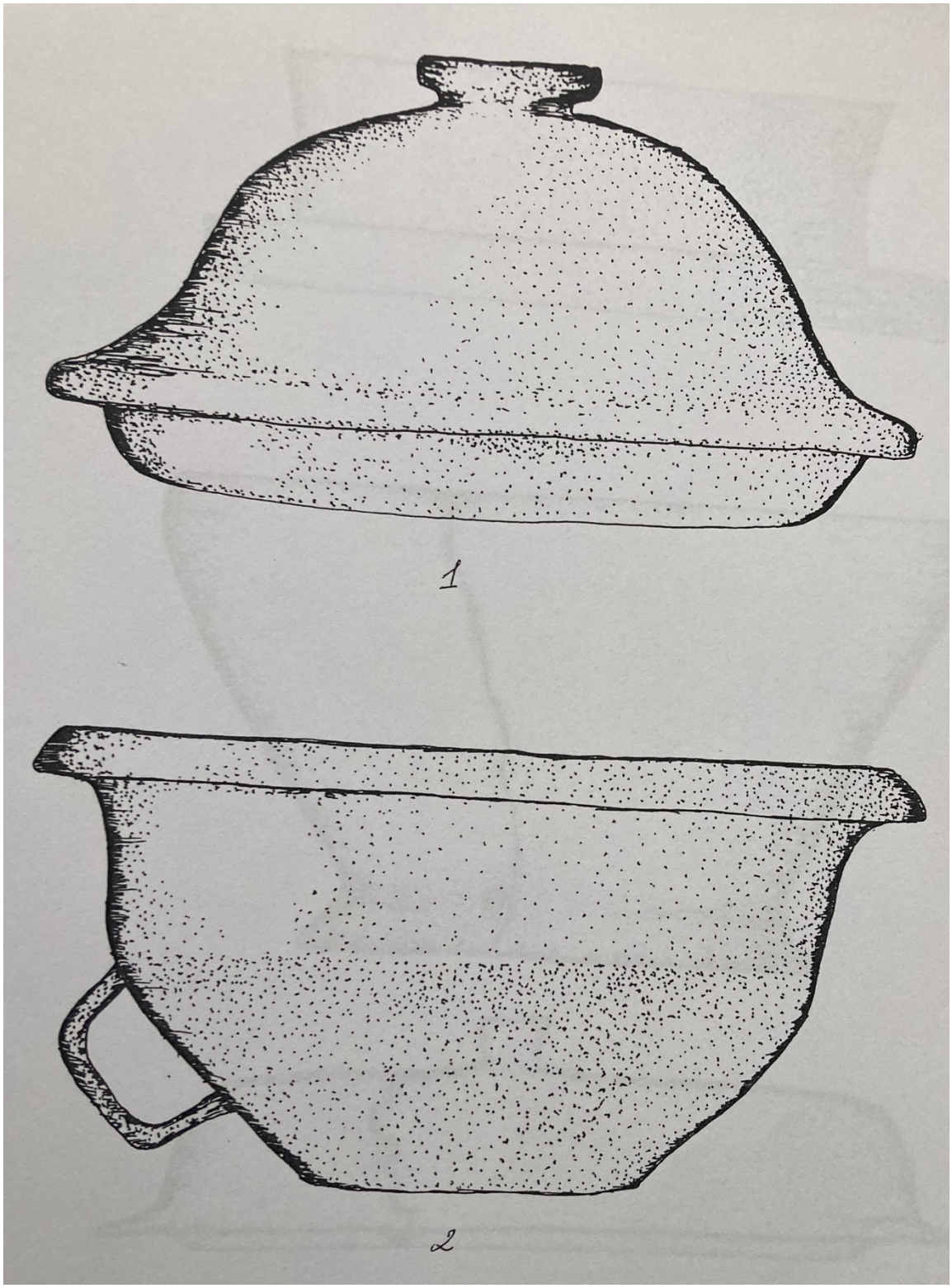

Рис. 26. Гончарна миска з кришкою (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

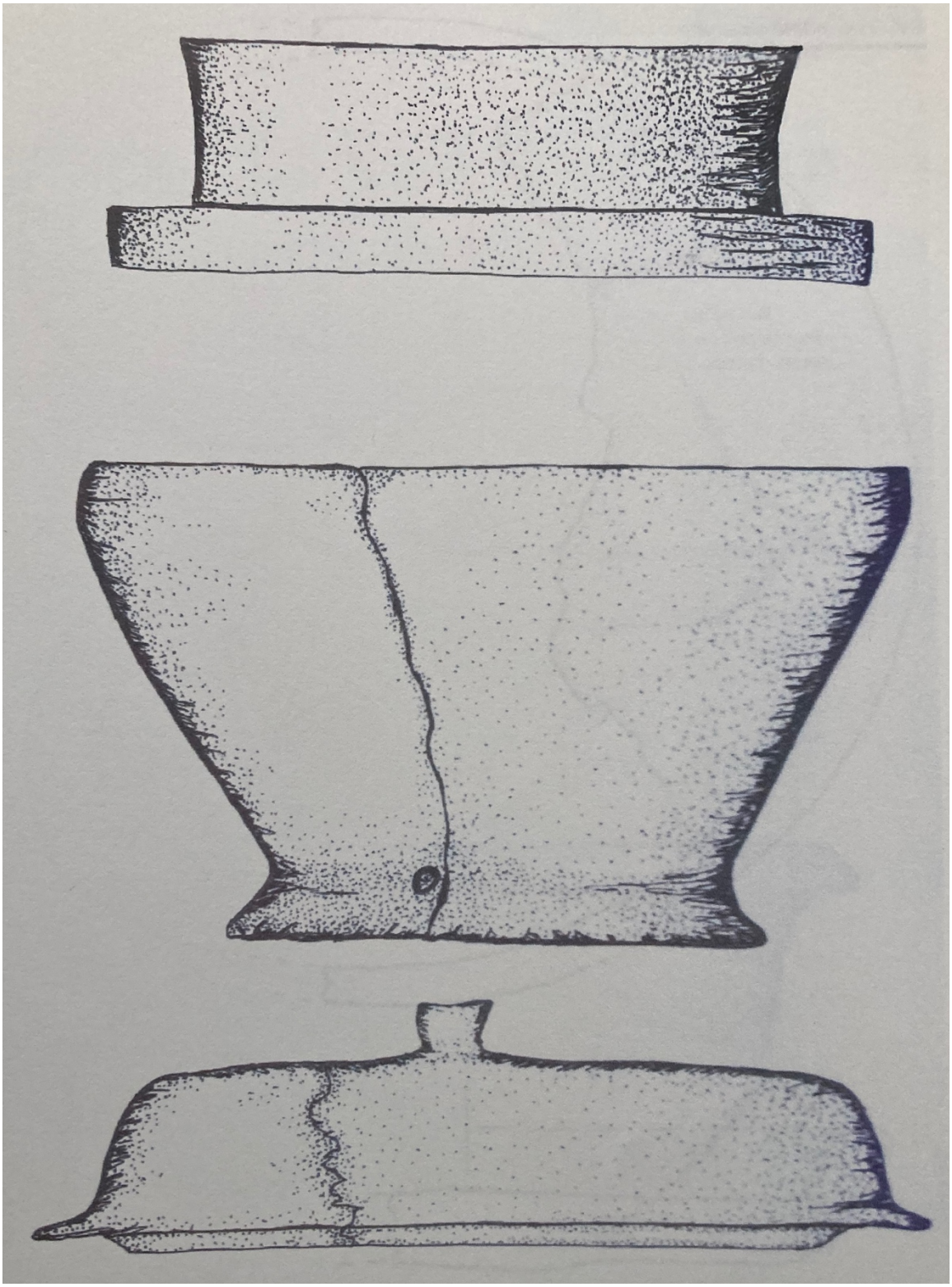

Рис. 27. Фрагмент гончарної сковороди (За Б.А. Шрамком)

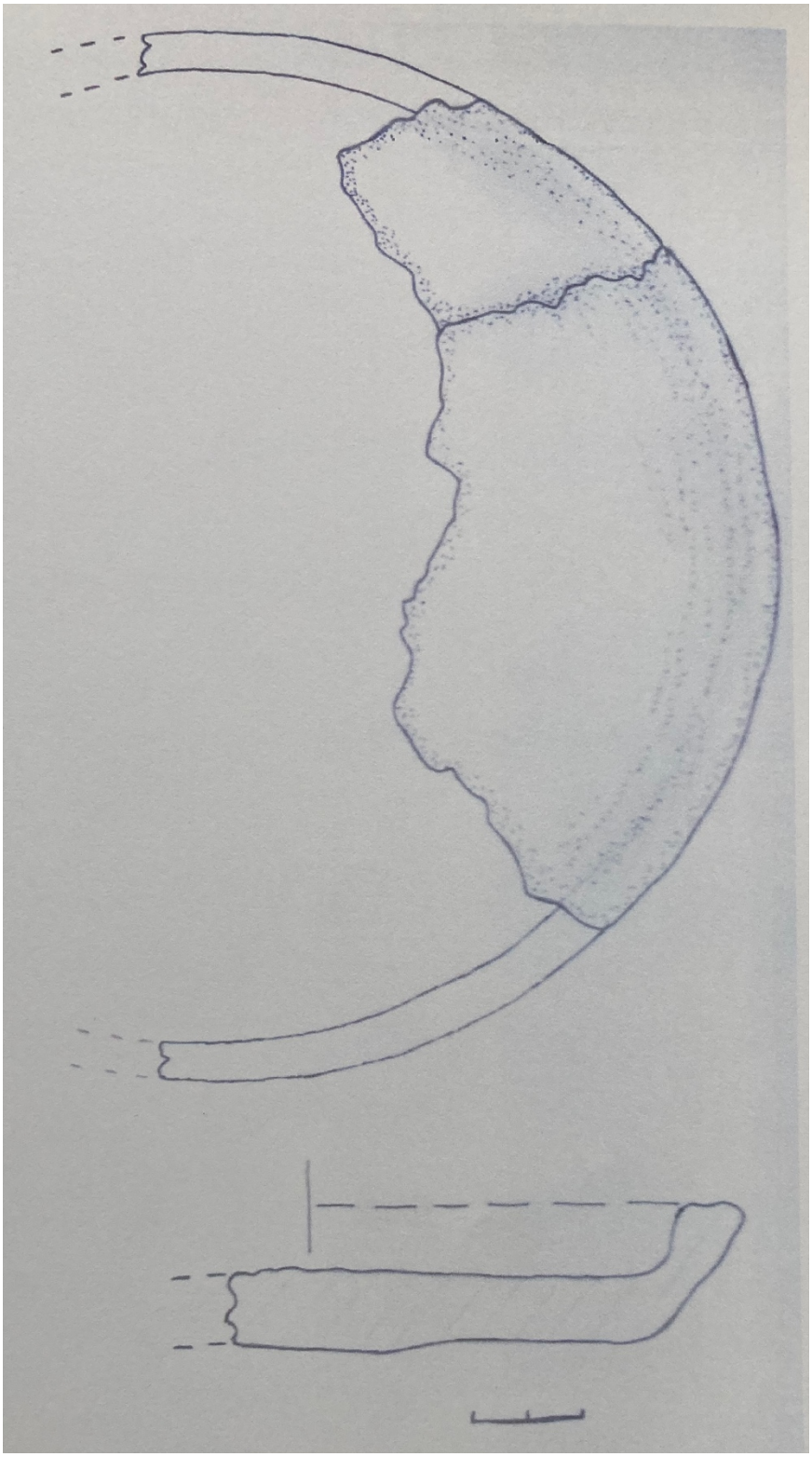

Рис. 28. Клейма на гончарній кераміці (За О.Г. Дьяченком)

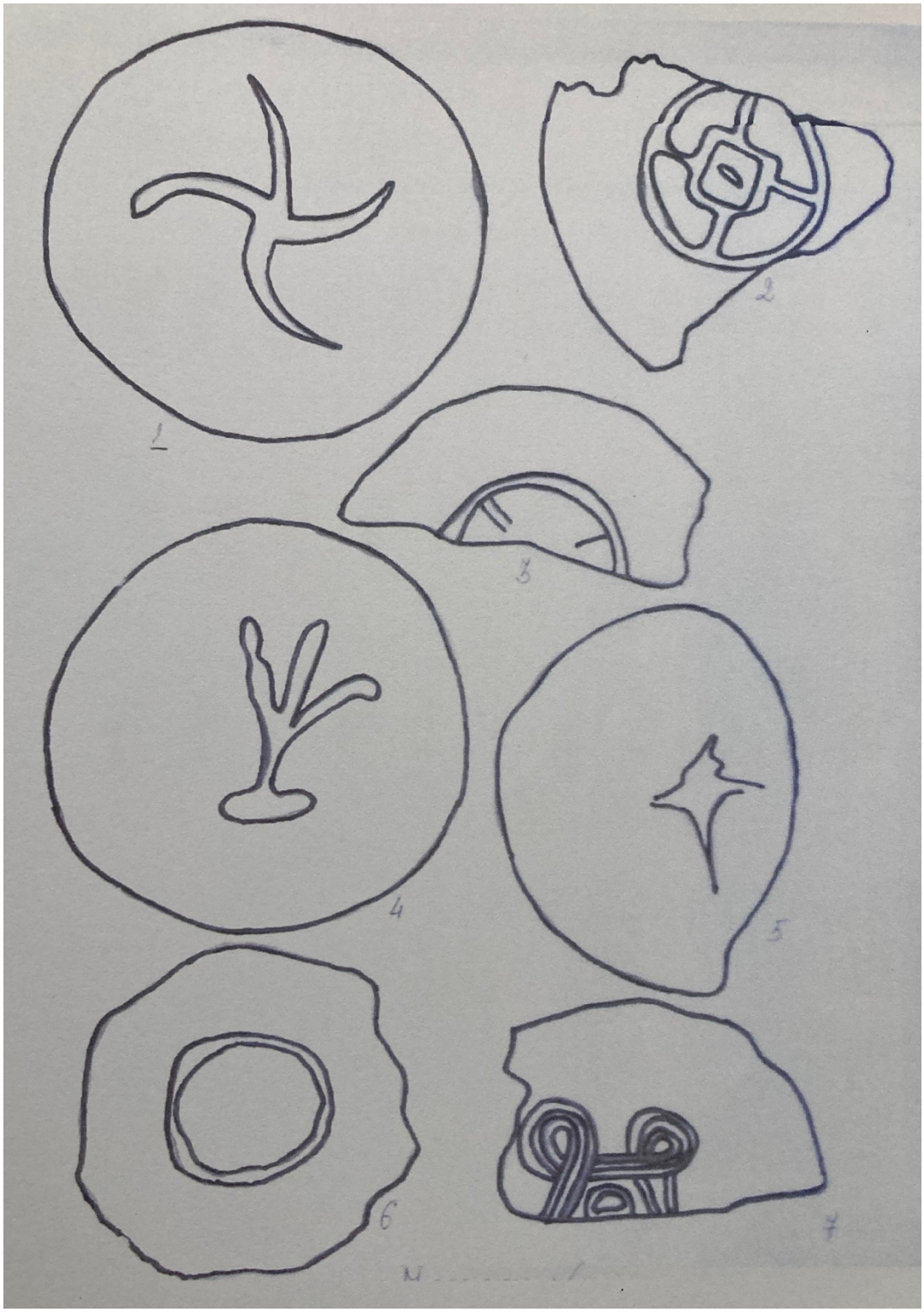

Рис. 29. Профілі вінець горщиків (За В.М. Гончаром)

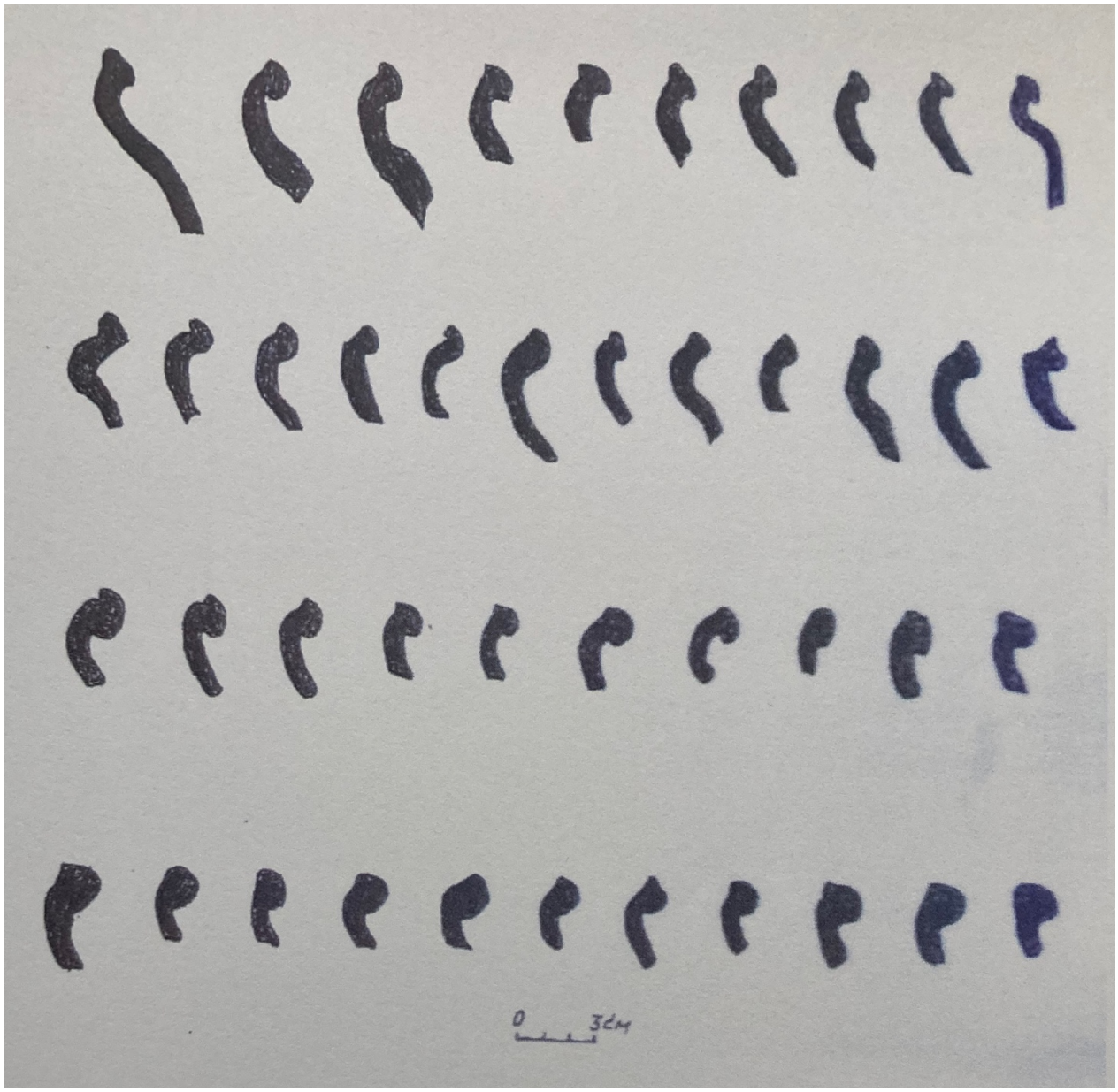

Рис. 30. Гончарний горщик (За Б.А. Шрамком)

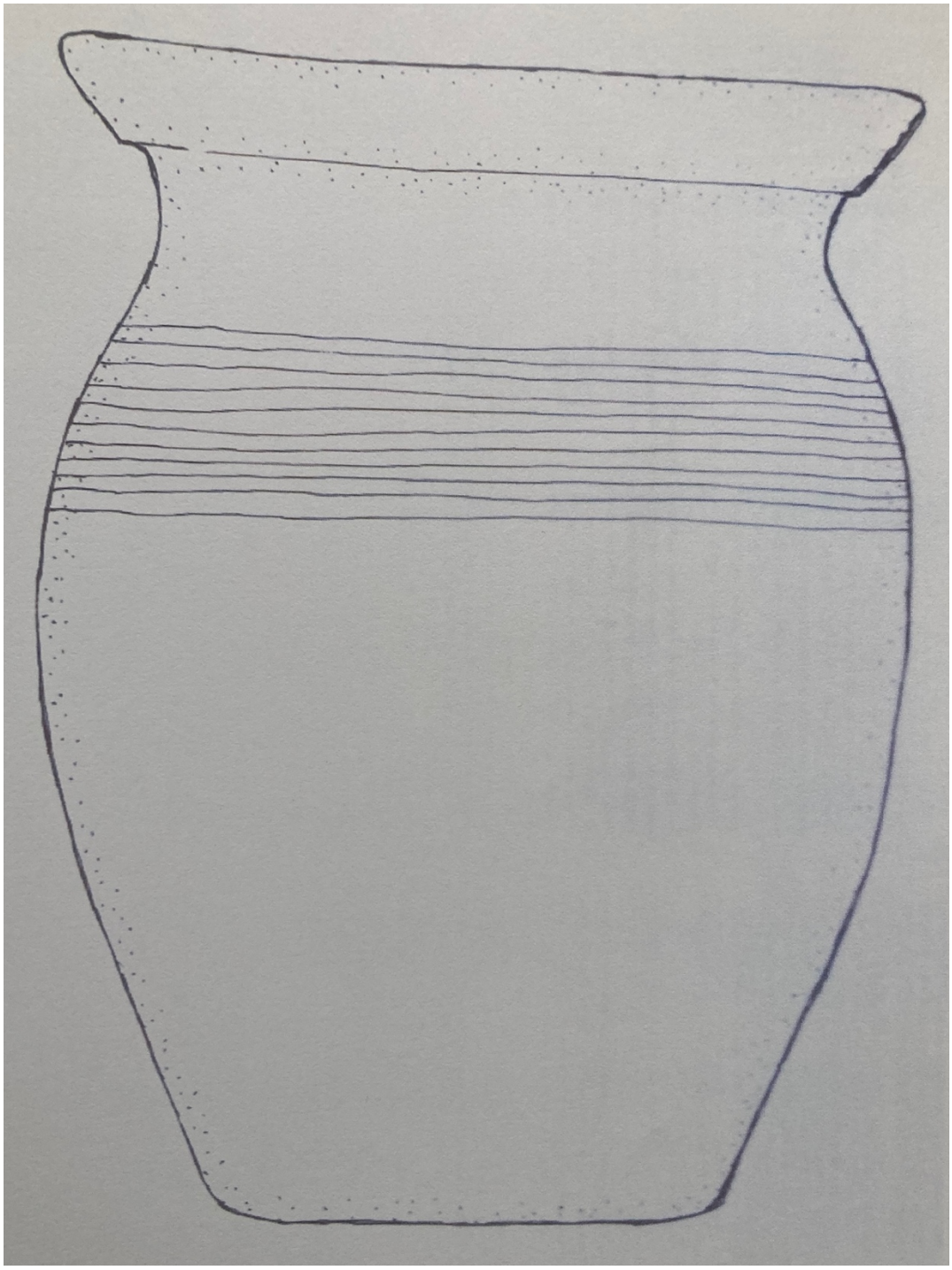

Рис. 31. Фрагменти гончарної кераміки (За І.І. Мовчаном)

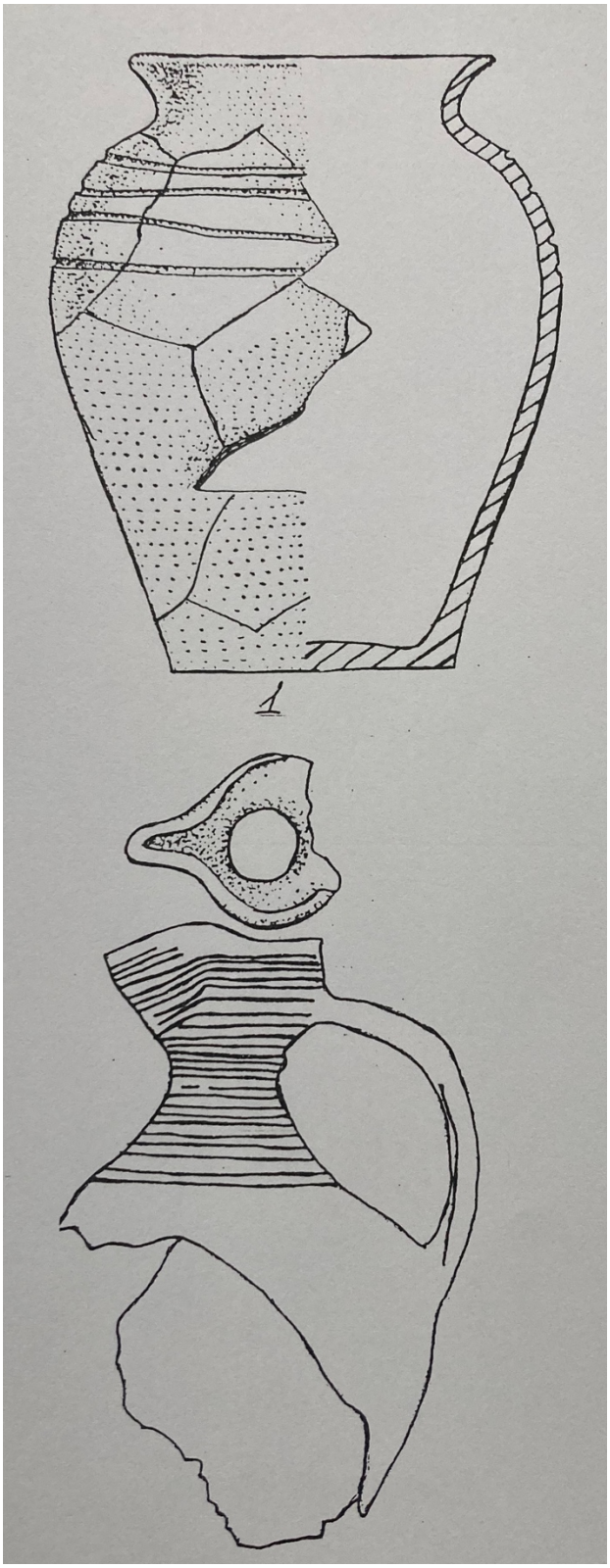

Рис. 32. Гончарний горщик (За Б.А. Шрамком)

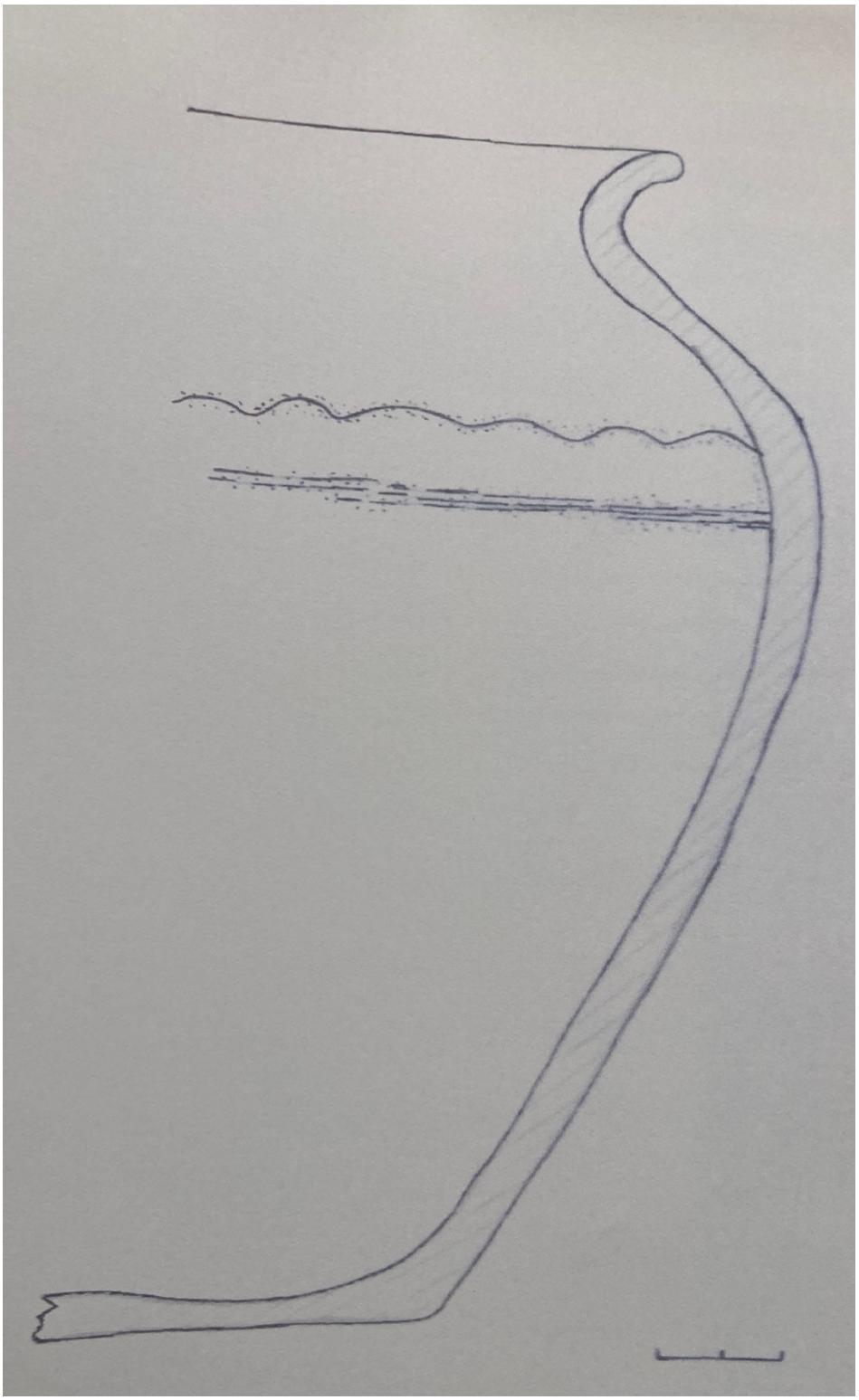

Рис. 33. Гончарний горщик (За Б.А. Шрамком)

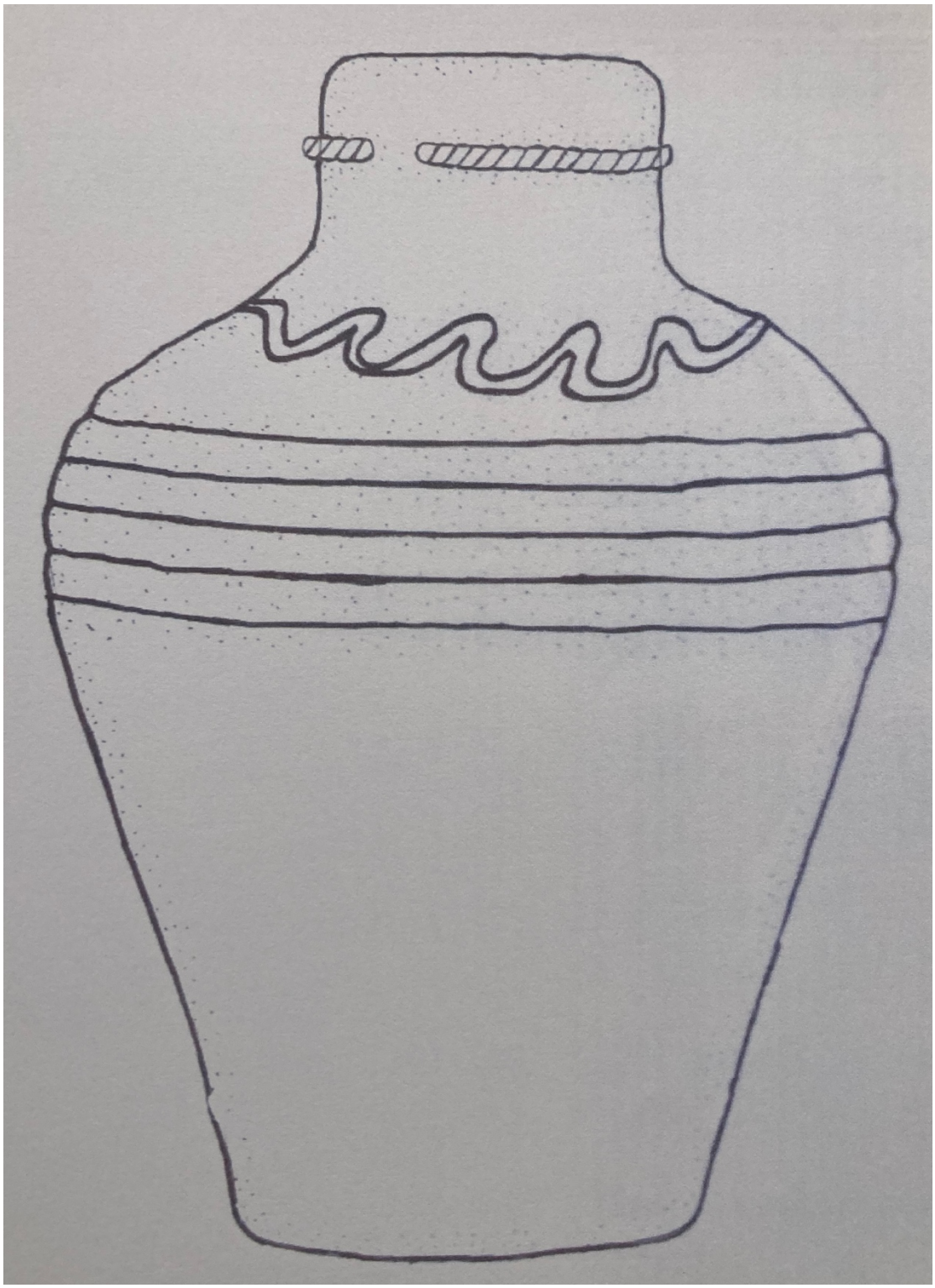

Рис. 34. Гончарний горщик (За Б.О. Рибаковoвим)

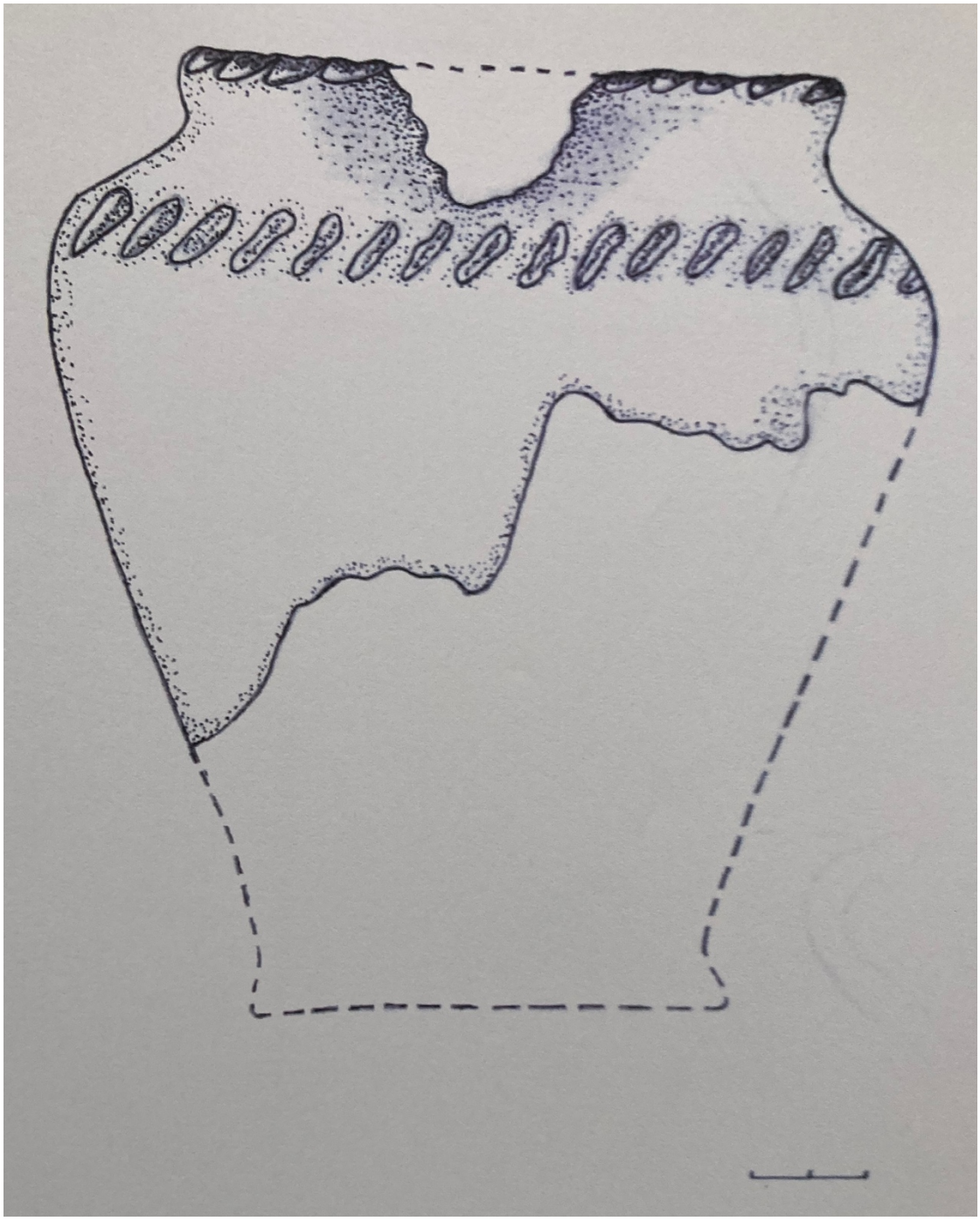

Рис. 35. Фрагмент гончарного горщика (За Б.А. Шрамком)

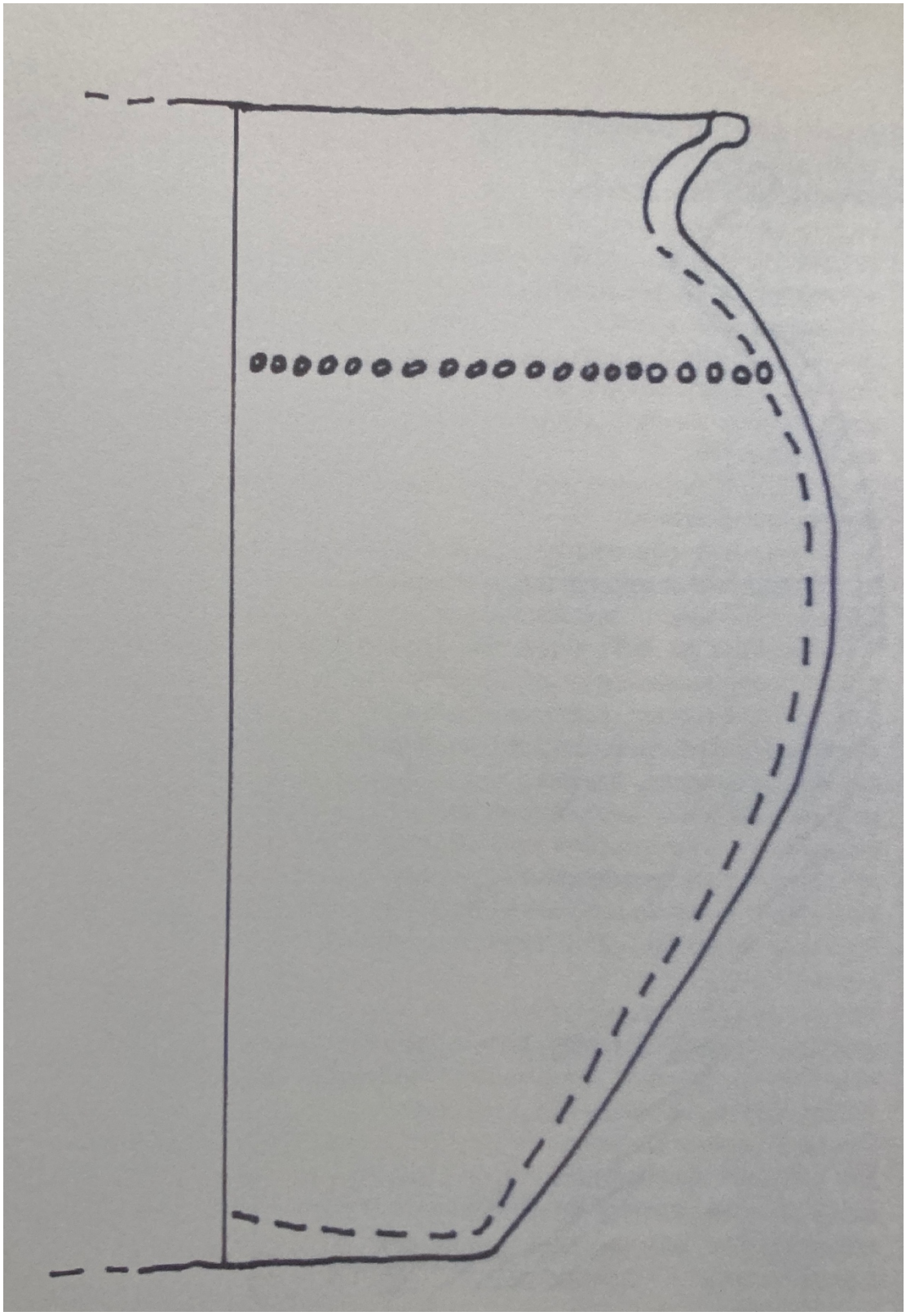

Рис. 36. Фрагмент гончарного горщика (За Б.А. Шрамком)

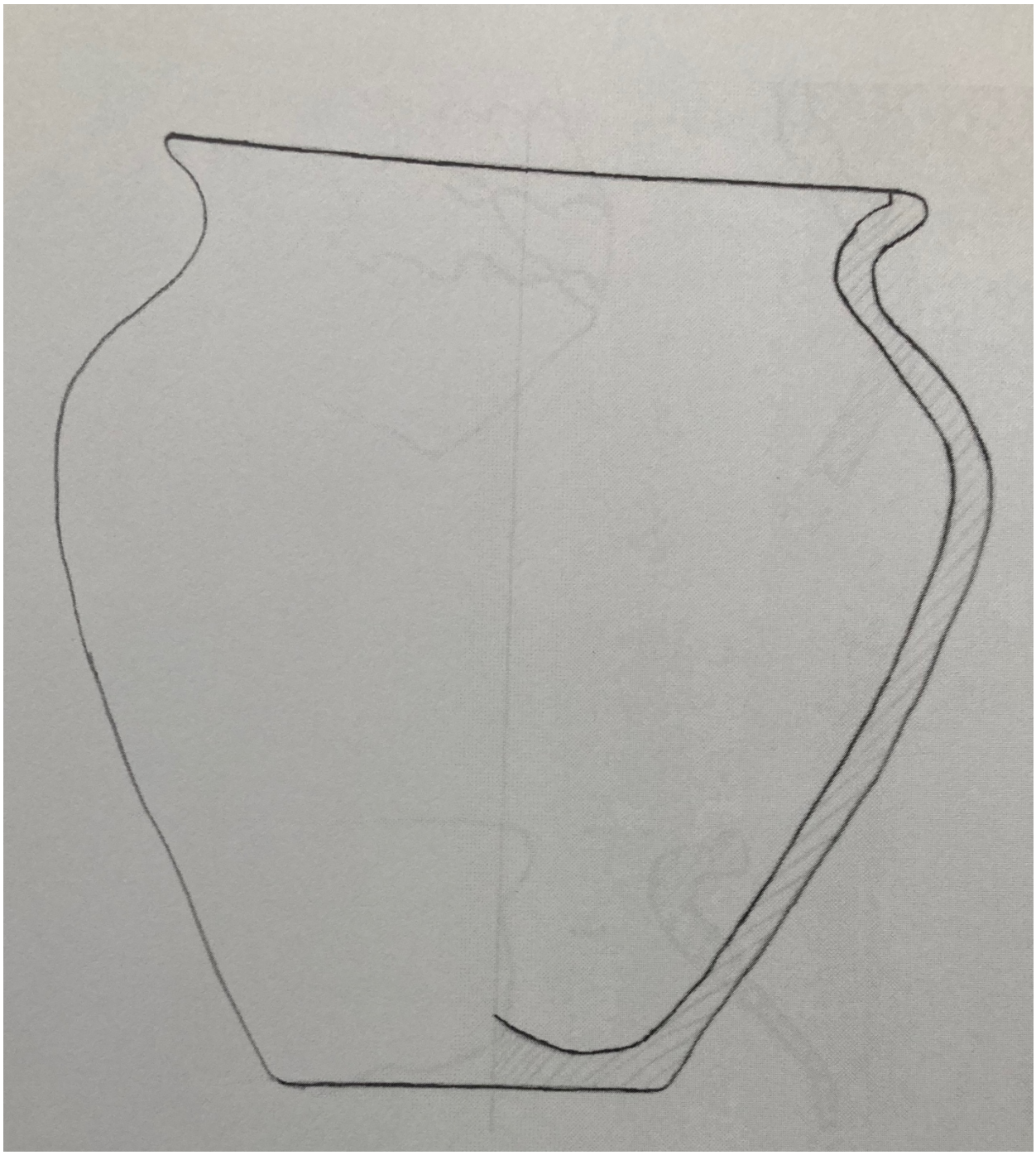

Рис. 37. Гончарний горщик (За О.Г. Дьяченком)

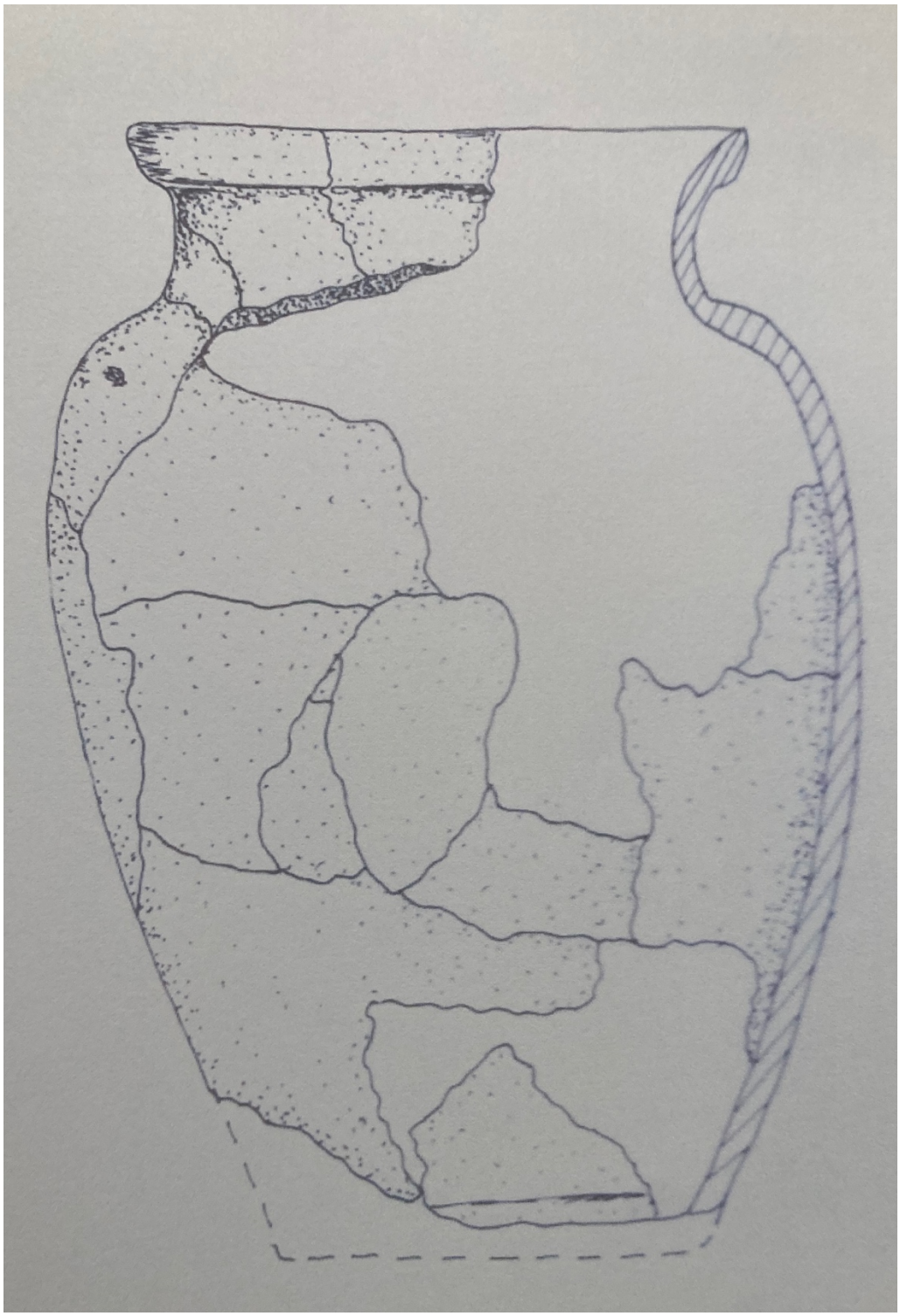

Рис. 38. Фрагмент кришки гончарного виробу(За Б.А. Шрамком)

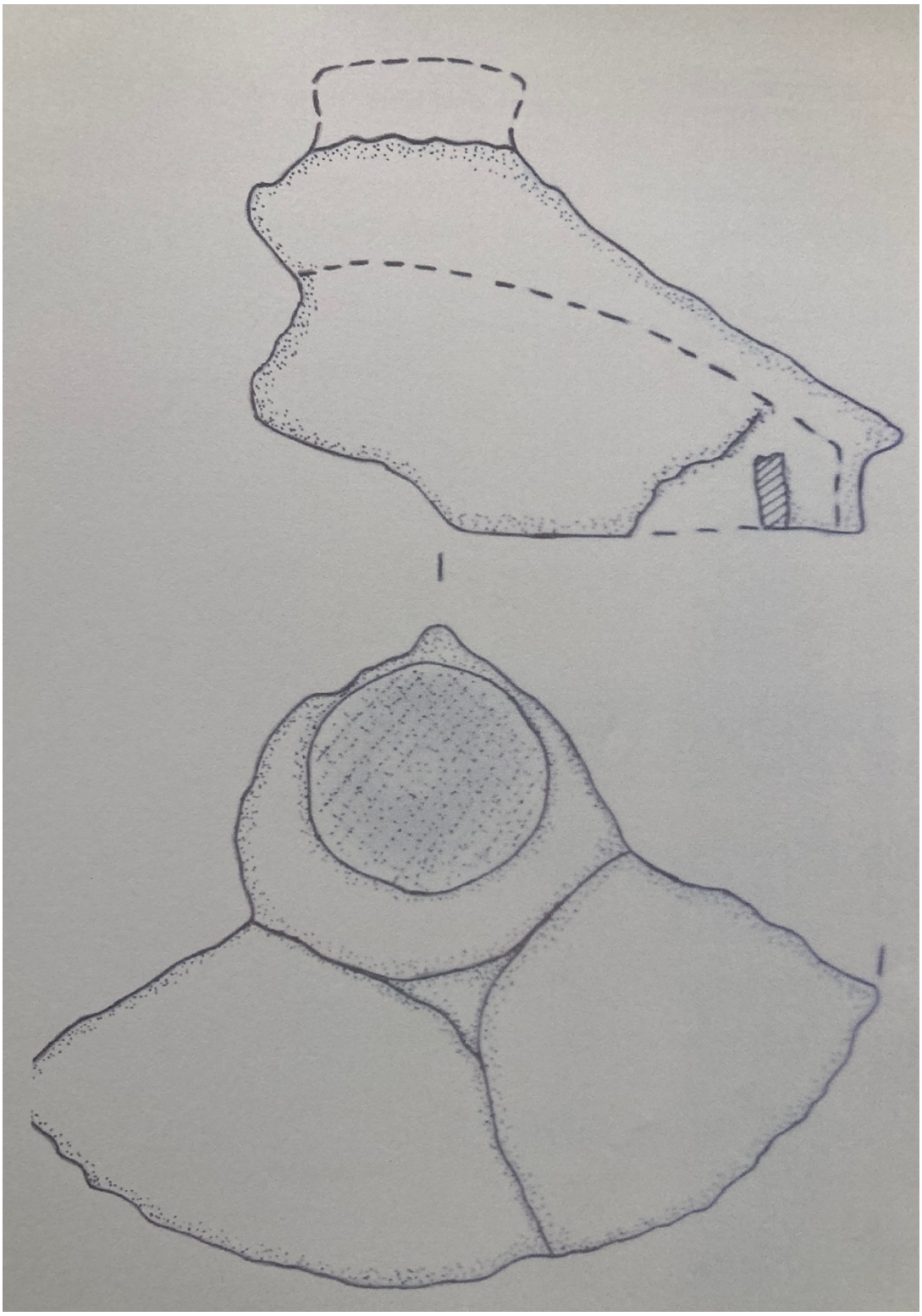

Рис. 39. Вінчики гончарної кераміки (За І.І. Мовчаном)

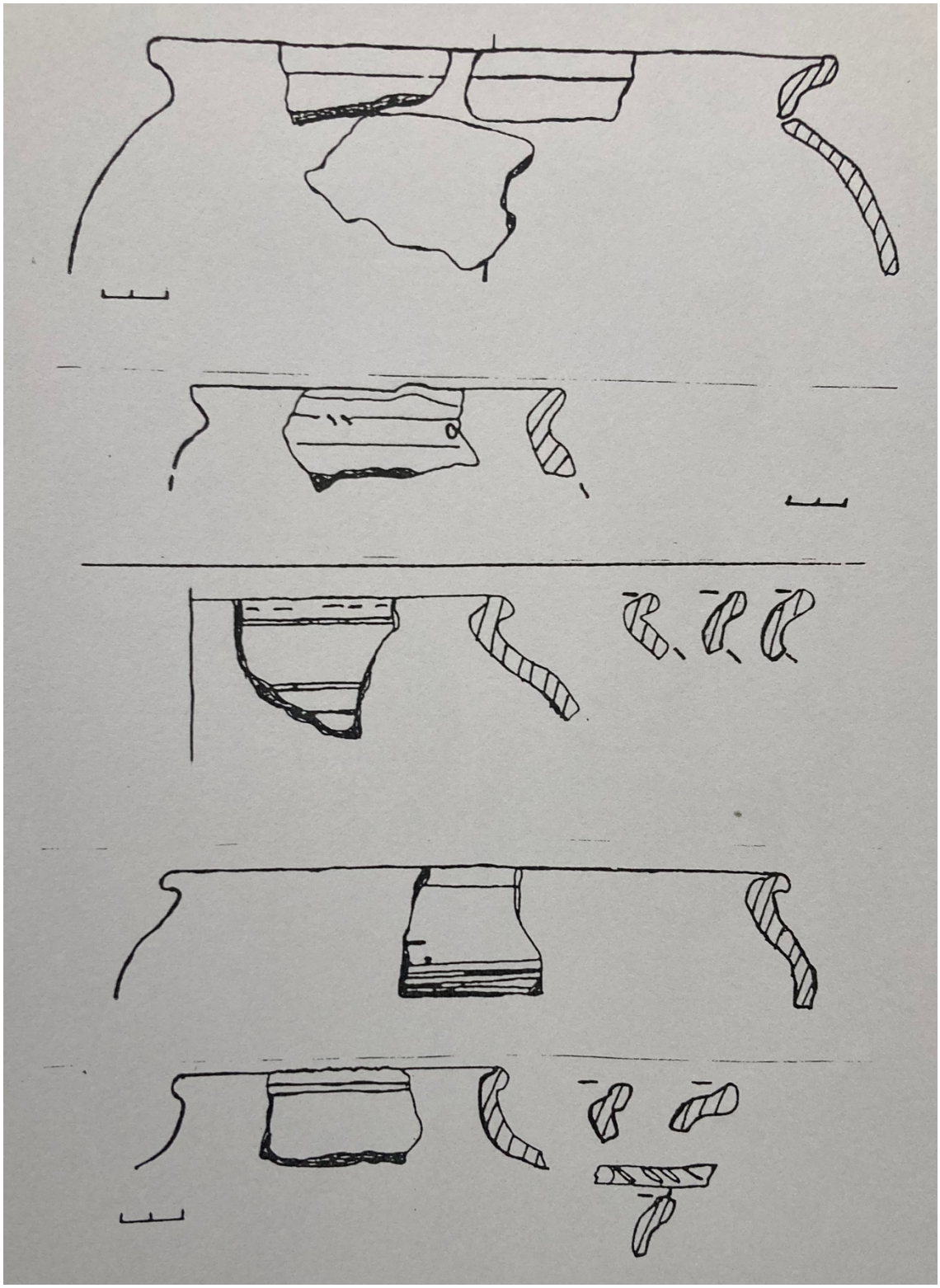

Рис. 40. Гончарний посуд (За В.М. Гончаром)

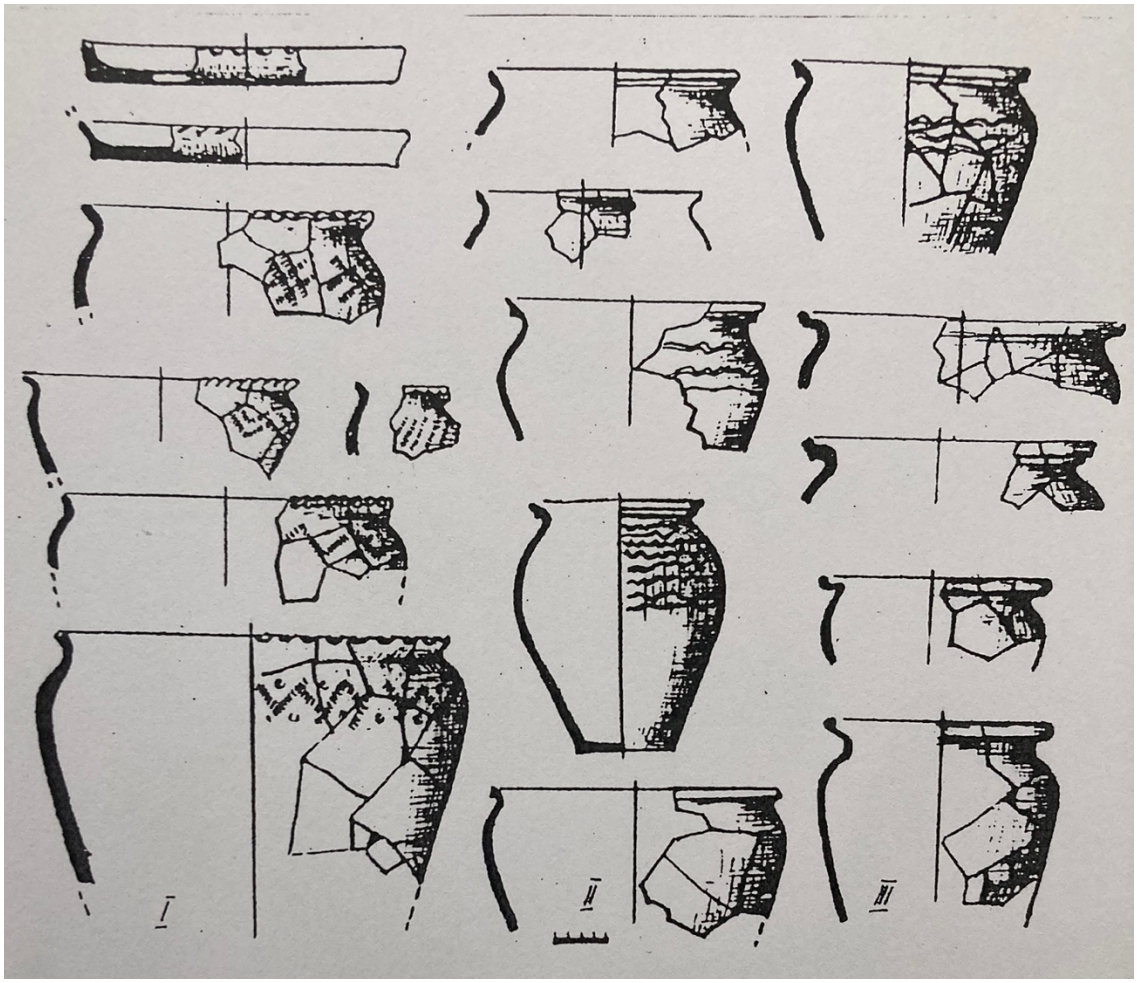

Рис. 41. Початкові форми вінець (За І.Г. Сарачевим)

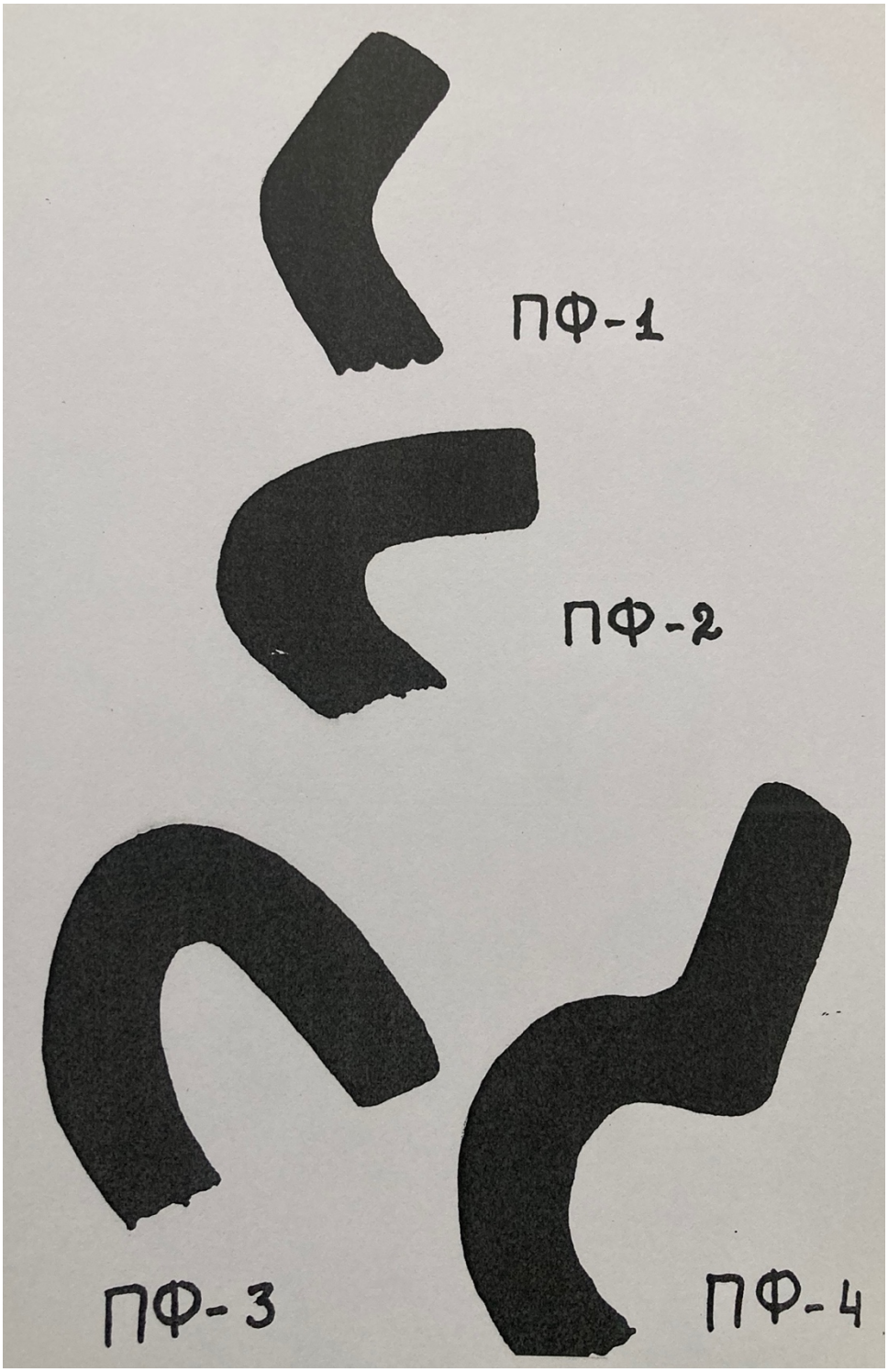

**Рис. 42. А – напрямок волокон мікроструктури глини,
Б – напрямок і траєкторія зрізу,
В – вектор допоміжного використання сили (За О.Г. Дьяченком)**

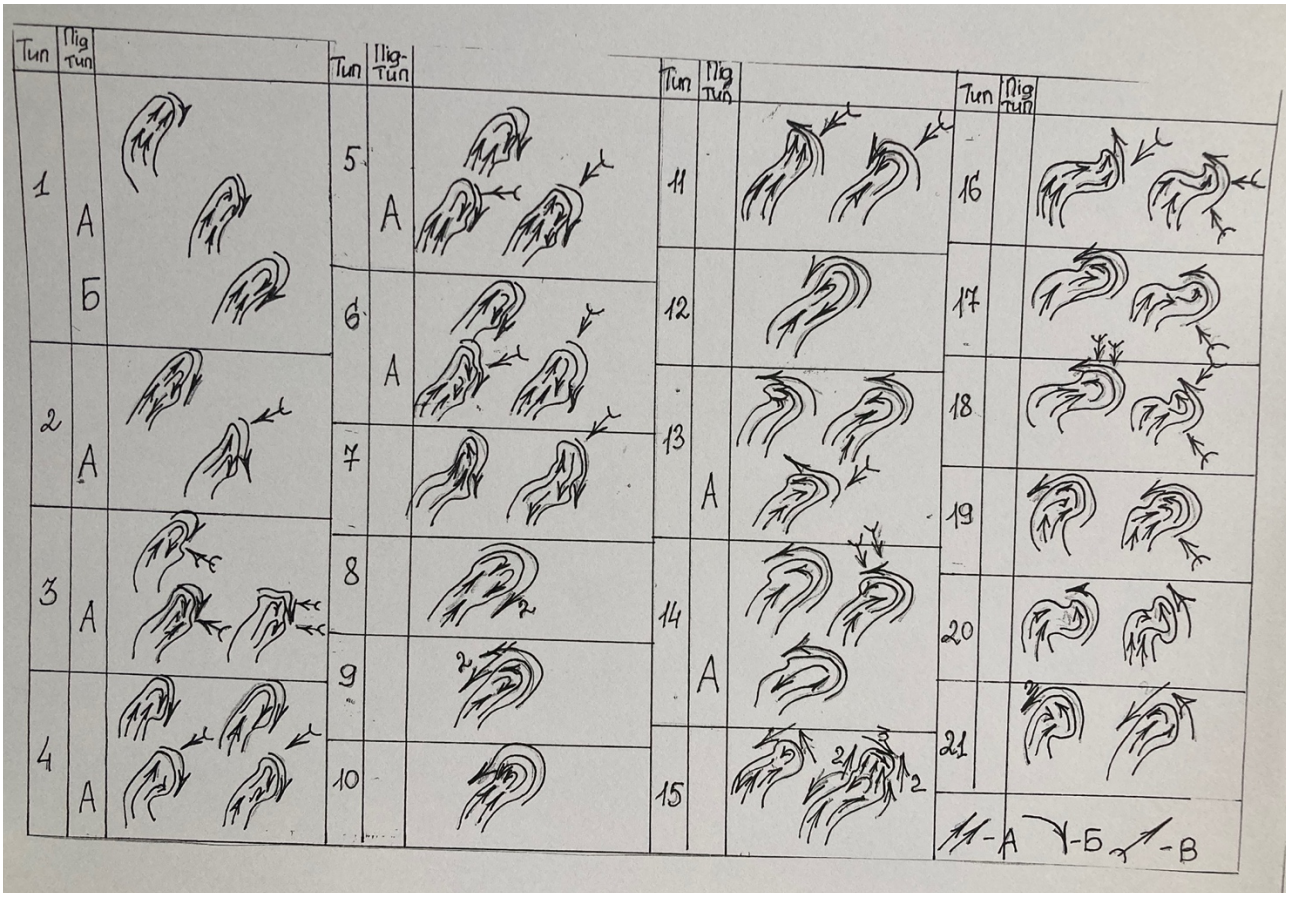

Рис. 43. Гончарний горн (За Б.А. Шрамком)

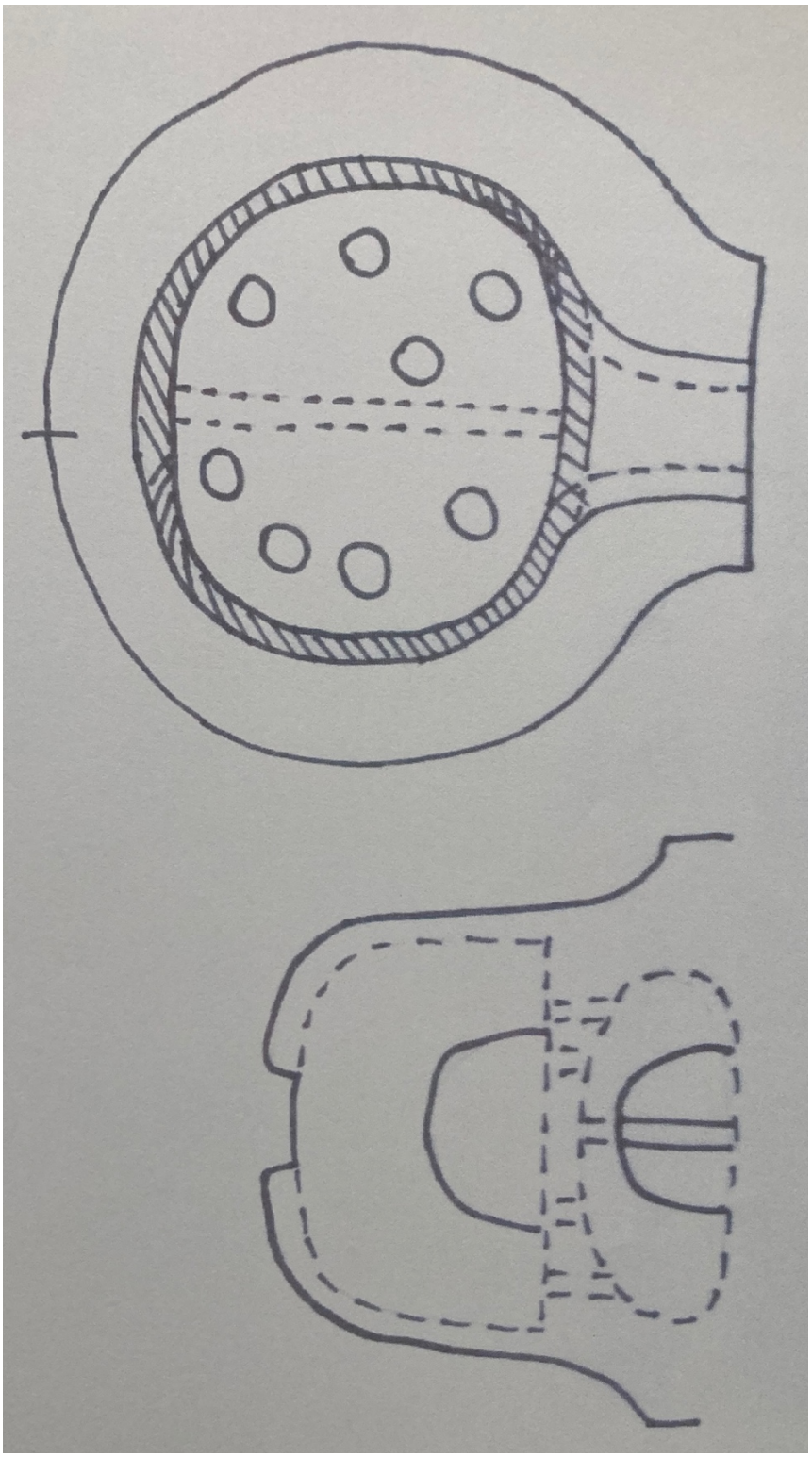

Рис. 44. Гончарний горн (За Б.А. Шрамком)

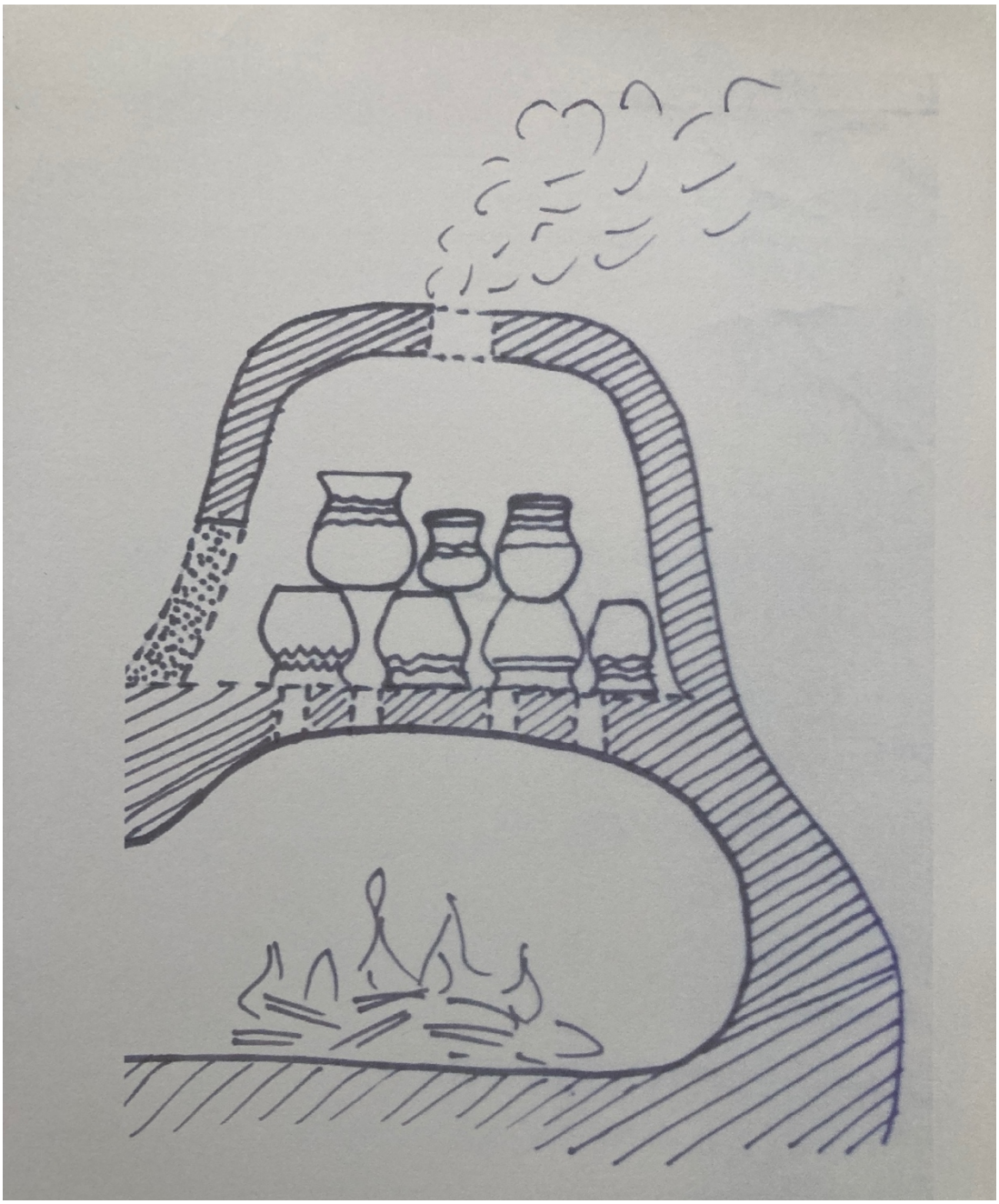

Рис. 45. Горщик. Донецьке городище (За Б.А. Шрамком)

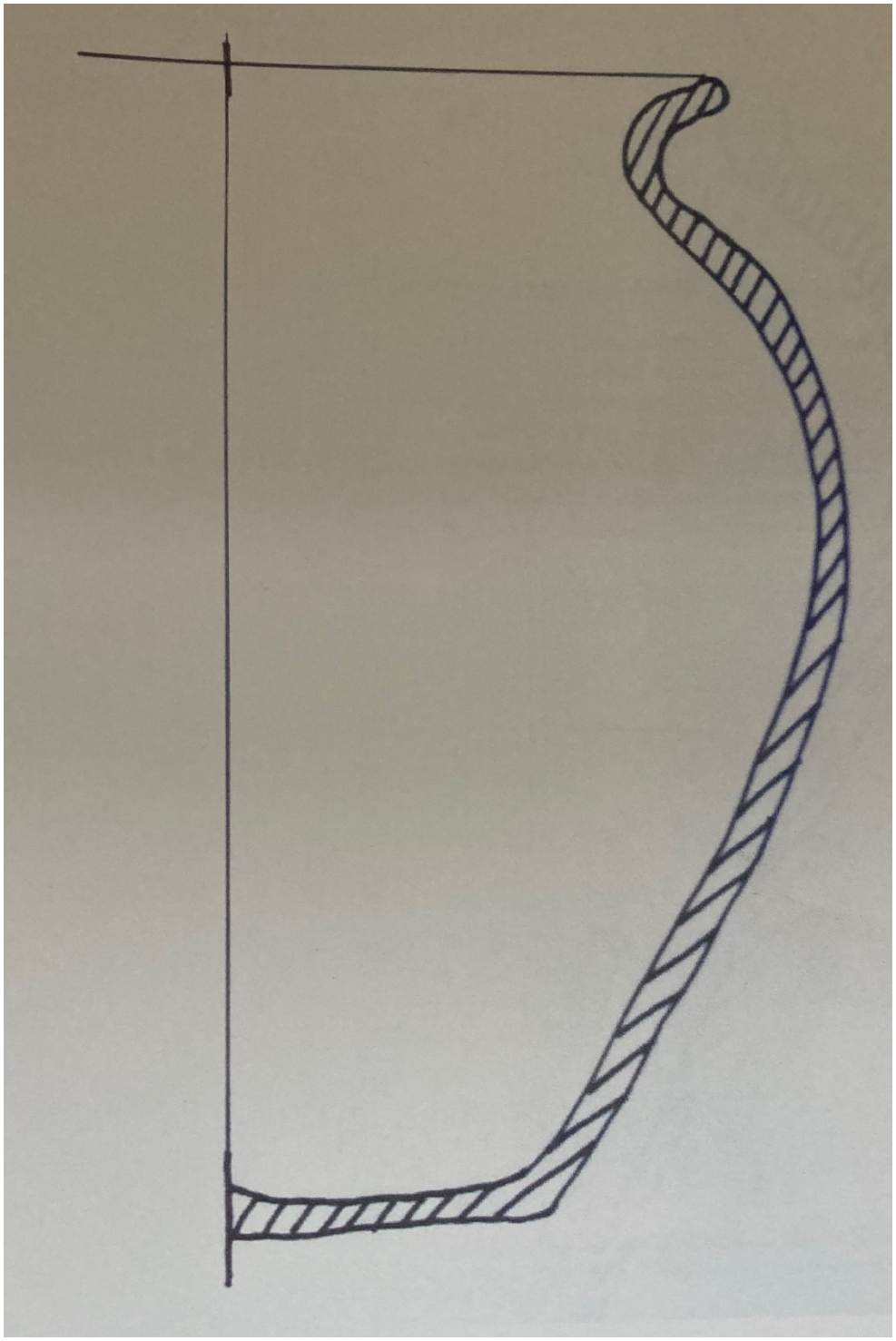

Рис. 46. Фрагменти київської кераміки (За О.Г. Дьяченком)

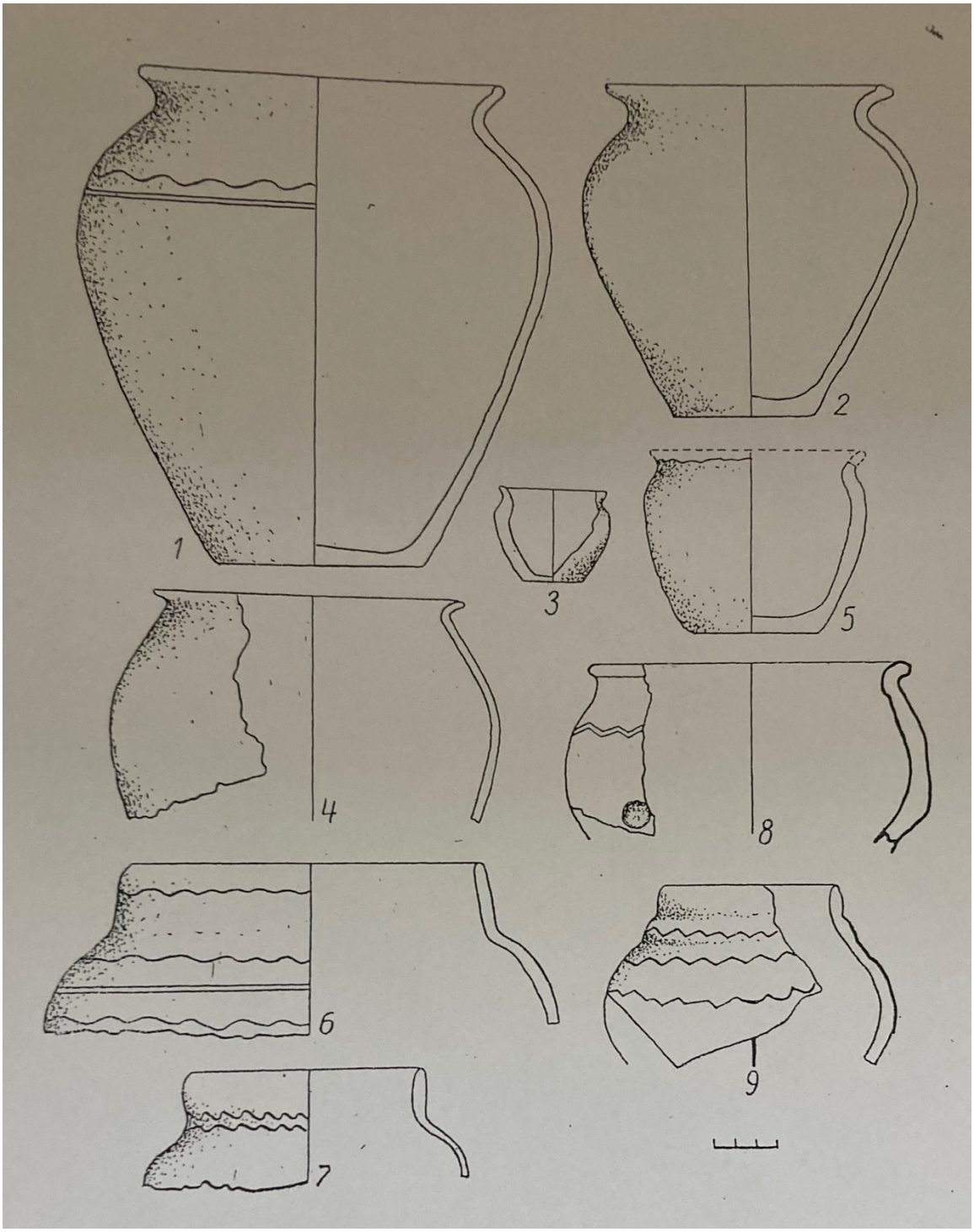

Рис. 47. Профілі вінець кераміки Київської Русі (За О.Г. Дьяченком)

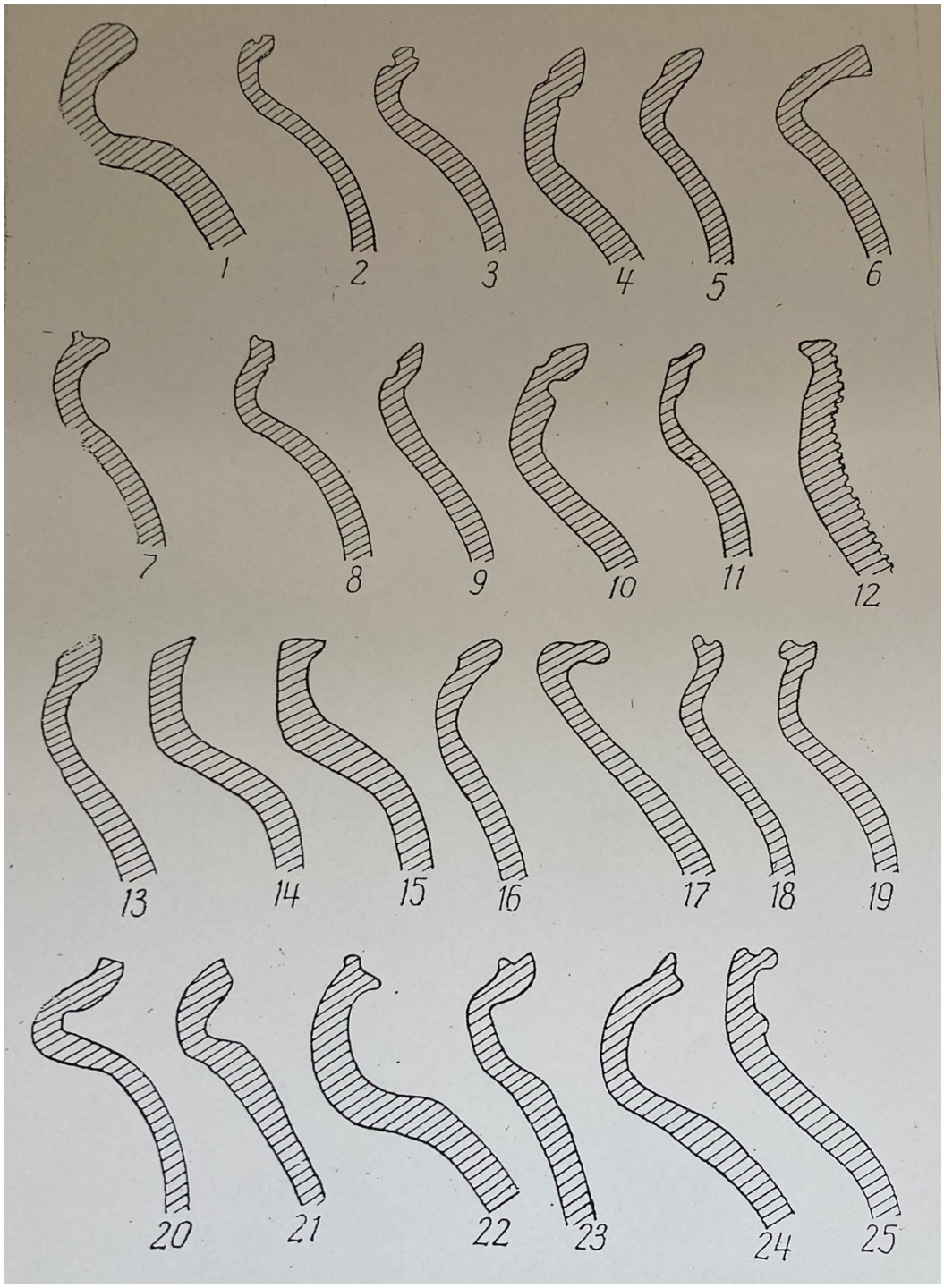

Рис. 48. Кераміка: 1–6 – миски; 7 – посудина у вигляді кружки; 8–9 – рюмки; 10–11 – чашки (За О.Г. Дьяченком)

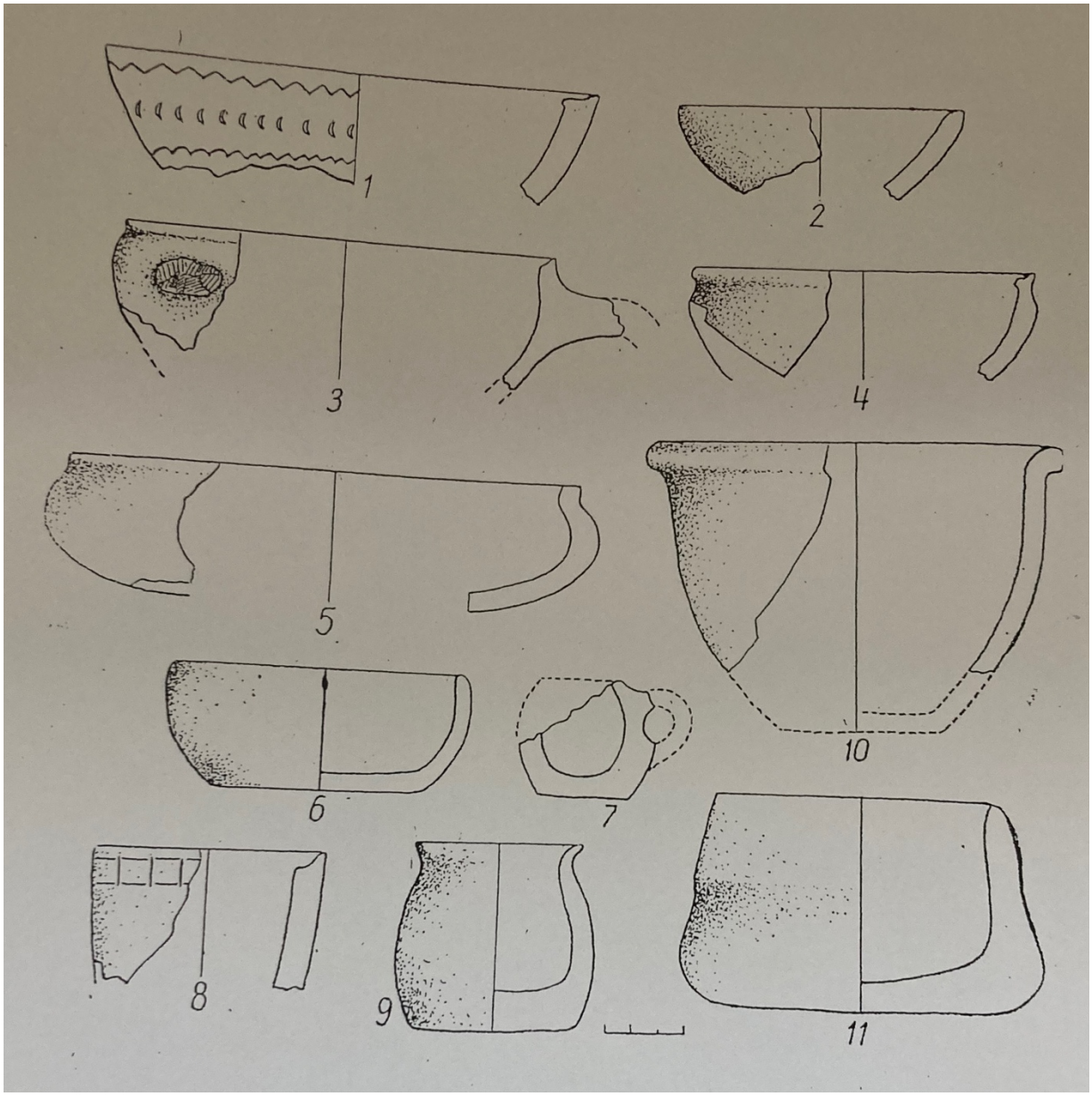

Рис. 49. Клейма на гончарній кераміці (За О.Г. Дяьченком)

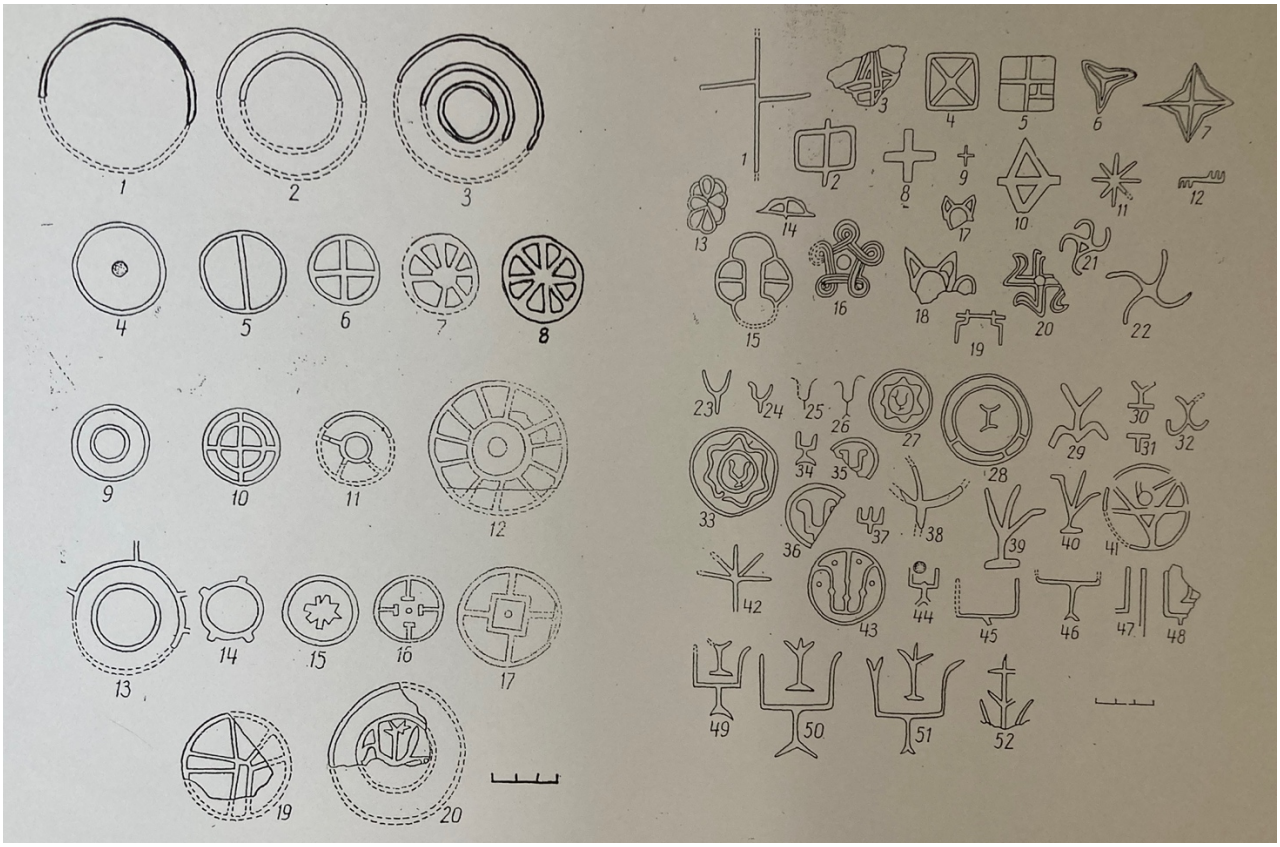

Рис. 50. Фрагменти вінець гончарної кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

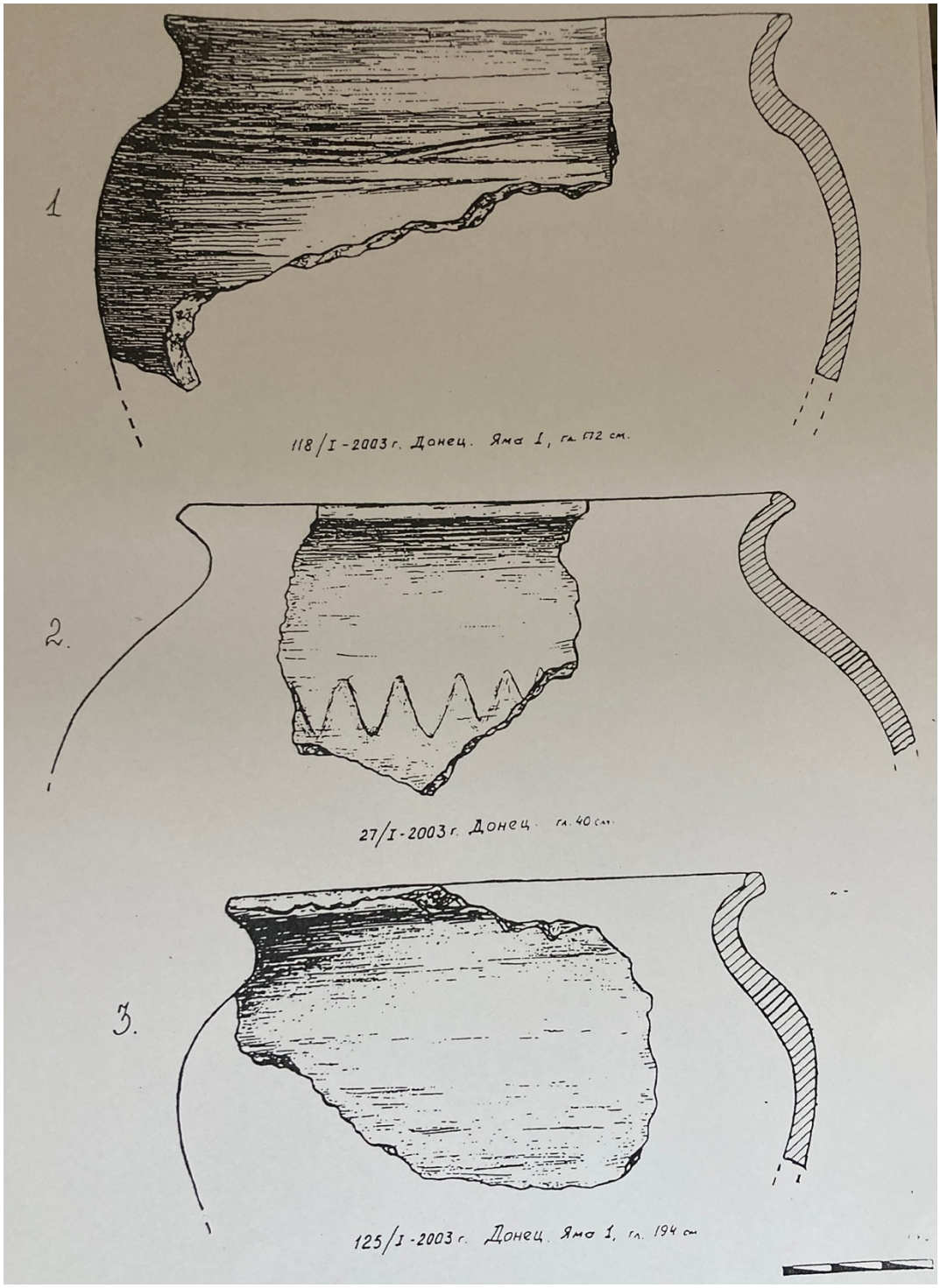

Рис. 51. Фрагменти кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

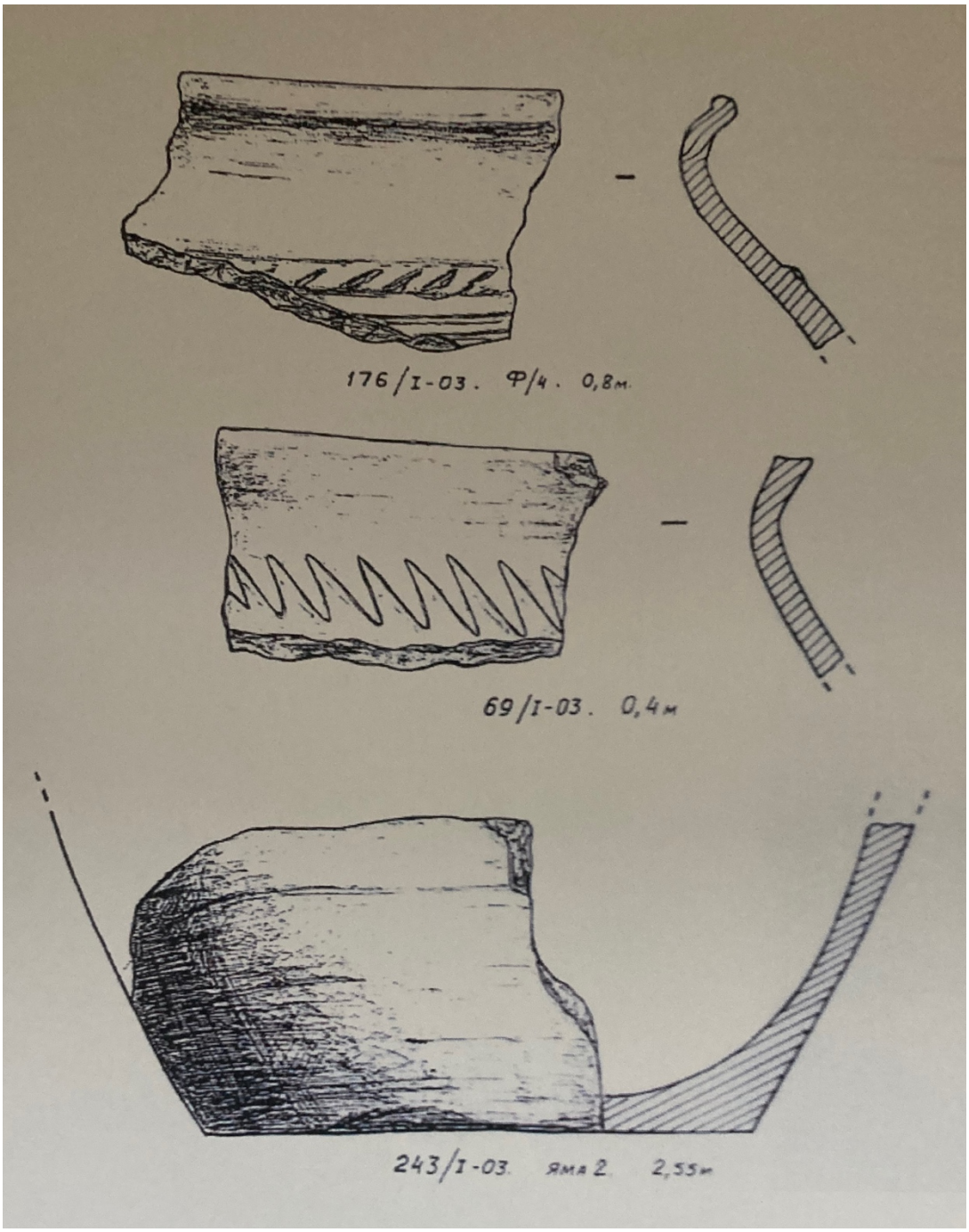

Рис. 52. Фрагменти вінець гончарної кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

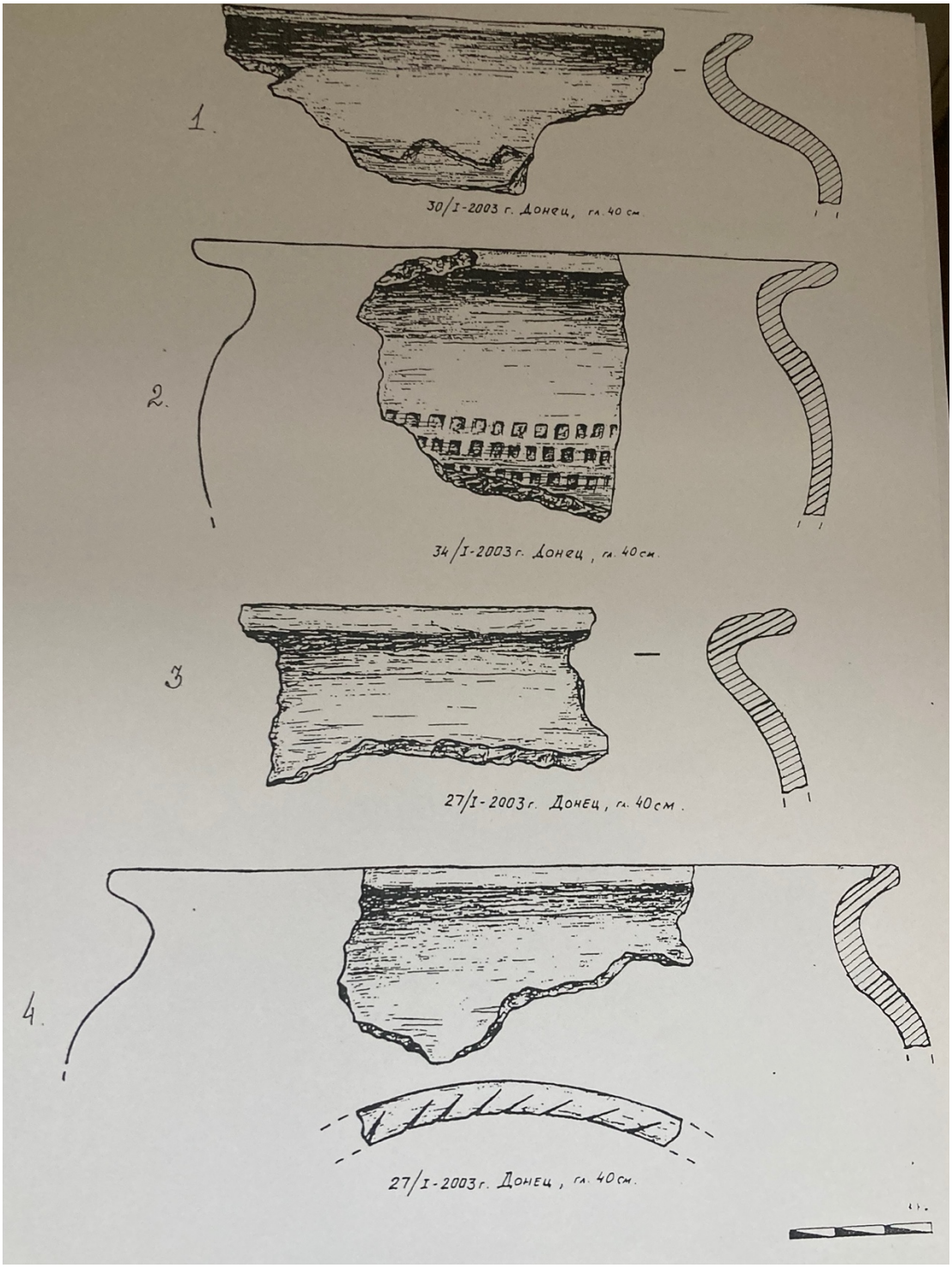

Рис. 53. Фрагменти вінець гончарних виробів (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

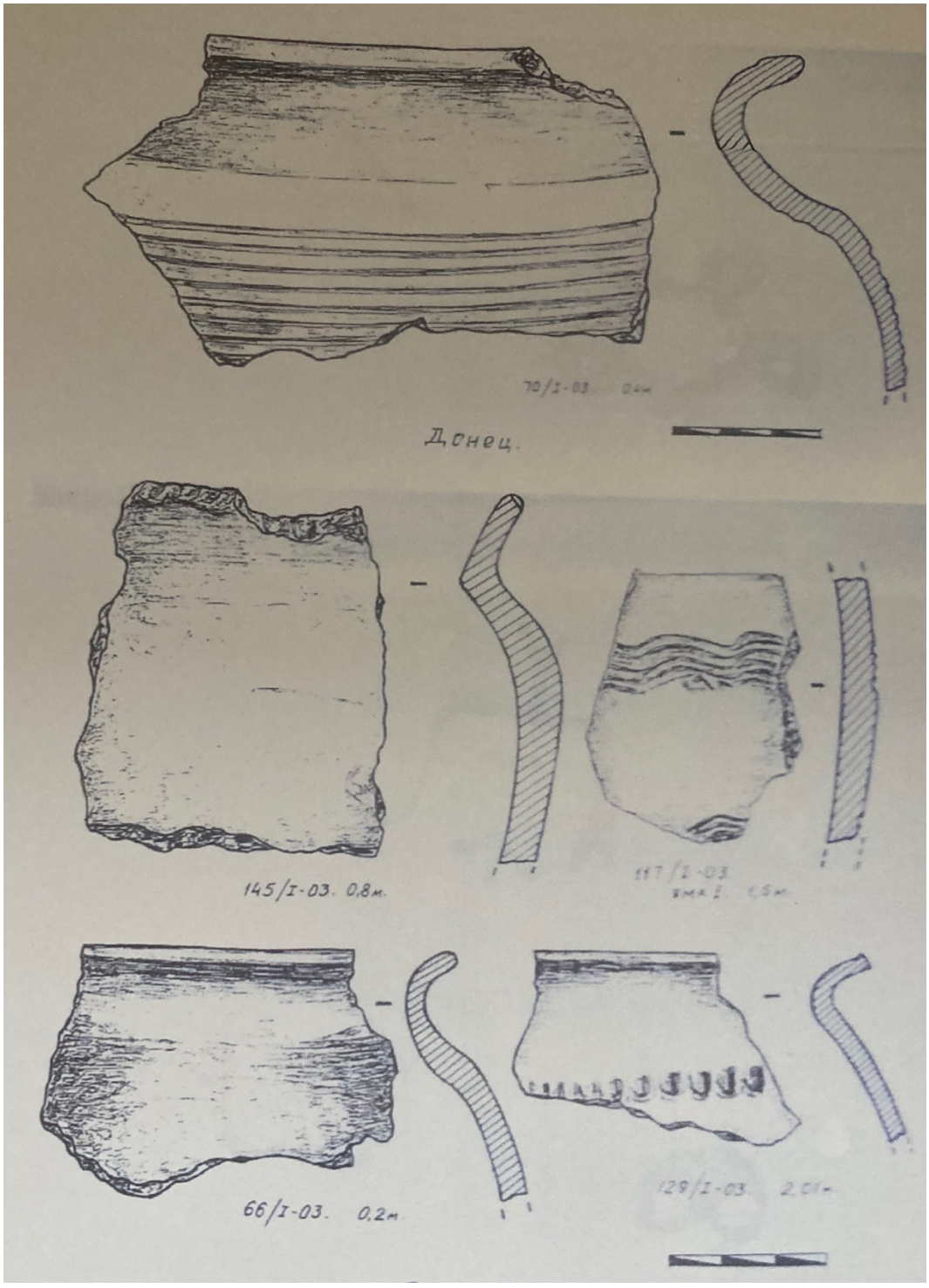

Рис. 54. Вінця гончарних виробів (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

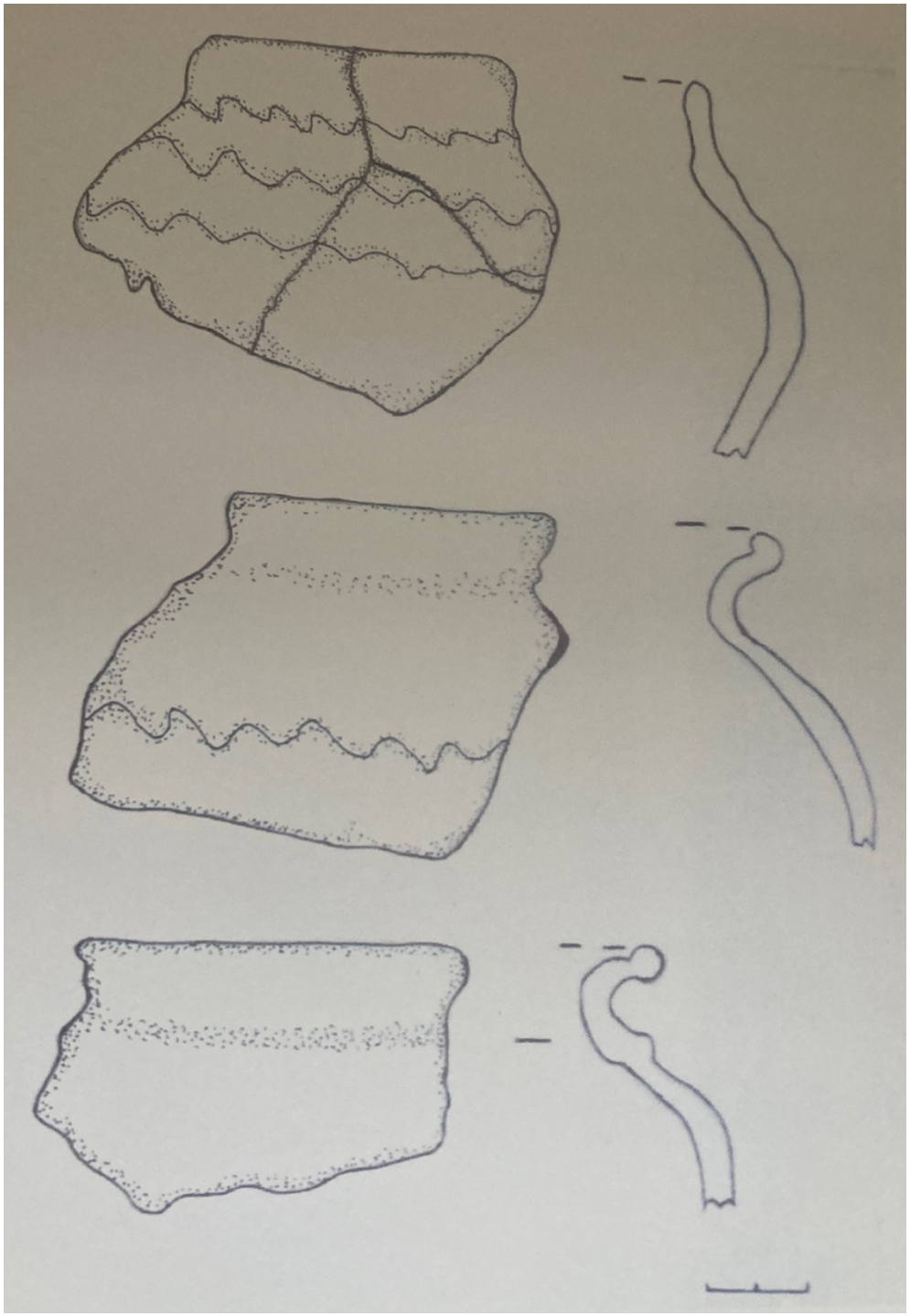

Рис. 55. Фрагменти кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

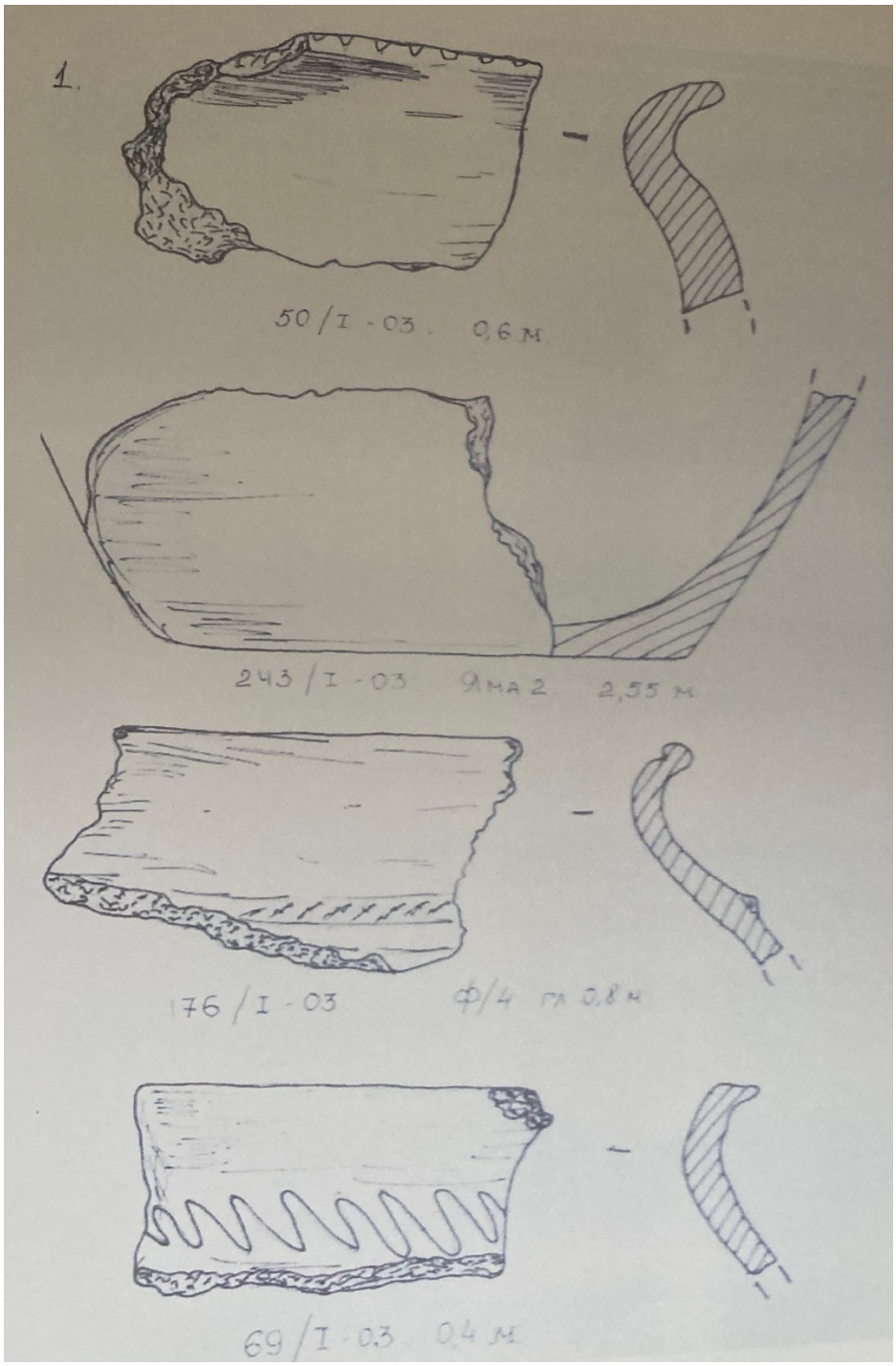

Рис. 56. Фрагменти вінець гончарної кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

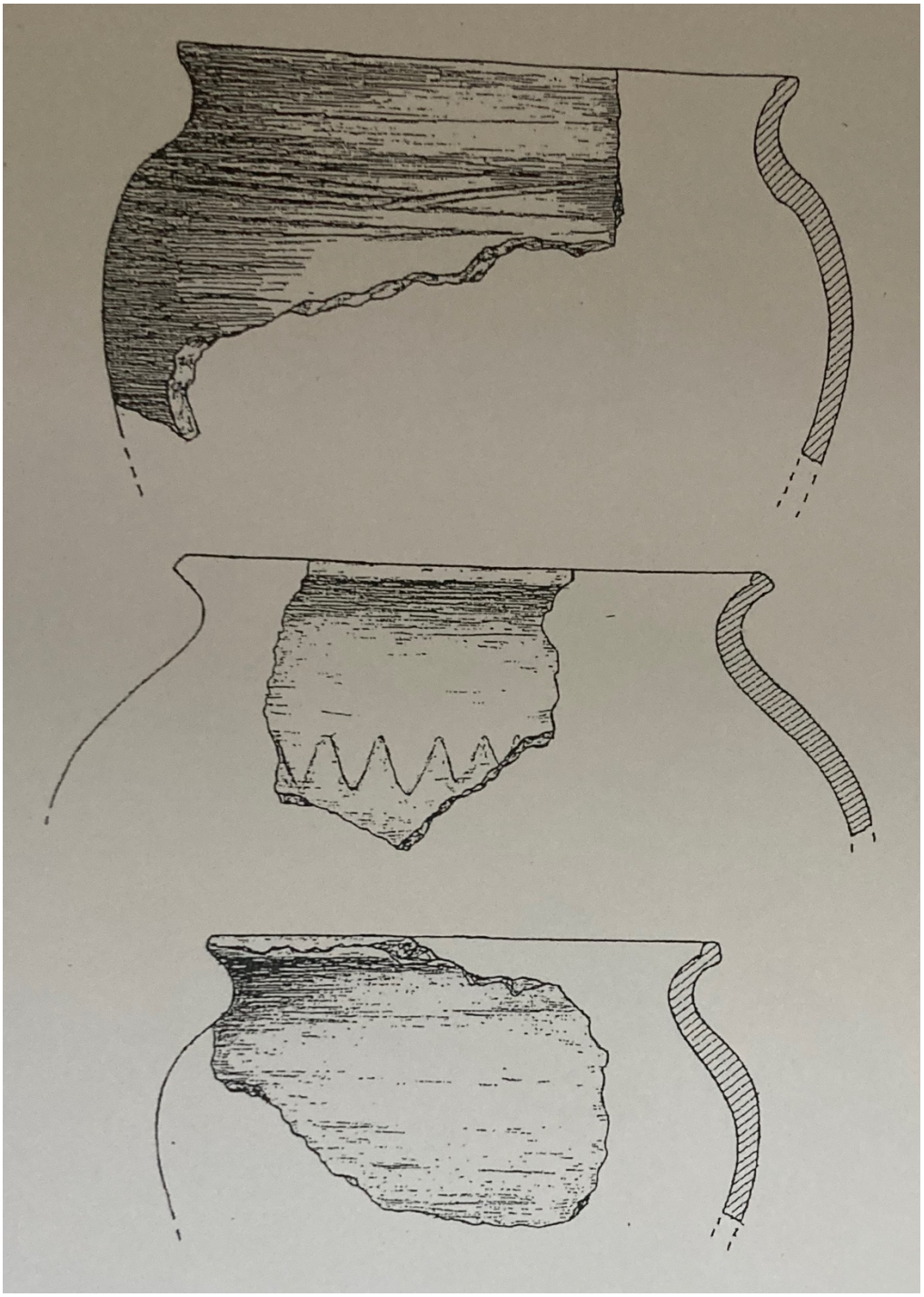

Рис. 57. Фрагменти вінець гончарної кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

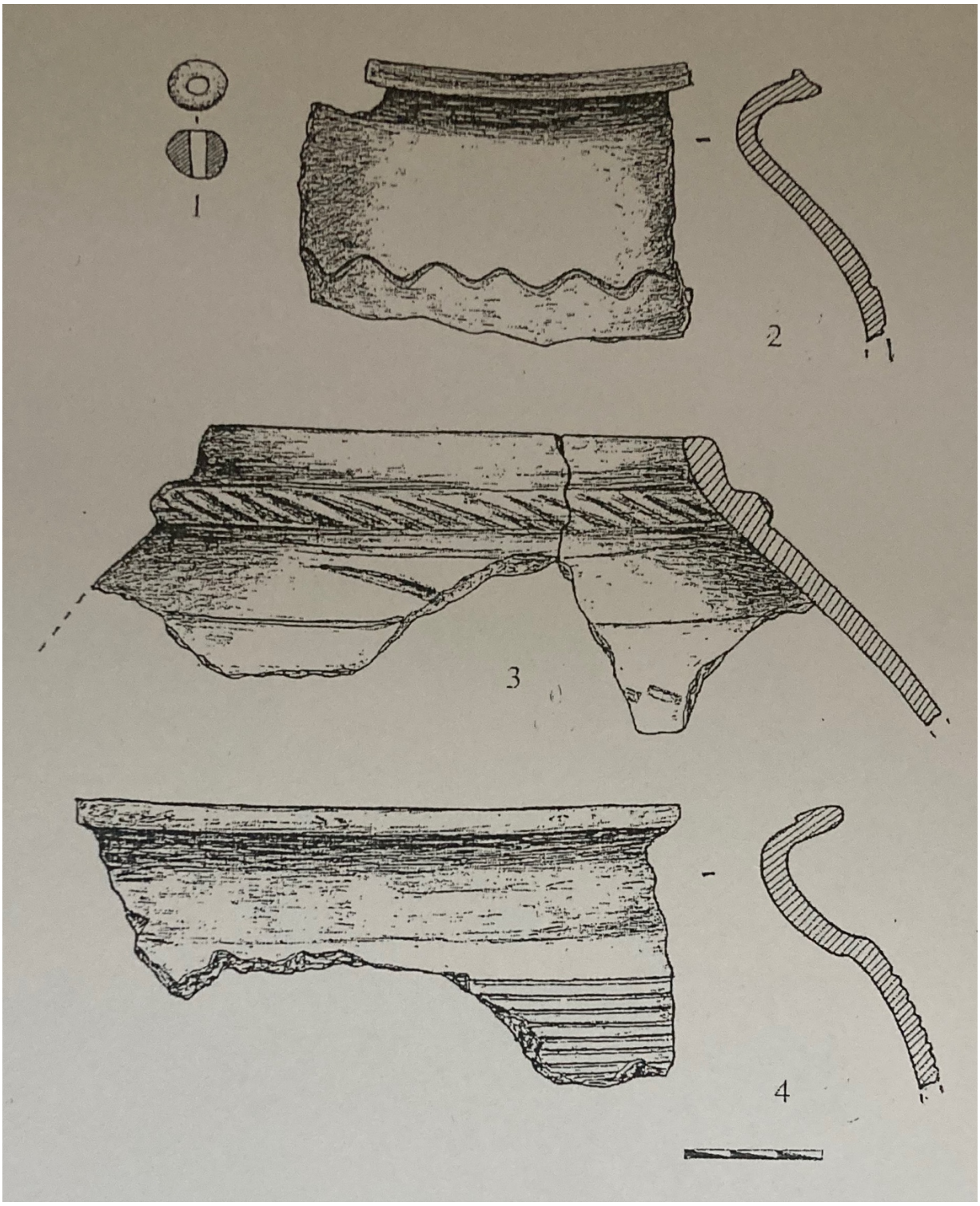

Рис. 58. Вінця гончарної кераміки (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

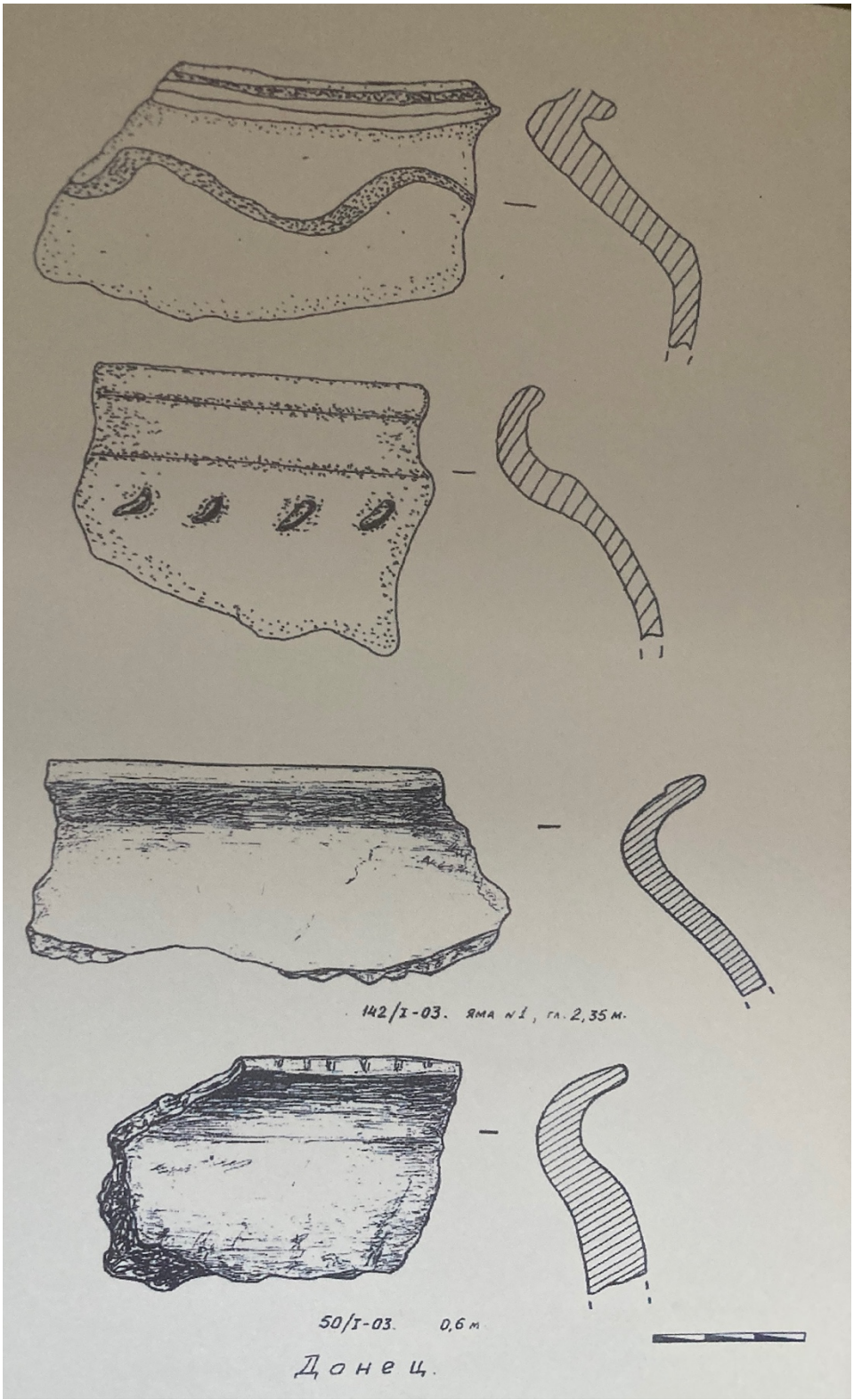

Рис. 59. Кераміка Київської Русі (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

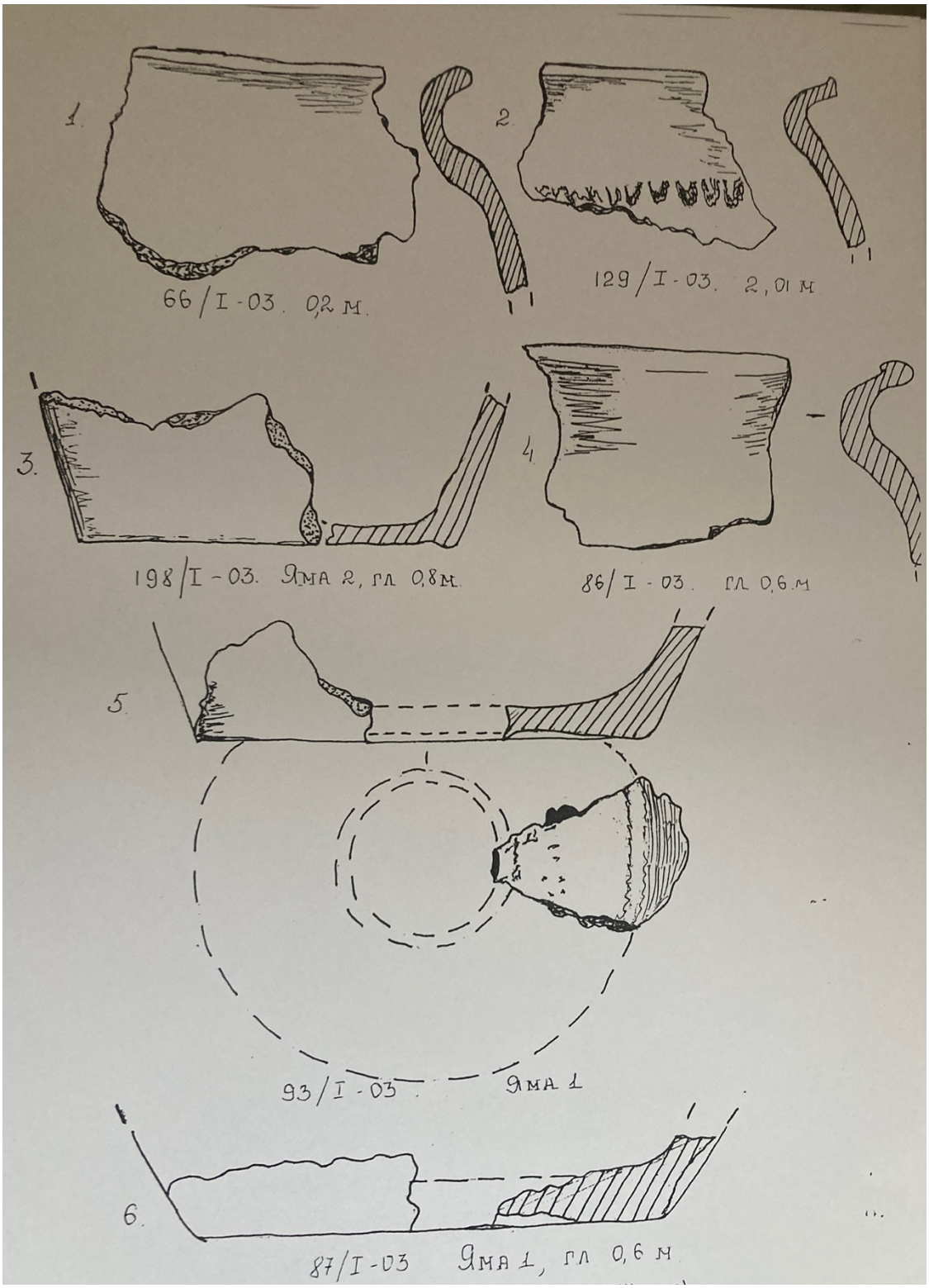

Рис. 60. Клейма на гончарній кераміці (ЗаБ. А. Шрамков)

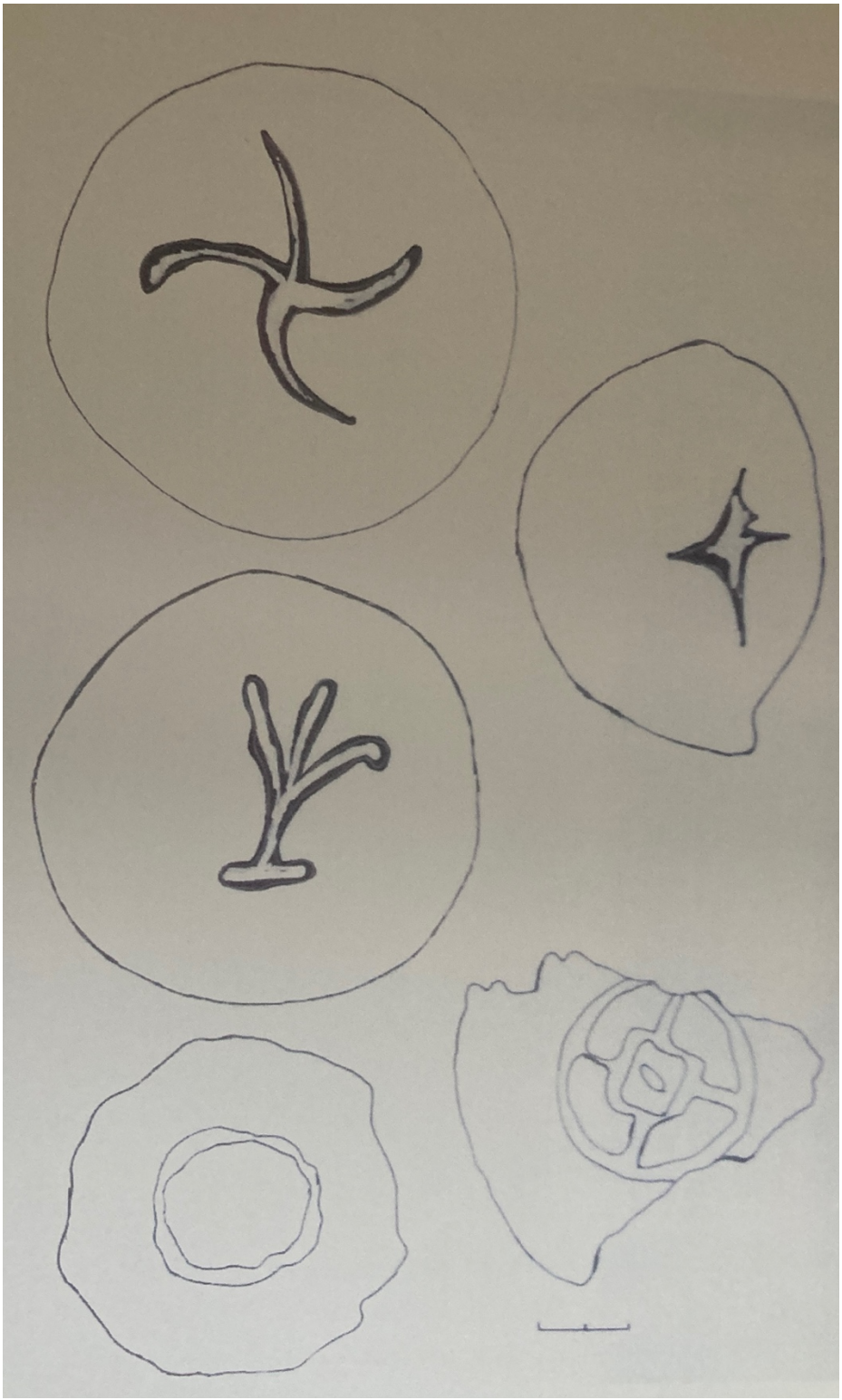

Рис. 61. Клейма на гончарній кераміці (За Б.А. Шрамком)

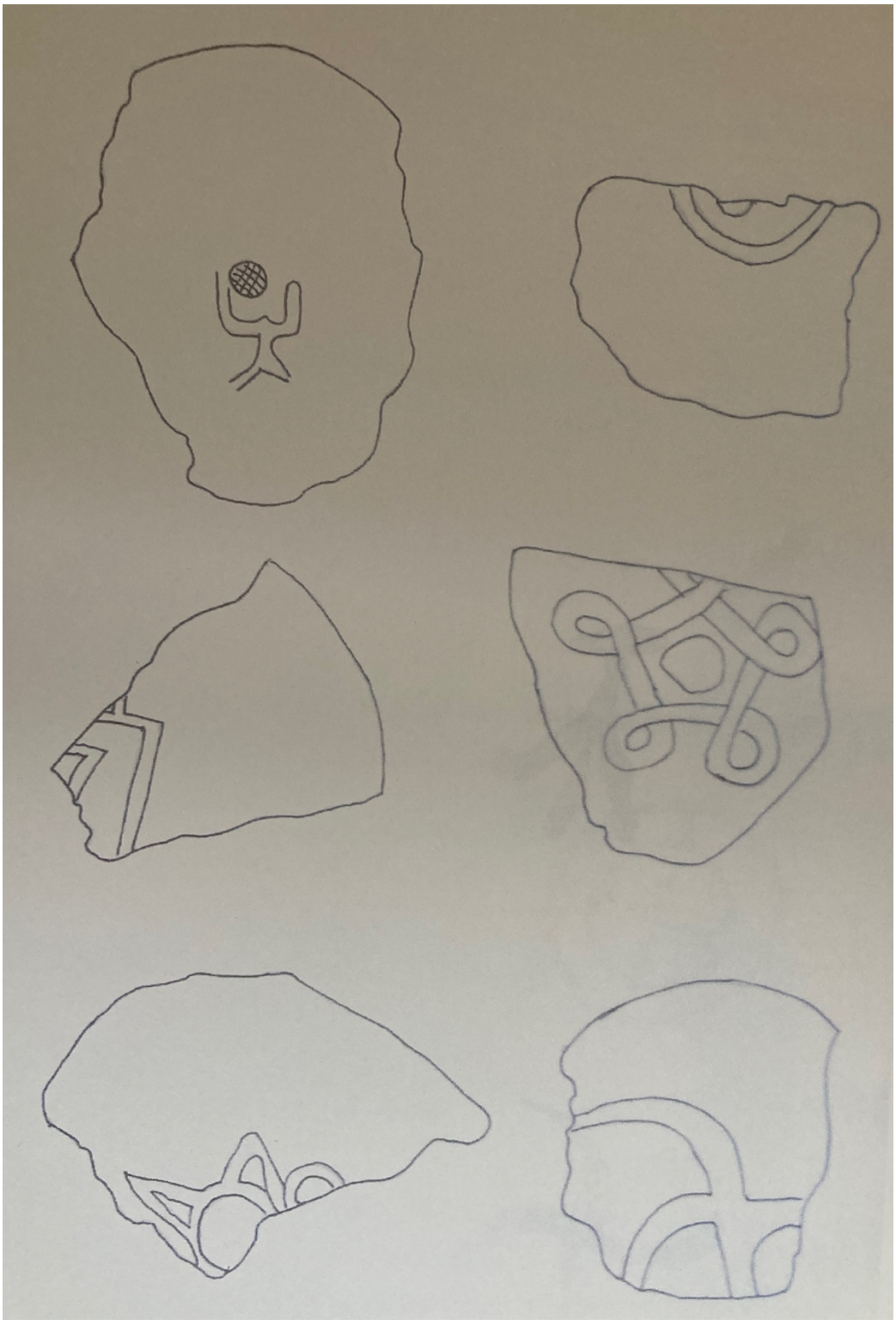

Рис. 62. Кераміка Київської Русі (За Б.А. Шрамком, В.В. Скирдою)

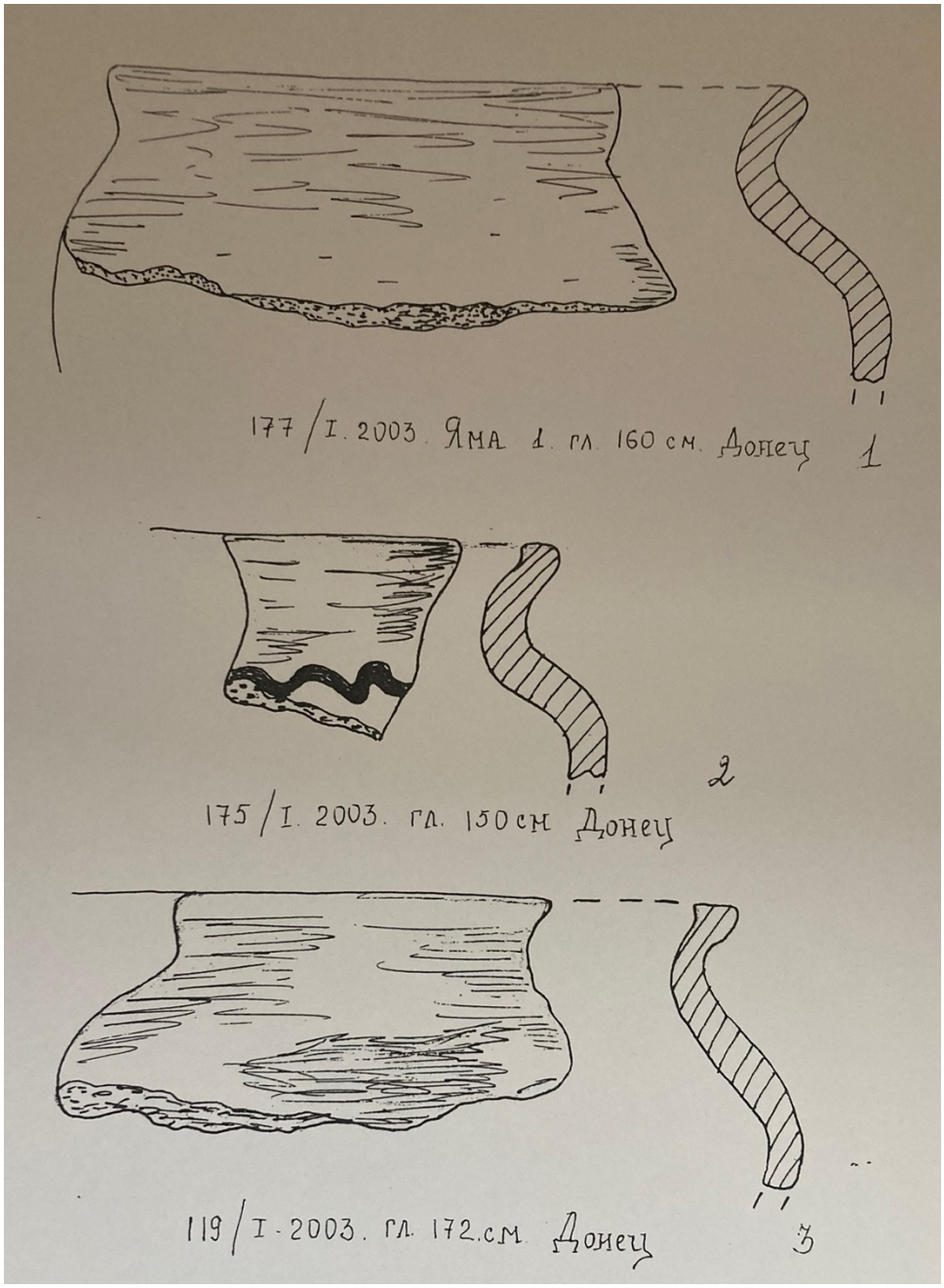

Рис. 63. Клейма на гончарній кераміці (За Б.А. Шрамком)

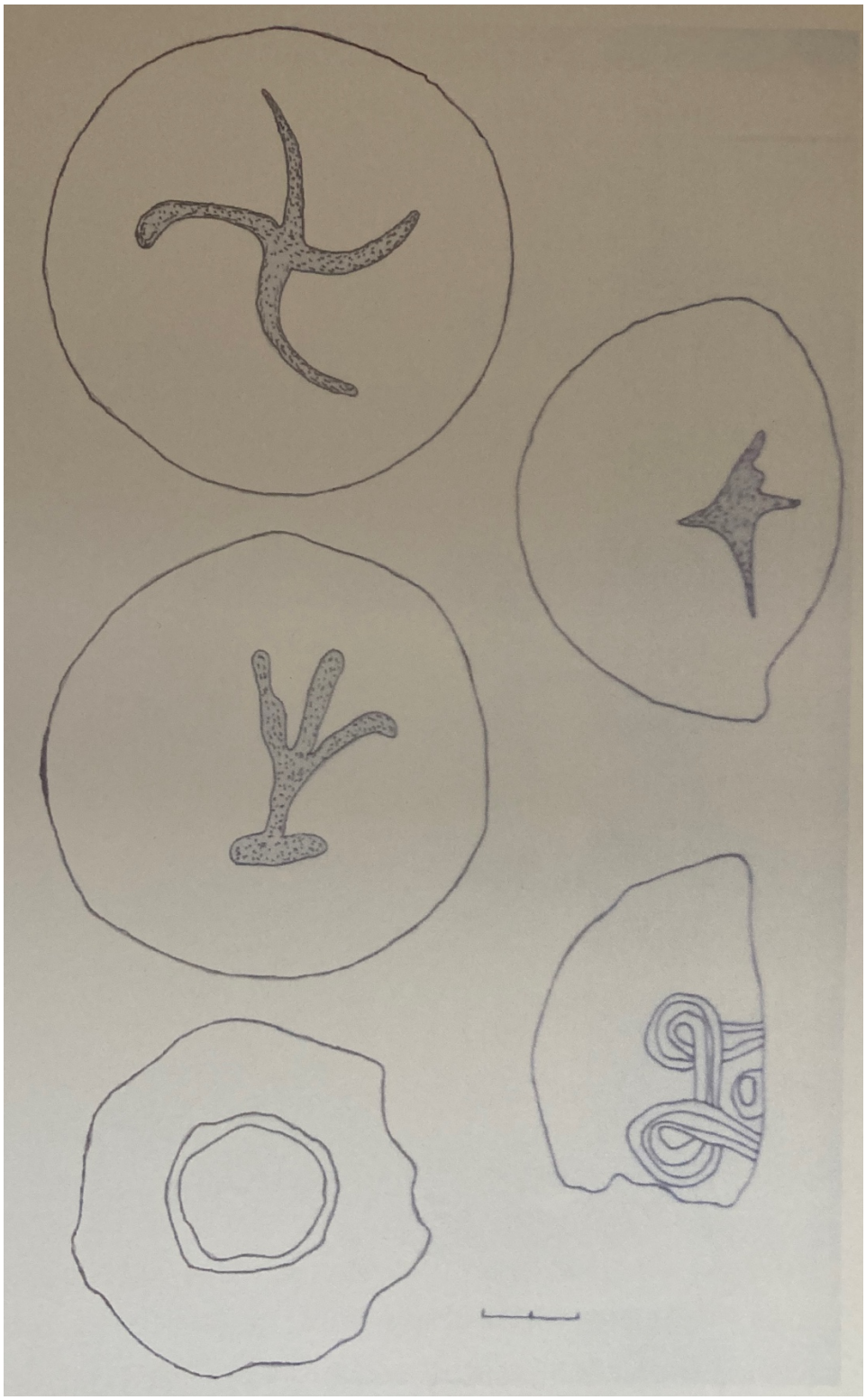

Рис. 64. Клейма на гончарній кераміці (За Б.А. Шрамком)

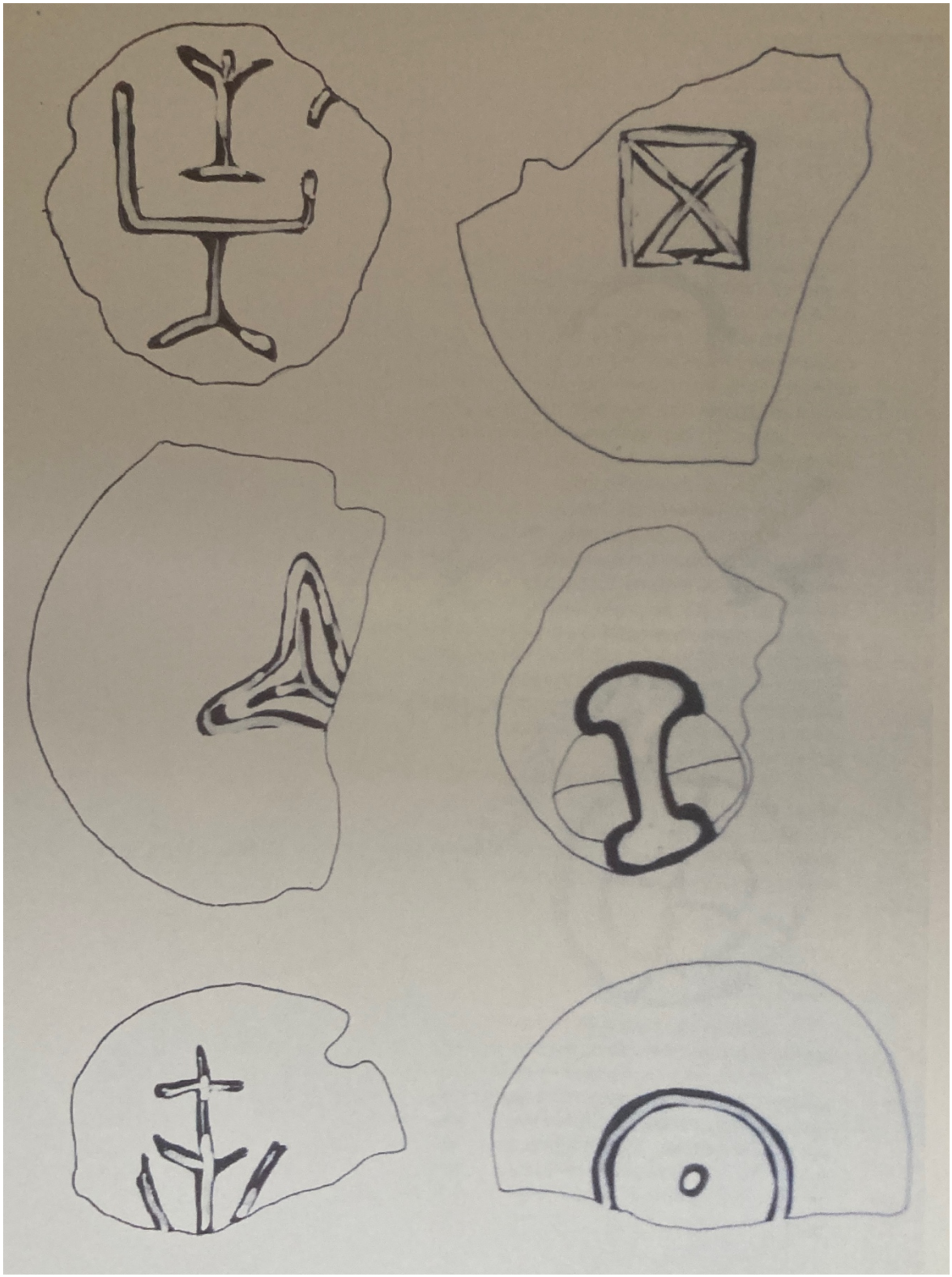

Рис. 65. Клейма на гончарній кераміці (За Б.А. Шрамком)

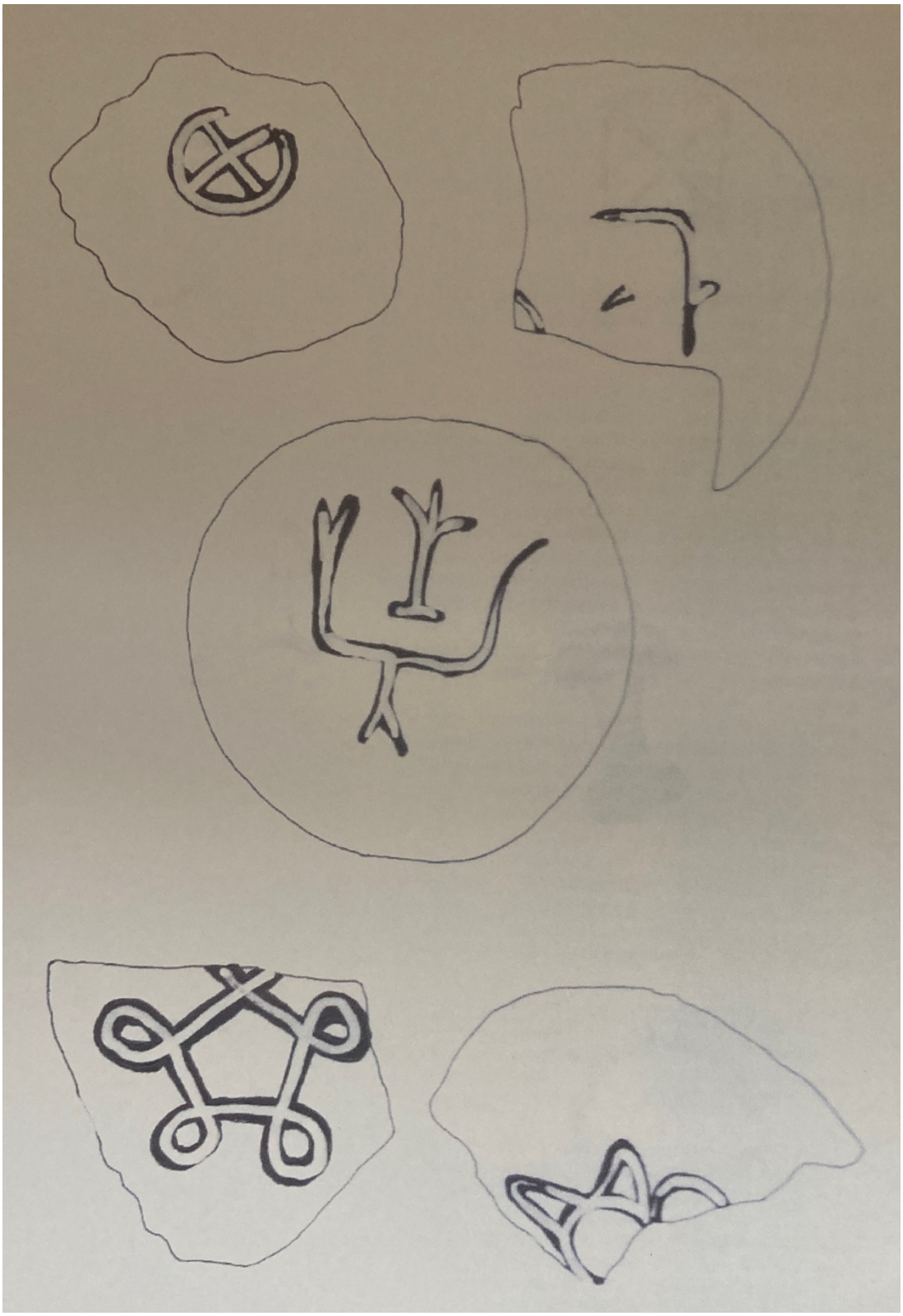

Рис. 66. Клейма на гончарній кераміці (За О.Г. Дьяченком)

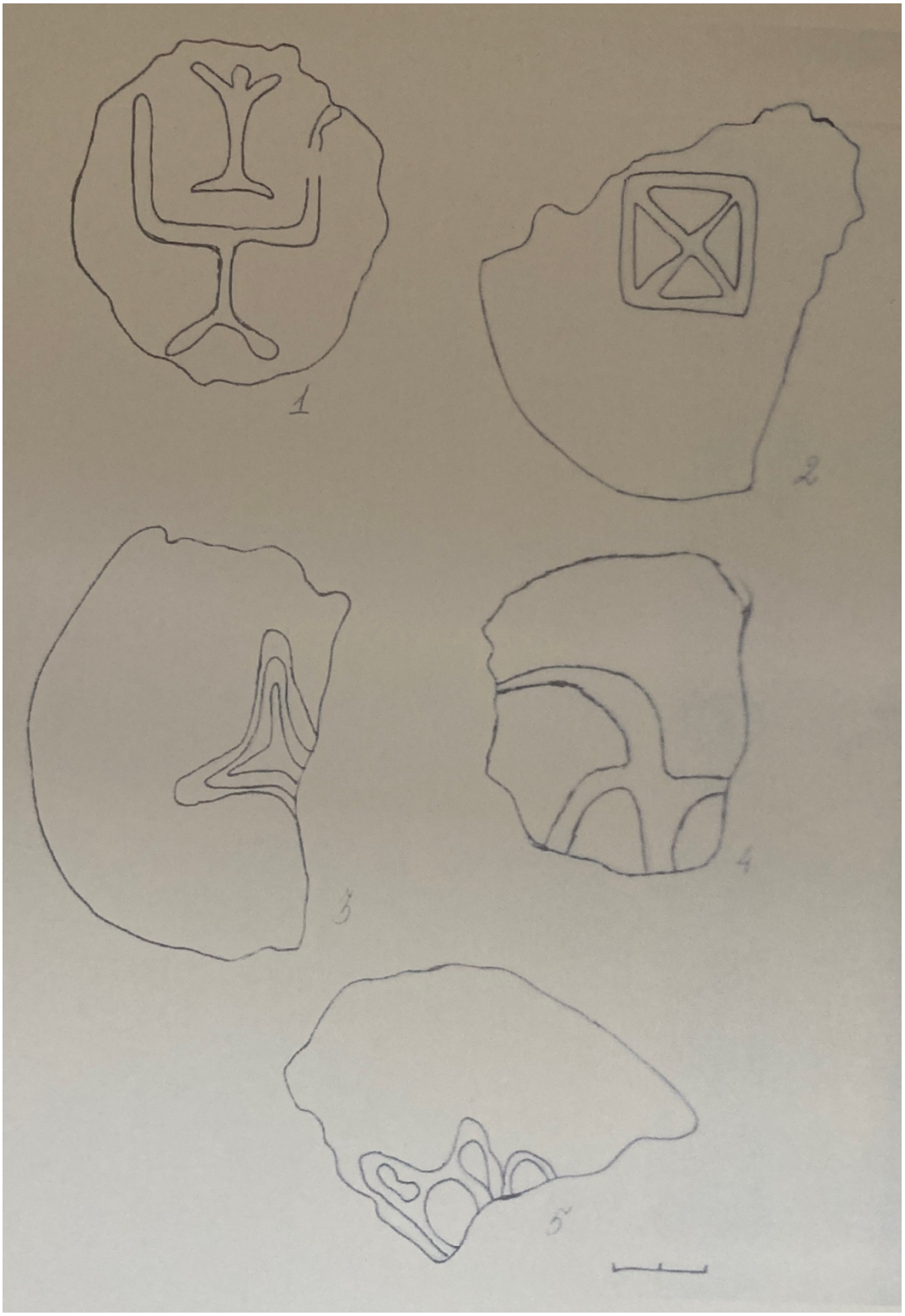

Рис. 67. Клейма на гончарній кераміці (За О.Г. Дьяченком)

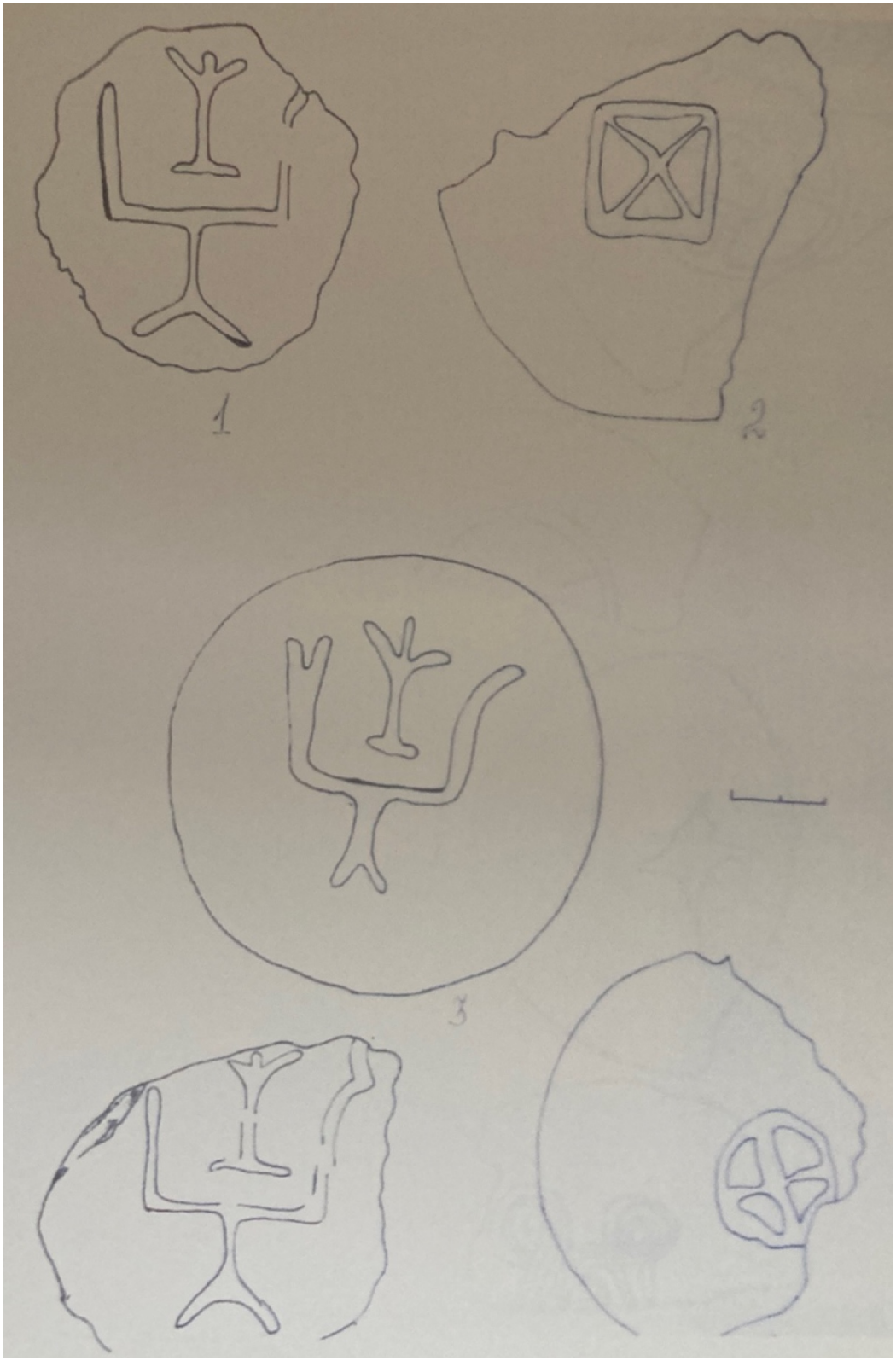

Рис. 68. Клейма на гончарній кераміці (За Б.А. Шрамком)

